

Нільс Люне

Єнс Петер Якобсен

Переклад: *Ольга Сенюк*

I

Вона мала чорні, променисті очі, як у всіх Бліде, й тонкі, рівні, мов шнурочок, брови, а також їхній твердо окреслений ніс та повні губи. По них вона одідичила й прикметне болісно-чутливе тремтіння в куточках уст та неспокійний порух голови, проте з виду була бліда, а пухкі, як шовк, коси огортали їй голову м'яко й гладенько.

Це вже не був спадок роду Бліде. Їхніми барвами були рожі й бронза. Волосся вони мали шорстке й ледь кучеряве, важке, немов грива; та й голос їхній — повний, глибокий і гнучкий — чудово підпирав дідівські традиції: бучні мисливські виправи, врочисті утрені й незчисленні любовні пригоди.

А вона розмовляла стиха, приглушеним голосом.

Я змальовую її таку, як вона була в сімнадцять років; бо за кілька літ, коли вона вийшла заміж, голос її подзвінкішав, щоки порожевішали, а очі пригасли, зате стали ніби ще більші й ще чорніші.

Сімнадцятирічною дівчиною вона дуже відрізнялася від своїх сестер і братів; та й стосунки її з родиною, властиво, були не надто близькі. Бліде належали до людей практичних і брали життя таким, як є. Працювали, як годилося, відпочивали, як годилося, і ніколи й гадки не мали жадати частіших чи більших розваг, аніж обжинки та три-чотири бенкети на свята. Побожні вони не були, однак не віддавати богові боже було все одно, що не платити податків, тож вони молилися щовечора, ходили в неділю до церкви, колядували на свят-вечір і двічі на рік приступали до причастя. Не дуже вони прагнули й знання, а щодо їхнього розуміння краси, то були не зовсім байдужі до сентиментальних пісеньок, і як наставало літо й на луках буяла висока трава, а вруна хвилею котилися по широких ланах, вони казали одне одному, що почалася гарна пора й приємно вийти погуляти в поле. Проте справжньої поетичної вдачі їм бракувало, краса не зворушувала їх, не тужили вони за чимось невідомим, не снили наяві.

А Бартоліна була інша. Її анітрохи не цікавило, що робиться в оборі чи в полі, не цікавив маєток і хатні справи.

Вона любила вірші.

Жила віршами, снила ними і нічому в світі так не вірила, як віршам.

Батьки, брати й сестри, сусіди й знайомі ніколи не говорили чогось такого, що варто було б послухати, бо думки їхні ніколи не відривалися від землі й від того діла, що було саме в них під рукою, а погляд їхній не збочував від подій і стосунків, що були в них перед очима.

А вірші! Для неї вони були повні нових думок і глибокого знання життя, що плинуло десь там, у далеких світах, де жалоба чорна, а радощі червоні; вони яскріли образами, шумували й мінилися перлинами рим і ритмів. У віршах ішлося про молодих

дівчат, і ті молоді дівчата самі не відали, які вони шляхетні та вродливі. Серця їхні, кохання їхнє були понад усі скарби на світі, і чоловіки брали їх на руки й підносили високо, ген до сонячного сяєва щастя, вклонялись їм і молилися до них, раді були ділитися з ними думками своїми й замірами, перемогами й славою, навіть більше — казали, що саме ці щасливі дівчата вигадали ті заміри й здобули ті перемоги.

То чому б і Бартоліна не могла бути такою дівчиною? Адже вони різні бувають — і такі, й інші, а самі про те не відають. Хіба я можу знати, яка я? Поети ясно кажуть, що ото й є життя, а не шити, церувати, поратися в господарстві та віддавати безглузді візити.

Коли добре поміркувати, то все це було не що інше, як трохи хворобливе бажання відчувати саму себе, прагнення знайти саму себе, що часто прокидається в молодих дівчат, більше, ніж пересічно, обдарованих; але біда в тому, що в її оточенні не знайшлося жадної вищої натури чи хоч би спорідненої душі, аби вона могла себе якось порівняти з нею. Тому й сталося, що Бартоліна почала дивитися на себе, як на щось незвичайне, неповторне, своєрідну тропічну рослину, що виросла під неласкавим небом і здобулася пустити лиш жалюгідні листочки, а в теплішому кліматі, під гарячим сонцем могла б вибуяти струнким стеблом і чудовим, пишним, променистим цвітом.

Ото, думалося Бартоліні, була б її правдива істота, такою зробили б її сприятливі умови; і вона снила тисячі снів про сонячний той край, в'янула з туги за своїм справдешнім, багатим еством, забуваючи — бо це, врешті, легко забути, — що найкращі сні, найглибша туга не додають ані цяля до зросту духу людського.

Та одного чудового дня в неї з'явився наречений.

То був молодий Люне з Ленборгора, останній нащадок роду, що вже протягом трьох поколінь належав до найінтелігентніших у цілій їхній околиці. Літніми людьми Люне чесно й щиро слугували королю та батьківщині як бургомістри, начальники установ чи королівські комісари й часто доскочували високих титулів. А замолоду відбували добре обмірковані й ґрунтовно використані освітні подорожі до Франції та Німеччини й тішились красою, збагачували свою похіпливу душу знанням та життєвими враженнями, що їх щедро давали чужі землі. Коли ж вони поверталися, то не відкладали своїх закордонних років між давні спогади, як відкладають згадку про свято, що його остання свічка погасла й останній відгомін завмер, — ні, на тих роках будували вони подальше життя своє вдома і зацікавленням, що прокинулося в них тоді, не давали розпастися, а підживлювали їх усіма способами, які тільки мали; вишукані гравюри, коштовна бронза, німецька поезія, французьке законодавство й французька філософія були буденними речами й щоденними темами в господі Люне.

Поведінці їхній притаманна була якась старожитня невимушеність і витончена ввічливість, що дуже різнилася від дурної пихи й незграбного величання інших людей з їхнього кола. Говорили вони широко заокругленими, вишукано доречними фразами, але, правду казати, трохи афективно й риторично; проте мова така чудово надавалася до їхніх могутніх, показних постатей, до високого опуклого чола з далеко засягненими назад скронями, до густого хвилястого чуба, спокійних ясних усміхнених очей і тонкого

гарного орлиного носа. Тільки нижня частина обличчя була трохи заважка: рот надто великий, а уста надто повні.

У молодому Люне й ці зовнішні риси проступали слабше, і родова інтелігентність начебто вичерпувалася. Духовні проблеми та мистецька краса, що їх він спізнав на шляху своєму, не будили в ньому аніякісінького прагнення чи запалу. Однак він віддавався їм сумлінно й пильно, не винагороджуючи себе втіхою, що сила його росте й набирає гону, не маючи гордого почуття, що все те йому до снаги. Вдоволення, що він виконав обов'язок, — ото й була вся його винагорода.

Маєток свій, Ленборгор, Люне успадкував недавно від померлого дядька й повернувся з традиційної закордонної мандрівки, щоб самому взятися до господарства. А що Бліде були найближчі сусіди й дядько приятелював із ними, то Люне теж склав їм візиту, побачив Бартоліну й закохався в неї.

Що вона теж закохалася в нього, мабуть, не треба й пояснювати.

Адже то врешті був хтось із зовнішнього світу, людина, що мешкала у великих, далеких містах, де цілий ліс шпилів і башт вимальовується на тлі прозорого неба, де повітря тремтить громом дзвонів, органової музики й розкотистих згуків мандоліни, а осяйний похід золота й барв святково пливе широкими вулицями, де блищать мармурові палаци, гордовиті родові герби висять над широкими брамами, а високо на вигнутих балконах, кам'яним листям оздоблених, майорять прозорі серпанки дам і мерехтять їхні віяла. То була людина, що звідала краї, де колись дорогами йшли звияжні війська, де великі бої прикрашали безсмертною славою наймення міст і сіл, де дим від циганських багать нависав удалині над верхів'ями лісів, а червоні руїни на виноградом зарослих узгір'ях споглядали на всміхнені долини, де шуміли млинові колеса й дзеленчали дзвіночки отар, що верталися додому через широкий вигин мосту.

Про все те оповідав їй Люне, але не так, як поети, а правдивіше, до того ж просто й сердечно, достоту як у них удома говорилося про сусідні міста чи навколишні садиби. Оповідав він і про митців та про поетів, називав імена, що їх вона ніколи й не чула, звеличував їх понад усе. Він показував їхні картини, читав їхні вірші в саду на пагорку, звідки видно було блискучі води фіорду й брунатні хвилі гаїв; кохання додало йому поетичності й прикрасило навколишність, хмари стали тими хмарами, що пливли в рядках віршів, а дерева в саду шелестіли так само сумовито листям, як шелестять у баладах.

Бартоліна була щаслива, любов учинила так, що весь день обертався на низку поетичних переживань. Поезією було йти на зустріч з коханим і розлучатися з ним; поезією було стояти на пагорку в призахідному сонці й посилати йому наостанці прощальні слова, а потім, охоплений тихою радістю, вертатися до своєї кімнатки й думати, думати на самоті про нього; і молитися ввечері за нього теж було поезією.

Тепер її вже не мучили несвідомі бажання; нове життя з мінливим настроєм вдовольняло її, думки та погляди стали ясніші, бо тепер вона мала з ким поговорити відверто, не боячись, що її не зрозуміють.

Змінилася вона і в іншому: щастя зробило її лагіднішою до батьків, сестер та братів,

і вона переконалася, що вони краще її розуміють і прихильніші до неї, ніж вона собі гадала.

Потім вони побралися.

Перший рік дуже скидався на ту пору, коли вони були ще заручені, та, поживши вкупі трохи довше, Ліоне вже не міг приховати від самого себе, що стомився повсякчас вишукувати новий вислів своєму кохання, повсякчас прибиратися в лебедині шати поезії й розгортати крила до лету через усі небеса настроїв і всі глибини думки; йому кортіло вже сісти в спокійному затишку на гілку і, дрімаючи, сховати стомлену голову в м'якенький пух під крило. Для нього кохання не було вічним палахкотливим багаттям, що могутнім полум'ям освітлює всі сховані закутки побуту й чарівним способом робить усе більшим і дивовижнішим, ніж воно є. Радше він уявляв собі кохання тихим вогнищем, що жевріє собі, ллючи навкруг із пригаслого жаровиння рівне тепло, і в приглушеному присмерку лагідно ховає далину, а все близьке робить удвічі ближчим і вдвічі ріднішим.

Він стомився, виснажився й не міг більше тієї поезії зносити, прагнув спертися на твердий ґрунт буденного життя, як рибина, що захлинається в душному повітрі, прагне ковтнути прозорі свіжої прохолоди. Те ширяння в небі мало скінчитися, мало скінчитися саме собою. Бартоліна не була вже недосвідчена, вона знала тепер і життя, і книги незгірше за нього; Люне дав їй усе, що дістав сам, і мусив давати далі й далі, а він не міг, бо нічого більше не мав; єдина його розрада була в тому, що Бартоліна чекала дитину.

Бартоліна давно вже з гіркотою помітила, що уявлення її про чоловіка починає дедалі мінятися, що Люне вже не стоїть на тій запаморочливій високості, куди вона його поставила, як вони були тільки заручені. Вона ще вірила, що Люне був, як вона казала, поетичною натурою, але жахалася, коли проза, було, глядь та й покаже своє кінське копито. Тим завзятіше кинулася вона до поезії, намагаючись повернути чоловіка до колишнього стану, зваблюючи його ще більшим багатством настроїв, ще більшим запалом, однак зустріла такий кволий відгомін, що вже й сама собі почала здаватися сентиментальною й нещирою. Хоч Люне й опирався, вона ще деякий час силкувалася порвати його за собою, бо не хотіла повірити в передчуття своє; та коли врешті марні зусилля збудили в ній сумнів, чи справді її душа та її серце посідають такий великий скарб, як їй гадалося, вона враз полишила чоловіка самого, зробилася холодна, мовчазна й потайна і почала шукати самотності, щоб у спокої оплакувати страчені ілюзії. Бо вона бачила тільки одне: що гірко помилилася, що Люне нічим властиво не відрізняється від тих, хто її раніше оточував, а ошукала її звичайнісінька річ — кохання на часину огорнуло його скороминущим сяєвом духовного піднесення, що часто буває з пересічними натурами.

Та переміна в їхніх стосунках засмутила й стривожила Люне. Він робив невдалі спроби направити все, знову полинути колишнім мрійливим летом, але домігся лише одного: Бартоліна ще ясніше побачила, як гірко вона помилилася.

Таке в них було життя, коли Бартоліна привела на світ свою першу дитину. То був

хлопчик, і вони назвали його Нільсом.

II

Якимось побитом дитина знову поєднала батьків, бо коло її колисочки вони стрічалися повсякчас у спільній надії, спільних радощах і спільній тривозі; однаково час то й однаково охоче думали вони про дитину й говорили про неї, до того ж були одне одному дуже вдячні за дитину, за втіху з неї, за любов до неї.

Та все ж колишня близькість не вернулася.

Люне цілком поринув у господарство і в справи волості, хоч і не силкувався ані керувати, ані бодай щось мініяти; одначе він сумлінно вдавався у все, що діялось навколо, приглядався до нього, як людина зацікавлена, і йшов на розважні поліпшення, коли старий управитель чи старшина волості їх пропонували, спершу самі докладно обміркувавши все, дуже докладно обміркувавши.

Люне ніколи й на думку не спадало застосувати знання, замолоду набуті, бо ж він не дуже покладався на те, що називав теорією, натомість вельми поважав настанови, освячені довгим віковим досвідом, що їх інші звали правдивою практикою. Взагалі в ньому не було чогось такого, що свідчило б, буцімто він не всі роки свої прожив тут. За виїмком дрібниці. Іноді він, бувало, хвилин по тридцять міг сидіти на брамі або на межовому камені і з дивним бездумним захопленням споглядати буйне зелене жито чи наляте золотом волоття вівса. Це вже походило *звідтіля*, це нагадувало колишнього Люне, молодого Люне.

А Бартоліна не почувалася добре в своєму світі, не могла вжитися в нього так швидко, так відразу, без болісного блукання наосліп. Ні, вона спершу нарікала на тисячі перепон, пут і кайданів людського життя віршами сотень поетів через широку загальність їхніх часів; скарга її то вбиралася в шляхетний гнів проти царських тронів і тиранницьких тюрем, то ставала спокійним співчутливим жалем, що сліпе, послужницьке покоління, зігнуте під тягарем щоденної метушливої праці, гасить у собі багате сяєво краси, або ж тихеньким зітханням до вільного лету птаха чи хмар, що легко пливли вдалину.

Однак небавом скарга її стомила. Безсилля, що ятрило душу, зродило сумнів і гіркоту; і як часом вірні б'ють і топчуть ногами свого святого, коли він не хоче проявити могутності своєї, так само й Бартоліна тепер стала кепкувати з обожнюваної поезії, глумливо питала саму себе, чи, бува, не вірить вона, що казковий птах гляди та й вигулькне з грядки огірків або що під долівкою в льоху виявиться Аладдінова печера; в дитячому цинізмі вона розважалася тим, що надавала світові зумисної прози: називала місяць кружалом зеленого сиру, а троянди — закришкою; то була її помста, однак вона трохи боязко, а трохи й дражливо почувала, що допускається блюзнірства.

Та визволитися таким способом їй не пощастило. Тоді Бартоліна знову повернулася до мрій, мрій свого дівочтва, тільки що в них уже не світилася жадна надія; тепер вона знала, що то справді лише мрії, далеке, знадливе марево і ніяка туга світу не зможе стягнути його до неї на землю. Тому вона віддавалася їм неспокійно, всупереч застережливому внутрішньому голосові, який нашіптував, що вона схожа на п'яницю,

котрий знає, що його пристрасть згубна, що кожний новий напад відбирає йому силу, а налогу зміцнює; та голос нашіптував даремне, бо ж тверезе життя без солодкого сп'яніння мріями було не життя; воно тільки й мало ту вартість, що йому надавали мрії.

Отак різнилися між собою батько й мати малого Нільса Люне, дві приязні сили, що, самі того не відаючи, змагалися за його юну душу від тієї миті, коли в ній сяйнув перший промінь свідомості; дитина піростала, і змагання ставало ще заповзятіше, бо вибір зброї був більший.

Мати силкувалася впливати на сина через одну його рису — уяву, а уяву він мав багату; але навіть маленькою дитиною він уже показував, що дуже добре розуміє різницю між казковим світом, що поставав перед ним із материнських слів, і світом, що існував насправді; не раз, бувало, як мати розповідала йому казку й змальовувала, якого лиха довелося зазнати героєві, Нільс, не бачивши жадного рятунку з тієї біди, не знавши, як можна відвернути нещасливу долю, що суцільним кільцем стискала героя дедалі міцніше, — не раз, бувало, зненацька тулився щокою до матиного обличчя й, плачучи, шепотів тремтячими губами: "Але ж це було *не насправді*, га?" Коли ж він діставав сподівану відповідь, то зітхав у глибокій полегкості і, заспокоєний, уже дослухував оповідь до кінця.

Однаке матері не подобалося, що син відступався.

Як він був уже завеликий слухати казки та й сама вона стомилася їх вигадувати, тоді почала оповідати йому, додаючи дещо від себе, про героїв війни та мирного життя, що чином своїм показали, яку міць має душа людська, коли вона прагне тільки одного, тільки великого й не дає себе ані залякати короткозорим сумнівам нинішнього дня, ані звабити розніженому бездіяльному спокоеві. Такий був тон усіх її оповідок, а що історія не могла постачити їй стільки героїв, то Бартоліна вибрала собі героя вигаданого, що його вчинками й життям вона цілком могла керувати, що був любий їй серцю, душа від її душі, тіло від її тіла й кров від її крові. Через кілька років після Нільсового народження вона привела на світ неживого хлопчика й тепер вибрала собі його — все, чим він міг би бути й що міг би доконати, правило за тему шалених, наївних оповідок, що в них виявлялася й Прометеева туга, й месіина мужність, і Геркулесова сила; то був світ вигадок, що мав стільки ж правдивої плоті, як той нещасний дитячий трупик, що ставав тлінню й порохом на Ленборгорському цвинтарі.

Нільс умент схоплював мораль тих оповідок, цілком усвідомлював, що то була б ганьба лишатися посполитою, як усі, людиною; він ладен був віддатися суворій долі героїв і в уяві своїй сміливо кидався в жорстокі бої, терпів злигодні, йшов на марні офіри й мучився поразкою — та все ж йому велику полегкість давала гадка, що до всього того ще дуже далеко, що воно допіру станеться, як він виросте.

І як видава й голоси з нічного сну можуть вигулькнути туманним маревом серед білого дня й збудити нашу думку так, що на коротку мить вона стане дослухатися, чи справді хтось її кликав, так само Нільсові приглушено шепотіло впродовж усього дитинства уявлення про те зроджене в мріях прийдешнє й нагадувало стиха, але ненастанно, що щаслива пора має свою межу, що колись вона скінчиться раз і

назавжди.

Саме через те Нільс і прагнув використати дитинство сповна, ввібрати його всіма чуттями своїми, не розлити з нього жадної крапельки, тому й забавам віддавався він палко, з цілого серця; над ним тяжіло тривожне почуття, що час утече від нього, поки він устигне виловити з його багатих глибин усе, що приносять до берега хвиля за хвилею; з тієї самої причини Нільс міг раптом упасти на землю й розпачливо заплакати, коли випадало, що вільний день сприкрювався йому, бо чогось бракувало — або товаришів, або вигадки, або гарної години; через те він і неохоче йшов спати — адже сон не давав ані розваг, ані нових вражень. Однак так бувало не завжди.

Лучалося, що Нільс стомлювався і уява його більше не мала барв. Тоді він почувався просто нещасним, надто малим і мізерним на тлі своїх честолюбних мрій; йому здавалося, що він негідний брехун, який нахабно видає себе за такого, що любить і розуміє велич, а насправді відчуває тільки дрібне, любить тільки буденність і має в собі геть усі ниці бажання й поривання; часом йому навіть бачилося, що він відчуває зненависть хробака до величного, що радо допоміг би каменувати героїв, котрі були кращі за нього й котрі знали, що вони кращі.

У такі дні Нільс уникав матері й, відчуваючи, що улягає нешляхетному інстинктові, шукав батька, залюбки слухав його приземні думки, вдячно сприймав його тверезу науку. І так йому було добре з батьком, так радісно, що вони з ним однакові; він майже забував, що це той самий батько, на якого він співчутливо споглядав з вежі свого вимріяного замка. Звісно, все це не набуло ще в його дитячій свідомості тієї чіткості й визначеності, якої надає йому сказане слово, але воно десь мріло в ньому, неготове, ненароджене, в непевному й несформованому зародкові; воно скидалося на казкову рослину з морського дна, бачену крізь тьмяну кригу; як розбити кригу чи витягти оте затаєне життя на світло слів, то завше вийде одне — те, що ми побачимо і збагнемо, в своїй ясності вже не буде тим чарівним світом, що було перше.

III

А роки минали, Різдво йшло за Різдвом, сповнюючи повітря ще й по днів трьох святих осяйним блиском, зелені свята одні за одними переходили серед рою квіток на весняному лузі, пливло літо за літом, справляючи на вільному повітрі свої бенкети та сонячні гулі, з повних келихів п'ючи сонячне вино, а потім якогось дня сонце спускалося нижче, нижче та й зовсім зникало, полишивши тільки спогади, засмаглі щоки, здивовані очі й розпалену кров.

Роки минали, і світ уже не був тим світом див, що колись; у темних закутках серед спорохнявілих кущів бузини, на таємничих горищах, у похмурому склепі при дорозі на Кластруп уже не мешкали казкові страхіття; довгий пагорок, що ховав своє зело, тільки-но прилітали жайворонки, під тисячами зіркатих стокроток з червоними бережками та жовтих дзвіночків дивини, струмок із чарівним світом тварин і рослин, дика пісковня з чорними уламками скель і брилами граніту, що полискували на сонці, — усе те було вже тільки вбогим цвітом, кузками, камінням, блискучі золоті коси русалок знову стали листям.

Забави одна по одній набридали, ставали безглузді, дурні й нудні, як малюнки в азбуці, а колись вони були такі нові, вічно нові! Он там вони, Нільс і пасторів Фрітьоф, бавилися обручем із діжки, і обруч був корабель, що розбивався, як падав на землю, та коли його підхоплювали, поки він не впав, то це означало, що корабель закинув кітвицю. Вузькі сутичі між будівлями, що ними так важко було ходити, вони називали Баб-ель-Мандебською протокою, чи Брамою Смерті, на дверях до стайні стояв напис крейдою, що то Англія, на дверях до повітки — що то Франція, стодола була Ріо-де-Жанейро, а ковалева хата — Бразилія. Гралися вони також у Гольгера Данського[1] — в нього можна було гратися між буйними кущами кінського щавлю за повіткою; на мірошниковому вигоні було кілька виярків, і там мешкав сам принц Бурман та його дикі сарацини з жовтими китицями на сіро-червоних тюрбанах — ними були височенні лопухи та коров'як. Бо допіру там була правдива Мавританія: адже та безмежна пишнота, та сила-силенна соковитого життя викликала руїнницькі бажання, п'янила розум утіхою нищення; дерев'яні шаблі блищали полиском криці, зелений сік з бадилля кривавив їх кров'ю, а стяте листя хрущало під ногами, як кістки турків під кінськими копитами.

Бавилися вони й унизу, над фіордом. Пускали по воді мушлі, наче кораблі, а коли ті застрягали у водоростях чи спинялися на піщаній міліні, то означали Колумба в Саргасовім морі або відкриття Америки. Споруджували собі там порти й потужні греблі, в твердому прибережному піску видовбали Ніл, а одного разу збудували з каміння замок Гуре. Нежива рибинка в мушлі була мертвою Тове, а вони самі по черезно — королем Вальдемаром, що гірко її оплакував[2].

І все те минулося.

Тепер Нільс був уже великий хлопець, мав дванадцять років, і йому не треба було воювати з будяками та лопухами, аби вдовольнити свою лицарську уяву, й не конче, мріючи про відкриття, пускати на воду кораблі з мушлів. Йому вистачало тепер книжки й куточка на канапі, а як їх було замало, коли книжка не переносила його до бажаних берегів, тоді він шукав Фрітьофа і розповідав йому історії, що їх не було в книжці. Вони йшли руч об руч дорогою, один — оповідаючи і обидва — слухаючи, та коли їм хотілося ще дужче натішитись, дати цілковиту волю своїй уяві, вони ховалися в пахучий морок стодоли, на сіно. Скоро, одначе, ті історії, що кінчалися саме тоді, як хлопці вживалися в них, злилися в одну довгу історію, що ніколи не мала кінця, а велася далі від покоління до покоління, бо як герой старівся або ж оповідач нерозважно посилав його на смерть, то залишався син, що успадковував від батька все, ба навіть мав нові риси, що ту мить саме багато важили.

Усе, що справило враження на Нільса з баченого, із того, що він розумів і чого не розумів, що його захоплювало або ж він знав, що воно має захоплювати, все переходило до його оповідання. Як плинна вода відбиває кожну картину, повз яку несе своє дзеркало, але відбиває, як доведеться — то в неторканій чистоті, то криво й спотворено, то лише хвилястими, непевними обрисами, а то знову ж топить їх у грі своїх власних барв, ліній, — так і хлопча розповідь поглинала всі почуття й думки свої та чужі,

поглинала людей і події, життя й книжки, поглинала щосили. То було наче уявне життя, гране поряд із дійсним життям, любий таємничий захисток, де можна солодко вимріювати найбуйніші виправи в світ, чарівний сад, що відчинявся, тільки-но кивни, й огортав своєю пишнотою вибраного, а решту всіх відсилав геть; згори його ховали шелесткі пальми, а внизу, під зоряним листям, поміж сонячних квітів і коралового віття, відслонялося тисячі доріг до всіх країв і в усі часи; звернеш тією — дійдеш до одного місця, а звернеш тією — дійдеш до іншого, до Аладдіна й до Робінзона Крузо, до Волундера й Генріка Магнарда, до Нільса Кліма й до Манго Парка, до Петера Простака й до Одиссея, а тільки-но побажаєш, то знову опинишся дома.

Через місяць після того, як Нільсові минув дванадцятий рік, у Ленборгорі додалося двоє мешканців.

То були новий домашній учитель і Едель Люне.

Учитель, пан Бігум, був кандидат теології років під сорок, невисокий, але дужий, тілом схожий на в'ючака — широкогрудий, широкоплечий, з карком, як у бугая, з довгими руками, з ногами міцними й короткими, широкими в ступні. Хо́да в нього була нерішуча, повільна й важка, він завше вимахував руками, і рухи ті були непевні й не мали видимого глузду. Бороду він мав руду, як дикун, лице веснянкувате. Широке й високе чоло було пласке, як стіна, з двома прямовисними зморшками між бровами, ніс — короткий і бульбатий, рот великий із товстими червоними губами. Найкращі були в нього очі, ясні, лагідні й чисті. З того, як у нього бігали чоловічки, можна було впізнати, що він недочуває, проте це не заважало йому бути великим аматором музики та пристрасним скрипалем, бо згуки, мовляв він, сприймає не тільки вухо, а й усе тіло: очі, пальці, ступні, і якби часом слух зрадив, то рука, дивним інстинктом керована, знайшла б сама правдивий тон, без допомоги вуха. До того ж усі згуки, що ми їх чуємо, насправді фальшиві, а люди, наділені даром божим до музики, мають у собі невидимий інструмент, супроти якого найкраща кременцева скрипка — все одно, що гарбузяне брязкало дикунове; на тому інструменті грає душа, тільки він видобуває ідеальні згуки, на ньому, власне, великі композитори творили свою безсмертну музику. Зовнішня музика, що лине крізь простори дійсності і що її сприймає наше вухо, — то лише жалюгідне наслідування, заникувата спроба вимовити невимовне; вона так скидається на музику душі, як статуя, руками й долотом зроблена, на прекрасний мармуровий сон скульптора, що його ані очі ніколи не побачать, ані уста не вимовлять.

Проте музика не найбільше цікавила пана Бігума; він був насамперед філософ, але не з тих плідних філософів, що винаходять нові закони й будують системи; він висміював їхні системи, ті слимакові черепашки, що їх філософи тягнуть за собою через безмежні простори думки, наївно вірячи, ніби в такій слимаковій скойці саме й міститься весь простір. А їхні закони: закони думки, закони природи! Наче відкрити закон — не все одно, що знайти певне визначення власної обмеженості: доти я бачу, а далі ні, то мій обрій — ось що означає кожне відкриття, і більше нічого. Бо ж хіба не було за тим обрієм ще одного, нового, а далі ще й ще, обрію за обрієм, закону за законом, і так без кінця? Ні, його філософія була не така.

Не те щоб пан Бігум дуже пишався чи переоцінював себе, але він не міг заплющити очей на той факт, що розумом своїм обіймав ширші царини, аніж решта смертних. Коли він заглиблювався в праці великих мислителів, то йому здавалося, ніби він ступає поміж натовпом дрімливих титанів думки, котрі, допіру скупавшись у сяєві його духу, прокидалися й відчували свою силу. І так з усім: кожна чужа думка, кожен настрій, кожне почуття, що їм випало будитися в ньому, будилися з його печаткою на чолі, ушляхетнені, очищені, окрилені, сповнені такої величі та сили, про яку їхній творець навіть не снів.

Як же часто він сливе покірно подивляв незвичайне багатство свого єства й могутню божисту впевненість свого духу — бо траплялися дні, коли він оцінював світ і речі, що на світі існують, з цілком протилежних поглядів, коли світ і його речі викликали припущення такі суперечливі, як день супроти ночі, але жаден з вибраних поглядів чи вибраних припущень, що їх він брав за свої, ніколи ані на мить не опановували ним, так само як бог, подобу бика чи лебедя прибравши, але ні на мить не робиться биком чи лебедем і не перестає бути богом.

І не було нікого, хто б здогадався, що ховається в ньому, всі проходили повз нього, мов сліпі; але він, родом людським гордуючи, тішився з тієї сліпоти. Настане день, коли очі його згаснуть, колони духу потріскають, розкішна будівля завалиться, наче її ніколи й не було; проте він не залишить жадного твору своїх рук, жадного списаного папірця, який посвідчив би, що в ньому загинуло. Світ не вкоронує його генія терновим вінком непризнання, але так само й не одягне в плюгаву багрянцю подиву; пан Бігум радів, думаючи, що покоління за поколінням народжуватиметься і вмиратиме, а найбільші з поколінь тих житимуть на те, аби вгадувати, що він їм дав би, коли б захотів розтулити свою долоню.

Те, що він посідав таке мізерне становище, давало йому особливу втіху: яке ж бо величезне марнотратство вживати силу його духу на виховання дітлахів, яке ж бо безглузде непорозуміння оплачувати його час нужденним шматком хліба насущного і яка страшенна ненормальність була в тому, що заробляв він той шматок хліба завдяки рекомендації маленьких, звичайних людей, які посвідчили, що він досить обізнаний, аби взяти на себе обов'язки домашнього вчителя.

До того ж на державних екзаменах йому поставлено двійку!

О, то була особлива розкіш — відчувати, як брутальна дурість буття відкидає мудрих, мов непотрібну полову, а порожній колос бере за золоте зерно, і водночас бути певному, що найдрібніша думка твоя варта цілого світу!

Але випадали дні, коли самота величі лягала на нього страшним тягарем.

Ох, як часто, коли він, бувало, годинами в священному мовчанні дослухався до самого себе, а потім, знову повернувшись до навколишнього життя, бачив, яке воно йому чуже в своїй убогості й скороминущості, — як часто почувався він гірше, ніж той чернець, що в монастирському гаю раз послухав тільки одну пісню райського птаха, а коли отямився, то виявилось, що тим часом сплило вже сто років! Бо хоч той чернець і був самотний серед незнаного покоління, однак жив серед відомих йому могил, а пан

Бігум почувався куди самотніший, бо ж його покоління ще й не народилося!

У такі хвилини душевного занепаду він міг піддатися полохливому бажанню принизитись до звичайних смертних і ділити з ними їхнє мізерне щастя, бути громадянином їхньої великої землі і їхнього низенького неба.

Та скоро він знову ставав самим собою.

Друга гостя в маєтку була Едель Люне, двадцятишестирічна сестра господарева. Багато років вона жила в Копенгагені, спочатку в матері, коли та, овдовівши, перебралася до столиці, а потім, як мати померла, в багатого дядька, радника Нергора. Радник провадив свій дім на широку ступу, завше був у центрі громадського життя, тож Едель жила у вирі бенкетів та всіляких забав.

Скрізь нею захоплювалися, але й заздрощі, вірна тінь захоплення, теж не полишали її. Про неї стільки балакали, скільки можна було балакати про людину, що не вчинила нічого лихого, а як серед чоловіків заходила суперечка про найбільших красунь міста, то багато хто називав ім'я Едель Люне, тільки що вони ніяк не могли дійти згоди, на яке місце її поставити: на перше чи на друге, бо про третє не могло бути й мови.

Однак зовсім молоді хлопці нею не захоплювалися; вони трішки побоювалися Едель і в її товаристві почувалися вдвічі дурнішими, ніж були насправді, бо вона слухала їх із виразом майже вбивчої терплячості в очах, терплячості злісно підкресленої, і ясно давала зрозуміти, що знає вже напам'ять те, що вони їй казали; хоч як вони намагалися підвестись у її очах та у своїх власних, удаючи знуджених, сиплячи неймовірними парадоксами, і, врешті, охоплені смертельним відчаєм, зухвало освідчувались у коханні, — всі їхні спроби, по-юнацькому запальні, нестримні й невмотивовані, викликали у відповідь лише блідий усміх, фатальний, виrozumілий усміх; від того усміху бідолахи червоніли й почували себе, як сто одинадцята з ряду муха в тій самій немилосердній павутині.

Та й не мала її краса того, що так чарує молоді серця: не була ані лагідна, ані жагуча.

Натомість для старших сердець і холодніших голів вона мала особливу принаду.

Едель була висока. Її важкі, густі коси, русяві, аж рудуваті, тьмяно полискували, як пшениця, що от-от дозріє; вони вrostалися низько в потилицю двома клинцями, ще білішими й дуже кучерявими. На високому, різко окресленому чолі вимальовувалися світлі брови двома нечіткими лініями. Брови ті не додавали краси ясно-сірим, великим і чистим очам; легкі й тоненькі вії також не кидали на них мінливої гри тіней. У виразі очей було щось невизначене, непевне, на кожного вони дивилися уважно й відверто і не вдавалися до багатих на відтінки поглядів збоку, поглядів мимохідь; вони були якісь неприродно тверезі, вперті й загадкові. Весь перебіг почуттів відбивався на нижній частині обличчя, на підборідді, на вустах і на ніздрях. Очі лише дивилися. Особливо виразний був рот з глибокими кутиками, з чітко викроєними гарними губами. Тільки в підборідді було щось тверде; воно майже зникало в усміхові, але часом справляло враження якоїсь жорстокості.

Сливе раптово вибуяна лінія плечей та пишні груди, поєднані з суворою формою рук, надавали їй якоїсь зухвалості, якоїсь тропічної зваби, а сліпучо-біла шкіра і хворобливо червоні вуста ще ту звабу посилювали; врода Едель надила до себе, але й відстрашувала.

Взагалі в цілій її високій, стрункій постаті було щось вишукано стилізоване, що вона вміла підкреслити, особливо вечірніми сукнями, з рішучим навмисним артизмом, який хоч і переконливо свідчив, що вона чудово розуміє мистецтво — в цьому випадку вона скорше розуміла себе саму, — але все ж відгонив поганим смаком. Однак і в цьому вбачали тільки ще одну принаду.

Та найбездоганніша була її поведінка. Все, що вона говорила й що дозволяла сказати собі, не виходило за межі найсуворішої цнотливості, а кокетування її полягало в тому, щоб якнайменше здаватися кокеткою, аби анітрохи не добачити, яке вона справляє враження, і щоб не вирізнити нікого із своїх упадальників. Але саме тому всі вони снили п'янкi сні про обличчя, що мало ховатися за машкарою, сподівалися полум'я під снігом, вчували дух зіпсутості під невинністю. Ніхто з них не здивувався б, якби довідався, що Едель мала потаємного коханця, проте ніхто й не зважився б угадувати його ім'я.

Така була Едель Люне.

Столицю вона покинула й приїхала в Ленборгор через те, що здоров'я їй надломила невпинна метушня в товаристві, тисяча й одна ніч бенкетів та маскарадів, і під кінець зими в неї з'явилися ознаки небезпечної хвороби легенів. Лікар приписав їй сільське повітря, спокій і молоко — те, чого в маєтку було досхочу. Але тут знайшла вона й нестерпну нудьгу і, проживши заледве тиждень, почала відчувати велику тугу за Копенгагеном. Лист за листом сповнювала вона проханнями покласти край її вигнанню й навіть давала зрозуміти, що туга більше наробить їй шкоди, аніж свіже повітря дасть користі. Проте лікар так налякав радника та його дружину, що вони вважали за свій обов'язок лишатися глухими до її скарг, хоч які ті скарги були жалісливі.

Власне, Едель тужила не за розвагами — просто вона звикла, що її життя гучало в один тон із гамором великого міста, а тут, у селі, всюди панувала тиша — в думках, у словах, в очах, геть у всьому, така тиша, що чути було саму себе, чітко й невблаганно, як серед безсонної ночі цокання годинника. До того ж вона знала, що її приятелі в місті живуть собі, як і перше жили, — й через те почувалася так, наче була вже мертва і серед нічної тиші над її могилою линули в повітрі згуки з бальної зали.

Їй не було тут з ким поговорити, бо тутешні люди не вловлювали в її мові тих відтінків, що, власне, й надають словам життя; вони, звісно, розуміли її, бо ж Едель розмовляла по-данському, але розуміли приблизно, не до кінця — десь так, як розуміють чужу мову, що до неї вухо не звикло. Вони не здогадувалися, на кого чи на що натякає той чи інший наголос у реченні, їм і не снилося, що те невеличке слівце було цитатою, а те друге, саме так ужите, — новою відміною улюбленого дотепу. Самі вони розмовляли хоч і поправно, але вбого, так, що крізь їхні речення прозирав кістяк граматики, вживали слова тільки в буквальному значенні, наче брали їх просто із

словникових шпальт. А як вони вимовляли слово "Копенгаген"! То сливе з містичним страхом, наче це було місце, де пожирали дітей, то шанобливо, немов він лежав десь посеред Африки, то врочисто, наче йшлося про місто, уславлене в світовій історії — ну, скажімо, про Ніневію чи Карфаген. Священик завше казав тільки "Акселеве місто"[3], і в голосі його бринів такий захват, ніби він згадував наймення своєї давньої коханої. Ніхто з них не міг вимовити просто "Копенгаген", як назву міста, що лежить обабіч Остергаде і Конгенс Нюторг і простягається від Вестерпорта до Тольдбодена.

І так було з усім, що вони казали й що робили.

Усе в Ленборгорі дратувало Едель: і заведена пора їсти, визначена по сонцю, і лавандовий запах у шухлядах та скринях, і спартанські стільці, всі ті провінційні меблі, повітря й те набридло їй: не можна було вийти погуляти, щоб не принести в косах і в одязі міцного духу лугового сіна та польових квіток, немов вона сиділа замкнена в клуні.

Або ще одна приємність — величатися тіткою, тіткою Едель!

Як же згучало таке звертання!

З часом вона звикла до нього, але спершу через це її стосунки з Нільсом були доволі-таки холодні.

Нільсові до всього було байдуже.

Та якось у неділю на початку серпня випало так, що пан Люне з дружиною поїхали в гостину, а Нільс і панна Едель залишилися дома самі. Перед полуднем Едель попрохала його нарвати букет волошок, але він забув і згадав про квіти аж надвечір, як тинявся в полі з Фрітьофом. Він нарвав букет і побіг додому.

В хаті було тихо. Нільс вирішив, що тітка спить, і, обережно ступаючи, рушив до покоїв. На порозі у вітальні він спинився, аби перевести дух і підійти до тітчиних дверей зовсім нечутно. Покій був заллятий сонцем, а великий олеандр, геть у квіту, сповнював повітря солодким мигдалевим запахом. Мертву тишу часом тільки порушував сплеск води на столику, де стояв акваріум: у ньому скидалися золоті рибинки.

Нільс тихенько скрадався вітальнею, висолопивши язика й розставивши задля рівноваги руки.

Він обережно взявся за нагріту сонцем клямку, що обпекла йому руку, сповільна, сторожко повернув її, наморщивши з натуги чоло й зажмурившись. Потім легенько прочинив двері, нахилився вперед і поклав букета на стілець, що стояв поблизу.

В покої було темно, мов за спущеними завісами, а повітря здавалося аж вологим від духу трояндової олії.

Нахилений Нільс не бачив нічого, крім ясної солом'яної мати на підлозі, дерев'яних панелей під вікном і лакованої ніжки столика, та коли він випростався, щоб піти собі, то вгледів тітку.

Вона лежала на довгій канапі, оббитій смарагдовим атласом, одягнена в химерний циганський убір. Лежала навznak, виставивши підборіддя й витягнувши шию; чоло її було відхилене назад, а довгі розпущені коси спадали через край канапи аж на мату.

Штучна квітка граната впливала на стрівець, що ним був брунатний шкіряний черевичок серед жовтогарячої річки.

Барви її одягу були розмаїті, але всі приглушені. Облямована темно-синьою лямівкою корсетка з неяскравого грубого краму, вся в синіх, вишневих, сірих і жовтогарячих блискітках, огортала широку шовкову сорочку із ще ширшими рукавами, що сягали їй до ліктя. Шовк мінився червоною барвою і був рідко затканий темно-золотою ниткою. Оксамитова спідниця, жовта, як первоцвіт, без лиштви, була не підібрана, а вільно огортала її, спадаючи з канапи скісними згортками. Ноги, відслонені до колін, були закинуті одна на одну, а внизу, біля кісточок, перев'язані низками тьмяних коралів. На підлозі лежало розгорнене віяло, малюнком своїм зображаючи складені півколом гральні карти, а трохи далі — пара шовкових панчіх кольору зів'ялого листя, одна зіжмакана, а друга наче рівненько розстелена, аж видно було червоний пружок уздовж литки.

Ту саму мить, як Нільс звів очі на тітку, вона теж побачила його. Мимохіть вона порвалася встати, проте опанувала себе й лишилась лежати, як і була, тільки повернула до хлопця голову, запитливо всміхаючись.

— Ось нате, — мовив Нільс і підійшов до неї з букетом.

Вона простягла руку по квіти, скинула на них оком, порівнюючи їхній колір із кольором свого вбрання, й упустила їх на підлогу, знуджено пробурмотівши:

— Не пасують!

Порухом руки вона заборонила Нільсові збирати квіти.

— Подай мені он те! — сказала натомість вона, показуючи на червону пляшечку, що лежала біля неї у ногах на зім'ятому носовичку.

Нільс підійшов до канапи, весь спаленілий, і коли нахилився до її матово-білих, тендітно заокруглених ніг з вузькими, довгими ступнями, витонченими, наче руки, йому запаморочилось у голові; ту мить пальці на одній ступні зненацька ворухнулися, і він мало не зомлів.

— Де ти нарвав волошок? — спитала Едель.

Нільс отямився й обернувся до неї.

— У пасторовому житі, — відповів він і аж сам здивувався, такий у нього був дзвінкий голос.

Не підводячи очей, він подав їй пляшечку.

Едель помітила, що він збентежився, і вражено глянула на нього. Потім ураз почервоніла, підвелася на лікоть і сховала ноги в спідницю.

— Гайда, гайда! — сказала вона трохи сердито, а трохи зніяковіло, за кожним словом бризкаючи на Нільса трояндовою олією.

Нільс вийшов.

Коли він був уже за дверима, Едель поволі спустила ноги з канапи й зацікавлено стала роздивлятися на них.

Швидко, непевною ходою поспішив Нільс через увесь будинок до своєї кімнатки. Він був цілком спантеличений, відчував дивну кволість у колінах, у горлі щось душило.

В кімнаті він кинувся на канапу й заплющив очі, однак від того йому не полегшало. Його опосів якийсь чудний неспокій, він дихав тяжко, мов чимось наляканий, і хоч повіки були склеплені, світло різало йому очі.

Та поступово Нільс почав відчувати інше — наче хтось бухкав на нього гарячим подихом і робив його безпорадно немічним. Йому було так, як часом буває уві сні: чуєш, що тебе хтось кличе, і радий був би піти на той поклик, але не можеш ворухнути ногою; тобі аж гаряче стає від тієї немочі, тебе ятрить бажання вирватися з лабетів, ти мало не божеволієш, наслухаючи голос, що кличе тебе й не відає, що ти сплутаний. Нільс нетерпляче зітхав, як хворий, нестямно водив по кімнаті очима; він ще ніколи не почувався таким нещасним, таким самотнім і покинутим.

Тоді він умостився коло вікна на сонці й почав плакати.

Від того дня Нільс почувався в присутності Едель несміливим і щасливим. Вона була вже не така, як усі люди, а дивовижно звеличена істота, що завдяки чарам рідкісної краси своєї стала богорівною; яка ж то радість була дивитися на неї, вклякати перед нею в своєму серці, припадати їй до ніг у покорі самозречення; проте часом бажання поклонитися було таке палке, що виривалося за межі мовчазних ознак пошани, — тоді він улучав нагоду, закрадався до кімнати Едель і вицілював килимок перед її ліжком, черевик або якусь іншу реліквію, що на неї натикалася його пристрасть.

Він мав за велике щастя, що його святкову куртку саме тоді батьки призначили на будень, бо запах, який лишився на ній від бризок трояндової олії, правив йому за могутній талісман: показував, ніби чарівне дзеркало, Едель такою, як він її бачив тоді, — в маскарадному вбранні на зеленій канапі. В повісті, що розігрувалася між ним і Фрітьофом, відтоді завше з'являвся той образ, і бідолашний Фрітьоф ніколи вже не мав спокою від босоногих принцес; коли він продирався крізь хаші пралісу, вони кликали його з ліанових гойдалок, коли шукав у печері захистку від бурі, вони підводились йому назустріч із свого ложа, вистеленого м'яким, мов той оксамит, мохом, і гостинно запрошували до себе, а коли він, запорошений, скривавлений, дужим ударом шаблі розбивав двері піратської каюти, то знаходив їх і там: вони спокійно спочивали собі на зеленій капітановій канапі. Вони страшенно набридли Фрітьофові, і він ніяк не міг збагнути, чому раптом вони стали такі необхідні їхнім улюбленим героям.

Хоч би як високо, під самим небом, поставив син землі свій трон, хоч би як міцно він насунув на чоло своє тіару винятковості, ознаку генія, він ніколи не може бути певний, що одного дня раптом не посяде його, мов царя Навуходоносора, дивне бажання бігати на чотирьох лапах і пасти траву разом із звичайною чередою.

Щось таке сталося і з паном Бігумом: він по вуха закохався в панну Едель. Дарма він перекручував світову історію, щоб виправдати своє кохання, дарма звав Едель своєю Беатріче[4], Лаурою[5] чи Вітторією Колонною[6] — всі ці штучні ореоли, що ними він оточував своє кохання, гасли, заледве він їх запалював, перед незаперечною правдою, що зачарувала його краса Едель, що захопився він не якимись особливостями душі чи серця, а тільки її вишуканістю, легким світським тоном, її впевненістю, ба

навіть її принадною безцільністю. З усіх поглядів то було кохання, що мало б обурювати його, сповнювати соромом за людську непослідовність.

Та що з того? Що могли йому сказати всі ті одвічні правди й швидкоплинні брехні, які зчіплялися між собою кільце по кільцеві у важкий панцир, званий переконаннями, що вони могли сказати супроти його кохання? Коли вони сила, мозок, сутність життя, то нехай покажуть свою міць: як будуть слабші, то хай порвуться, та як будуть дужчі... Проте вони вже порвалися, немов крамнина, зіткана із гнилих ниток. Що було їй до вічних правд! Хіба могутні здвиги розуму могли допомогти йому? Чи ж думками, що ними він вимірював глибини безконечності, можна було здобутиї? Всі його статки були нічого не вартим мотлохом. Що з того, що душа його сяяла пишнотою, у сто разів яснішою за сонце, коли вона була схована під убогою Діогеновою рядниною? Форма, форма! Дайте мені тридцять срібняків форми за моє єство, дайте мені Алківіадову постать, Дон-Жуанів плащ і звання камер-юнкера!

Але саме цього йому бракувало, і Едель не відчувала анінайменшої прихильності до непереможної філософської натури, що спостерігала рух життя у варварській наготі абстракцій, і тому в кожному її слові вухо різала беззастережна категоричність, що випирала назовні, як брутальний гуркіт бубона в тихій концертній мелодії. Якесь внутрішня нашорошеність, те, що він на кожне, навіть незначне питання весь напружувався, мов той силач, що лаштується жонглювати залізними кулями, видавались їй кумедними; до того ж він дратував її, коли, згідно своєї моралі, прагнув усьому дати присуд, неделікатно відкриваючи інкогніто кожного почуття, що про нього тільки ледь натякали, нечемно називаючи своїм найменням усе, що в розмові інші хотіли швидко проминути.

Бігум дуже добре знав, яке погане враження він справляє і яке безнадійне його кохання, але знав, як той, що всією силою душі своєї надіється, і надія та каже йому, що він помиляється. Залишається ще чудо, і хоч чудес не буває, а все ж воно може статися. Хтозна, може, ми помиляємось, може, наш розум, наш інстинкт, наші почуття, хоч вони ясні як день, ведуть нас хибним шляхом; може, якраз варто мати нерозважну мужність іти за облудною надією, що ширяє над млосним шумовинням нашої пристрасті? Аж тоді, коли ми вчуємо, як зачиняються двері присуду, аж тоді залізні кігті певності ввіп'ються в наші груди, щоб поволі-поволеньки стиснутись у серці довкола тоненької, мов нерв, ниточки надії, на якій висить світ нашого щастя; тоді ниточка урветься, впаде те, що вона тримала, розіб'ється, і болісний крик розпачу розітне порожнечу.

А поки ще триває сумнів — триває й надія.

Якось сонячного вересневого дня Едель сиділа на верхній плиті старовинних сходів на п'ять чи шість приступок, що вели з веранди до городу. Складні двері позад неї були відчинені навстіж, аж за мінливе червоно-зелене плетиво дикого винограду. Едель прихилила голову до стільця з купою великих чорних тек і тримала перед собою обома руками гравюру. Барвисті аркуші з візантійською мозаїкою, в якій переважали синій і золотий кольори, порозкидані були на зеленкуватій очеретяній маті ганку, на порозі й

брунатному дубовому паркеті веранди. Внизу коло сходів лежав білий капелюшок від сонця, а Едель сиділа простоволоса, заткнувши в коси тільки філігранну золоту квітку, що її малюнок був такий самий, як на браслеті в неї на руці. Її білу сукню з майже прозорого краму в вузеньку блискучу смужку оздоблювали лямівка з сірого та жовтавого хутра шиншили й маленькі бантики таких самих кольорів. Руки їй вище ліктів закривали рукавиці з едвабу кольору перлів. З такого самого краму були й черевички.

Крізь розлоге віття старезного ясеня пасмугами променів прохоплювалося на сходи жовте сонячне світло, утворюючи в прохолодній, легкій тіні цілі шари яскравих ліній, що сповнювали повітря золотим пилом і кидали одну повз одну ясні цятки на приступки, на поріг, на двері й на стіну; здавалося, ніби ті цятки крізь дірочки в тіні самі світилися назустріч сонцеві своїми власними барвами: білою — від сукні Едель, пурпуровою — від її коралових вуст і жовтою, мов бурштин, — від її руських кіс. А навколо вигравала сила інших барв — блакитна, золота, брунатна, сліпучо-біла, червона, зелена.

Едель впустила з рук гравюру, звела очі, висловивши поглядом своїм німе зітхання, бо ж була надто стомлена зітхати вголос. Потім випросталась таким порухом, немов замикалася від навколишнього світу й ховалася в свою шкаралущу.

Саме ту мить надійшов пан Бігум.

Едель глянула на нього примруженими очима, ніби дитина, що дуже зручно вместилася й надто сонна, аби ворухнутись, але й надто цікава, щоб заплющити очі.

Пан Бігум був у новому повстяному капелюсі; він цілком поринув у свої думки й так вимахував томпаковим годинником, що тоненький срібний ланцюжок, на якому той висів, кожної миті міг урватися. Нараз він рвучко запхнув годинника до кишені, нетерпляче стріпнув головою, сердито схопився рукою за вилогу свого сурдута й подався далі. Тіло його аж сіпалося, лице потемніло з безнадійної люті, що кипить у того, хто тікає від власних болісних думок і знає, що тікає надаремне.

Капелюшок Едель, що лежав біля сходів, білий на тлі чорної стежки, спинив його біг. Він обережно взяв капелюшка обома руками, зиркнув на Едель і, поки шукав, що йому сказати, стояв з капелюшком, не віддаючи його. Та жадна думка не заблисла в його голові, жадне слово не могло видобутися йому з уст, і він дивився перед себе з кумедним виглядом тяжкої задуми.

— То капелюшок, пане Бігуме, — озвалась Едель, щоб самій не розгубитися серед тієї розгубленої мовчанки.

— Так, — сквапливо відповів учитель, неначе втішившись, що вчув potwierдження власного здогаду, але ту ж мить почервонів за свою незграбну відповідь. — Він лежав тут, — поспішився він додати, — ось тут, на землі, отак... отож, отак-о лежав, — учитель нахилився й докладно став показувати, як лежав капелюшок. Він сам почував, що чинить безглуздо, але був майже щасливий, що таки виявив бодай якусь ознаку життя. Капелюшка він і досі тримав у руках.

— Ви хочете залишити його собі? — спитала Едель.

Бігум не знав, що йому відповісти.

— Бо ви наче не думаєте його віддавати, — пояснила вона.

Бігум піднявся на кілька приступок і простяг їй капелюшка.

— Панно Люне, — сказав він, — ви гадаєте... не думайте, панно "Люне... я прошу вас, вислухайте мене... тобто... я ж нічого не кажу, але будьте терплячі зі мною! Я вас кохаю, панно Люне, невимовно кохаю, так кохаю, що годі й сказати. О, якби було таке слово, що могло б віддати побожний страх раба, захоплений усміх мученика, безіменну тугу вигнанця з батьківщини, то тим словом я сказав би, як я вас кохаю. О, дайте мені говорити, вислухайте мене, вислухайте, не проганяйте ще мене! Не думайте, що я ображаю вас безглуздою надією, я знаю, який я мізерний у ваших очах, який незграбний і який бридкий. Я не забуваю, що я бідний, так, нехай ви почуєте — такий бідний, що матір свою мушу тримати в притулку для вбогих, авжеж, мушу, такий я злидар. Так, панно, я тільки покірний служник на утриманні пана Люне, вашого брата, а все ж є світ, де я володар, могутній, гордий, багатий, кажу вам, увінчаний сяєвом переможця, ушляхетнений тим самим потягом, що велів Прометееві викрасти з неба вогонь, і в тому світі я збратаний з усіма велетами духу, що їх носила земля і тепер носить. О, їх я розумію так, як розуміє рівний рівного, і ніхто з них не злетів зависоко для моїх крил. Ви розумієте мене? Вірите мені? О, не вірте, це неправда, я тільки жалюгідний гном, як ви бачите. Усе минулося. Жаклива мана кохання спаралізувала мої крила, очі духу мого втратили зір, серце висихає, душа моя стікає кров'ю, залишається тільки безживне боягузтво. О, звільніть мене від себе самого, панно, не відвертайтеся глузливо, заплачте наді мною, заплачте, я Рим, пожежею пойнятий!

Він заломив руки і впав навколішки посеред сходів. Обличчя його було бліде й скривлене, зуби зціплені з болю, очі втонули в сльозах, а все тіло здригалося зі стримуваного плачу, його тільки й зраджував тяжкий, із посвистом віддих.

Едель не підвелася з ганку.

— Отямтеся, чоловіче, — мовила вона трохи співчутливо. — Отямтеся, не будьте дитиною! Прощу вас, устаньте, походіть по садку і спробуйте заспокоїтись.

— І ви таки зовсім не можете мене покохати? — майже нечутно простогнав Бігум. — О, який жах! Я ладен душу свою занепастити, ладен як завгодно принижуватись, аби тільки здобути вас. Та що там — якби мені хто запропонував збожеволіти, але я в божевільних мареннях мав би вас, мав вас, то я б сказав: ось мій мозок, порпайся немилосердною рукою в чудовій його будові, порви всі його тендітні волокна, що зв'язують єство моє з блискучою тріумфальною колісницею духу людського, нехай я загрузну в болоті матерії під колесами її, нехай інші йдуть до світла її осяйним шляхом. Ви здаєте собі раду з моїх слів? Розумієте, що якби навіть ваше кохання прийшло до мене позбавлене свого блиску, сяєва своєї чистоти, принижене і зганьблене, прийшло, як плюгава карикатура на кохання, як хвороблива примара, я б прийняв його, на колінах стоячи, немов святе причастя. Та все те, що є доброго в душі моїй, не допоможе мені, все, що є лихого, не порятує мене. Я волаю до сонця, та воно не світить, волаю до статуї, та вона не відповідає. Відповідати? Що можна відповісти на муку мою? Ні, той

невимовний біль, що роздирає моє єство до найглибшого коріння, ті муки тільки відштовхують вас, ви відчуваєте лише холодну образу і глузливо смієтеся в душі з надаремної пристрасті жалюгідного домашнього вчителя.

— Ви несправедливі до мене, пане Бігуме, — мовила Едель і підвелася. Бігум теж устав. — Я не сміюсь. Ви питаєте, чи є якась надія, і я вам відповім: ні, надії нема, і сміятися теж нема з чого. Та дозвольте мені сказати вам одну річ. Від першої ж миті, як ви почали про мене думати, ви мали б знати, що я відповім, і *визнали*, не відмовляйтеся, весь час знали, а все одно спрямовували всі свої помисли й бажання на те, що напевне не могло здійснитися. Ваше кохання не ображає мене, проте я засуджую його. Ви вчинили так, як багато хто вчинив би. Ми заплющуємо очі на дійсність, не хочемо чути того "ні", що лунає у відповідь на наші бажання, ми хочемо забути про глибоке провалля, що пролягає між нашими прагненнями і тим, чого ми прагнемо. Ми хочемо, аби наші мрії справдились. Але дійсність не рахується з мріями, жадної перешкоди в житті не можна усунути мрією, отож ми потім сидимо над проваллям і голосимо, що воно не змінилося, а залишилось таке, як було; тільки ми самі змінилися, бо мріями розпалили свої думки й роздражнили свої бажання до найвищої міри. Однак провалля не поменшало, а все в нашому єстві так болісно прагне його здолати. І тут тобі "ні", тільки "ні", і більше нічого. Якби ж ми були вчасно стримались, а тепер уже пізно, так і стає людина нещасною.

Вона замовкла, наче враз отямилась. Голос у неї був спокійний, стомлений, ніби вона розмовляла сама з собою; та ось він став неприязний, холодний, суворий:

— Я не можу допомогти вам, пане Бігуме. Ви для мене зовсім не той, ким хотіли б бути; коли ви через це нещасні, то будьте нещасні, коли страждаєте, то страждайте, мусять бути й такі, що страждають. Коли хтось учинить собі з людини бога й володаря своєї долі, то він мусить коритися її божій волі, проте немудро створювати собі богів і віддавати під них свою душу, бо є боги, що не хочуть зійти зі свого п'єдесталу. Будьте ж розважні, пане Бігуме, ваше божество таке мале і так мало заслуговує, щоб йому поклонятися, тож відверніться від нього і будьте щасливі з якоюсь земною дочкою.

Ледь усміхаючись, вона пішла з веранди до покоїв. Пригнічений Бігум дивився їй услід. Ще десь із чверть години походжав він перед сходами, її слова ще бриніли в повітрі, вона ж бо допіру пішла, здавалося, що її тінь і досі перебуває тут, що його благання ще досягнуть її, що не все ще безнадійно втрачене. Аж ось прийшла служниця, зібрала гравюри, взяла стільця, теки, очеретяну мату — геть усе.

Тепер йому можна було вже йти.

А в горішній кімнатці сидів Нільс біля відчиненого вікна й дивився на нього. Він чув усю розмову від слова до слова, обличчя його було налякане, він тремтів усім тілом. Уперше його поймав страх перед життям, уперше він до кінця збагнув, що як комусь судилося страждати, то присуду того не відвернеш ані поезією, ані погрозою — тебе потягнуть на тортурну лаву, і будеш страждати, і ніякі чари не звільнять тебе в останню мить, не прокинешся нагло із тих мук, як із поганого сну.

Ось що Нільс збагнув, сповнений страшних передчуттів.

То була погана осінь для Едель, а зима забрала в неї останню силу, тож як надійшла весна, то не застала бодай мізерного, але живого паростка, що міг зігрітись і відродитись, — лишилась тільки зів'яла рослина, що їй ніяка ласка, ніяке тепло не спроможне було вже зарадити. Але весна могла хоч осявати її згасання, духмяним теплом проводити її в останню дорогу, як вечірня заграва ще довго проводить день, що блякне й кане у безвість.

Кінець настав у травні, коли день по вінця сповнився сонцем, коли жайворонок не вгавав від світання до смерку, а жито росло просто на очах. Перед вікнами в неї стояли високі старі вишні в цвіту. Китиці снігу, вінки снігу, бані, склепіння, ціла казкова споруда з білого цвіту на тлі блакитного неба.

Того дня вона почувалася дуже кволою, але так їй було легко при тій кволості, так дивовижно легко — і знала вона, що надходить кінець, бо перед полуднем попросила покликати Бігума й попрощалася з ним.

З Копенгагена приїхав радник, гарний сивий добродій, і від самого полудня вже не відходив від її ліжка. Едель тримала його руку в своїх долонях. Він сидів мовчки, тільки часом ворушив рукою; тоді вона легенько стискала її й позирала на нього, і він усміхався на відповідь. Брат теж весь час був при ній — подавав ліки, допомагав, чим міг.

Едель лежала тихо-тихенько, з заплющеними очима, і знайомі картини з іншого, не тутешнього життя одна за одною пропливали повз неї. Плакучі буки в Соргенфрі, цегляна церква на цвинтарі в Люнбю і біла садиба з невеличким узвозом, що вів до озера, де паркан завше був зелений, наче вкритий цвіллю, — усе те вимальовувалося перед нею, набувало чіткості, потім блякло й зникало. А натомість поставали інші картини. Ось Бредгаде навзаході сонця, коли присмерк сповільна підкрадається до будинків, а ось дивовижний Копенгаген, такий, як вони його побачили одного дня по обіді, коли поверталися з села. Він здавався фантастичним у своїй метушні і сонячному сяєві, з білими віконними рамами і запахом овочів на вулицях; будинки в яскравому світлі виглядали просто неймовірними: на них наче лежала така тиша, що ані метушня, ані гуркіт возів не могли її сполохати... А ось теплий темний покій в осінні вечори... Едель вже одяглася до театру, а інші ще не готові... Дух кадильних свічок... вогонь у коминку, що кидає блиск на килим... краплі дощу, що порошать у шибки... тупіт коней біля брами... меланхолійний голос торгівця устрицями на вулиці... а після всього того світло, музика й розкіш театральної зали.

Серед таких картин спливало надвечір'я.

Нільс із матір'ю були в залі. Нільс стояв навколішках перед канапою, сховавши обличчя в брунатний оксамит і склавши над головою руки; він голосно й жалісно плакав, пригнічений горем, навіть не пробуючи заспокоїтись. Пані Люне сиділа коло нього. На столі перед нею лежав псалтир, розгорнений на похоронних псалмах. Вона то читала з нього кілька рядків, то знову схилялася до сина й намагалася розважити, вмовити його, але Нільс був нерозважний; вона не могла стримати ані його сліз, ані нестямної розпачливої молитви.

Та ось у дверях покою, де лежала хвора, з'явився Люне. Він не дав їм знаку, тільки сумно позирнув, і вони обоє підвелися й пішли за ним до його сестри. Він узяв їх за руки й підійшов до ліжка. Едель скинула оком на кожного з них і ворухнула вустами, ніби щось кажучи; тоді Люне відвів дружину до вікна й сів коло неї, а Нільс уклякнув коло ліжка, в ногах Едель.

Він тихо плакав і молився, побожно склавши руки, молився щиро й ненастанно, палко вишіптуючи богіві, що попри все не втрачає надії:

— Я не дам тобі спокою, не дам тобі, боже, спокою, поки ти не скажеш "так", не бери її від нас, адже ж ти знаєш, як ми її любимо, не бери, не бери. О, я не можу сказати: хай буде воля твоя, бо ти хочеш дати їй умерти, ох, нехай же вона живе, я дякуватиму тобі й слухатиму тебе, буду робити все так, як, знаю, ти хочеш, щоб я робив, буду такий добрий, нічого не вчиню проти твоєї волі, тільки дай їй жити. Чуєш, боже! О, спинись, спинись і відведи свою руку, поки ще не пізно. Я буду... буду... О, що я можу обіцяти? Я дякуватиму тобі, ніколи, ніколи тебе не забуду, ох, тільки вислухай мене! Ти ж бачиш, що вона вмирає, бачиш-бо, вислухай мене, відведи руку свою, відведи, я не можу втратити її, чуєш, боже, не можу, нехай вона живе... Не хочеш, не хочеш? Ох, який же ти несправедливий...

А там, за вікном, білі квітки порожевіли, мов троянди, в промінні призахідного сонця. Арка по арці громадилися суцвіття в трояндовий замок, у цілий трояндовий хор, і крізь легенькі склепіння синіло вечірнє небо, а тим часом золотаві й зовсім золоті з пурпуровими бережками ліхтарики ляли навсібіч світло з тих замків, гірляндами обвішаних.

Бліда й тиха лежала Едель у покої, тримаючи в своїх долонях руку старого добродія. Вона поволі видихала з себе життя, подих за подихом; дедалі слабше й слабше здійсмалися її груди, дедалі важчали повіки.

— Привітайте... Копенгаген! — востаннє тихо прошепотіла вона.

Та вже її останнього привіту ніхто не почув — він не видобувся навіть як тихе зітхання з її вуст, — привіту йому, славетному артистові, що вона кохала його з цілого серця, а для нього була нічим, тільки найменням, яке він знав, тільки ще одною чужою істотою з-поміж великого захопленого тлуму.

Світло зблякло в синьому присмерку, й долоні її розтулилися. Тіні зростали — тіні вечора й смерті.

Радник схилювався над ліжком, приклав руку до живчика, пильно наслухаючи, а коли згас останній подих життя, затихла остання слабка хвиля крові, підніс її бліду руку до своїх уст.

— Сердешна Едель!

IV

Є люди, здатні підняти своє горе й понести далі, сильні натури, що саме й відчувають свою силу під тягарем горя, тимчасом як інші, слабші, цілком віддаються йому, безвільно, мов нападкові хвороби; і, наче хвороба, воно опановує ними, просякає в найглибше їхнє єство, сплюється з ним, переінакшуючи в повільній боротьбі, і, врешті,

зникає в цілковитому виздоровленні.

Але є й такі, що вважають горе за насильство над собою, за жорстокість і ніколи не звикають трактувати його як тяжку пробу чи кару, а надто як просто долю свою. Воно для них здається проявом тиранії, якоїсь особистої зненависті й назавжди залишає гіркоту в їхніх серцях.

Дуже рідко трапляється, щоб так сприймали своє горе діти, але Нільс Люне сприйняв його саме так. Бо, ревно молячись, він наче стояв віч-на-віч із своїм богом, плазував навколішки біля підніжжя престолу його, сподіваючись, тремтячи зі страху, але твердо вірячи у всемогутність молитви, мужньо вповаючи, що його вислухають, — і от довелося підвестись з пороку осоромленому й відійти геть. Своєю вірою він не видобув чуда з неба, не бог відгукнувся на його поклик, а смерть метнулася до своєї здобичі, наче не було захисного валу з молитви, піднесеного аж до неба.

І в ньому все затихло.

У сліпому леті його віра знялася аж до небесної брами й тепер лежала з поламаними крильми на могилі Едель. Бо ж Нільс вірив, вірив тією щиросердою, палкою, наче в казці, вірою, що так часто властива дітям. Діти-бо вірять не в бога з катехізису, складеного з багатьох визначень, наділеного багатьма відтінками, а в могутнього біблійного бога, що дуже любив Адама та Єву і що для нього весь рід людський — королі, пророки, фараони — лише слухняні або неслухняні діти: в суворого бога-вітця, що гнівається гнівом велетня й щедрить щедрістю велетня; в бога, що тільки-но створить життя, а вже нацьковує на нього смерть; що насилає на землю свою потоп і ознаймує закони, надто важкі для роду, від нього створеного, і що врешті в часи імператора Августа проймається співчуттям до людства й посилає сина свого на смерть, аби можна було зламати закон, у якому він тримав людство. З таким богом, що відповідає чудом на кожне прохання, й розмовляють діти, коли моляться. Та настає день, коли вони починають розуміти, що люди востаннє чули його голос під час землетрусу, який сколихнув Голгофу й розвернув могили, і що відтоді як розірвано заслону найсвятішої таїни, володарює Ісус, — і з того дня моляться вже інакше.

Але Нільс не дійшов ще аж до такого.

Щоправда, своїм сповненням віри серцем він товаришував Ісусові в його земній мандрівці; однак те, що він завше улягав отцеві, що так безсило скорявся й так полюдському терпів, заслоняло від Нільса його божу сутність; він бачив у ньому тільки того, хто виконував отцеву волю, тільки сина божого, а не самого бога, тому й молився він до бога-вітця, а бог-отець полишив його в тяжкій біді. Та коли бог відвернувся від нього, він міг також відвернутися від бога. Скоро бог не має вух — він, Нільс, не матиме вуст, скоро бог не має милосердя — він не поклонятиметься йому; серце Нільсові запеклося й відкинуло бога.

Того дня, коли ховали Едель, він щоразу, як священик вимовляв ім'я боже, зневажливо тупав ногою по могилі, а відтоді, як зустрічав те ім'я в книжках або чув з чийось уст, по-бунтарському морщив своє дитяче чоло. Коли він увечері йшов спати, його проймало дивне почуття відкинутої величі — на думку, що тепер усі — діти й

дорослі — моляться, склеплюють очі з його ім'ям на вустах, і тільки він не складає рук, тільки він відмовляється його величати. Його позбавлено небесної опіки, янгол-охоронець не стояв побіч нього, незахищений плив він одинцем водами темряви, які щось таємниче нашіптували, і від його ложа ламкими колами чимраз далі ширилась самотність; та він не починав молитися. Тужив до сліз, але не кликав бога.

І так було день по дневі: він уперто відмовлявся бачити речі такими, як його зобов'язувала шкільна наука, і уподобаннями своїми хилився на бік тих, хто витратив силу на марну боротьбу зі злом.

У книжках, які йому давано читати, в тому, чого його навчано, бог, його люд і його ідеї ненастанно й переможно йшли вперед, і він радів їхньою радістю, відчуючи й себе часткою тих звияжних гордих легіонів: хіба ж бо перемога не завше справедлива, а переможці не завше визволителі, носії поступу й світла?

А тепер радість його занімала, тепер він мовчав, думав думками переможених, відчував серцем подоланих і розумів, що коли звияжне добре, то не конче те, що вступається перед ним, — погане; і він тоді учинив вибір: сказав собі, що якраз подолане краще, відчув, що воно величніше, і потугу перемоги назвав гвалтом і насильством. Він своїм робом пішов проти бога — але як васал, що взявся до зброї проти свого законного пана, бо він і далі вірив, не міг тій вірі опертися.

Його вчитель, пан Бігум, був не з тих, хто міг би вернути його душі втрачений спокій. Навпаки. Бігумова філософія настроїв, що дозволяла захоплюватися й запалюватися всіма властивостями речей — нині однією, а завтра іншою, розхитувала догми його учнів. Властиво, він був християнин, і якби хто примусив його твердо визначити, що є в ньому сталого серед усієї тієї плинності, він, мабуть, відповів би, що стало в ньому — віра у вчення лютерансько-євангелицької церкви, в кожному разі сказав би десь так; але він зовсім не мав хисту вести своїх учнів уперед суворо витиченою дорогою церковної віри, нагадуючи за кожним кроком, що бодай найменше збочення за придорожні стовпці веде до брехні й темряви, прирікає душу на вічне пекло; в ньому не було признаки того фанатизму правовірників, що пильнує кожну букву свого закону. Він був релігійний у дещо артистичний спосіб, перейнятий почуттям власної вищості, і через те не боявся шукати в церковних догматах певної гармонії, мимохіть опоетизовувати їх і пристосовувати до себе, бо вбачав у них насамперед свою особистість, і хоч би в яких ширяв сферах, а кінець кінцем хотів чути шелест крил власного духу.

Такі люди не ведуть своїх учнів, але в їхньому навчанні є повнява, розмаїтість і дещо хистка всебічність, що, коли не заплутає учня, чудово розвиває його самостійність і сливе змушує витворювати свою власну думку, бо ж дітей ніколи не можна заспокоїти чимось непевним, несталим; ведені інстинктом самозбереження, вони завше вимагають твердого "так" або твердого "ні", щоб знати, в який бік звертати свою ненависть, а в який — свою любов.

Отже, не було такого твердого й непохитного авторитету, що міг би за допомогою вічних істин і дороговказів завернути Нільса назад. Він стиснув зубами вудила й

кидався на кожну нову стежку, яку бачив перед собою, аби тільки далі від того, що досі було домівкою його почуттів і його думок.

Яке приємне, не знане ще почуття сили з'являється в людини, коли вона починає дивитися на все власними очима, вибирати своїм серцем, ліпити в свою подобу. З глибини душі виринає так багато непоміченого, розпорошені властивості її ества дивовижно збираються разом у розумну цілість. То була пора п'янкх відкриттів — Нільс поволеньки, боязко, спізнаючи і непевних радощів, і несподіваного щастя, знаходив самого себе. Вперше він побачив, що не такий, як решта всі; в ньому прокинулась душевна сором'язливість і зробила його вовкуватим, скупим на слова й несміливим. Він недовірливо сприймав усі запитання і в кожному слові шукав натяку на свої найпотаємніші душевні прикмети. Відколи він навчився читати в самому собі, йому здавалося, що й інші теж можуть прочитати, що там написане, тому він цурався дорослих і блукав навкруги самотою. Люди враз стали йому страшенно обтяжливі. Він почував до них майже ворожість, мов до істот якоїсь іншої породи, і в своїй самотині почав стежити за ними, приглядатися до них — і осуджувати. Досі йому вистачало наймень: батько, мати, пастор, мірошник. Наймення цілком пояснювало особу, яку воно означало. Пастор був пастором, і більше він про нього не мав чого сказати. Але тепер він бачив, що пастор — невеличкий бадьорий чоловічок, який дома робиться якомога тихішим і непомітнішим, аби його не зауважила дружина, а поза домом у кожне слово вкладає п'янкх бунт, жадобу волі й насильства, аби забути домашній гніт.

Ось який став пастор.

А пан Бігум?

Нільс бачив, як тоді в садку, в хвилину пристрасті, він ладен був кинути все за кохання Едель, чув, як він зрікався себе самого і свого духу, — а тепер він знову торочив, що філософ повинен з олімпійським спокоєм сприймати життєві бурі та райдуги, народжені з туману. Яку болючу зневагу породили його слова в хлопцеві, який чуйний і підозріливий став його сумнів! Він-бо не знав, що риси, які пан Бігум таврував у інших людей, називалися цілком інакше в ньому самому і весь олімпійський спокій у відповідь на те, що хвилювало посполитих людей, був презирливим посміхом велета, сповненим спогадів про титанічні прагнення й титанічну пристрасть.

V

Через півроку після смерті Едель в одній кухні Люне, пані Рефструп, помер чоловік, фабрикант череп'яних виробів і порцеляни. Підприємство ледве трималося, довголітня хвороба чоловікова призвела його до ще більшого занепаду, і вдові загрожували злигодні. Семеро дітей вона не могла прогодувати. Двоє найменших і найстарший, що допомагав уже на фабриці, залишились при ній, а решту дітей розібрала родина. Люне взяли хлопця, що йшов за найстаршим, — чотирнадцятирічного Еріка. Він мав безкоштовне місце в міській класичній гімназії, а тепер приїхав, щоб учитися в пана Бігума разом з Нільсом і Фрітьофом Петерсеном, пасторовим сином.

Учився він нерадо, бо мріяв стати скульптором. Батько називав його мрії дурістю,

однак Люне поглянув на них інакше: вірив, що хлопець має хист, проте хотів, щоб той спершу скінчив гімназію — мовляв, тоді він завше матиме опору в житті, до того ж класична освіта необхідна скульпторові, принаймні бажана. На цьому й стали, і Ерік поки що вдовольнився вельми доброю збіркою гравюр на міді та гарної бронзи, що була в Ленборгорі. В кожному разі, для хлопця, який досі бачив тільки всякий мотлох, що його заповів соборній бібліотеці якийсь різьбяр-аматор, швидше дивак, аніж знавець мистецтва, то були чудові речі, і він став ревно набивати собі руку з олівцем та стекою. Найдужче промовляв до його серця Гвідо Рені[7], що на той час мав більшу славу, ніж Рафаель та інші велетні, — а, мабуть, ніщо так не відкриває юним очам красу мистецтва, як почуття, що їхній безмежний захват справджується на інших. Андреа дель Сарто[8], Парміджаніно[9] і Луїні[10], які згодом, коли Ерік почувив свій хист, так багато важили для нього, поки що були йому байдужі; натомість сміливість Тінторетто[11], гіркота Сальватора Розі[12] і Караваджо[13] справляли на нього велике враження, бо ж принадність у мистецтві ніяк не смакує замолоду, найвитонченіший мініатюрист починав свій шлях слідами Буонаротті, а найлагідніший лірик уперше подорожував, пливучи під чорним вітрилом у крові трагедії.

Та поки що ті мистецькі студії були для Еріка тільки розвагою, не кращою за інші, і він не більше пишався, коли вдало змодельовував голову чи вирізьблював гарного коня, ніж влучно вціливши камінцем у флюгер на церковній дзвіниці або перепливши без відпочинку до Сендергагена й назад, бо полюбляв забави, де важила спритність, сила, витривалість, несхибна рука й метке око, не те що в Нільсових і Фрітьофових: там головну роль грала уява, а події та їхній щасливий кінець були геть усі вигадані. Однак швидко й вони кинули свої розваги й пішли Еріковим слідом. Відкладено набік романи, а нескінченна історія дістала трохи гвалтовний кінець, коли вони востаннє нишком зустрілися на горищі з сіном. Над її дочасною могилою запанувала глибока мовчанка, бо вони не хотіли заводити про це мову з Еріком. Уже по кількох днях знайомства з ним вони відчували, що він візьме на глузи і їх, і їхню історію, принизить їх у власних очах і змусить соромитися себе. І він, напевне, так би й зробив, бо не мав у собі й знаку того, що зветься мрійливістю, екзальтацією чи фантазуванням. А що його ясний, практичний розум, бездоганно здоровий, був такий самий безжалісний і так само готовий насміхатися над духовними вадами, як діти люблять глузувати з фізичних вад, то Нільс і Фрітьоф стереглися його, підроблялися під нього, багато чого зрікалися, а ще більше затаювали в собі. Особливо ж Нільс ладен був побороти в собі все, що походило не з Ерікового світу, і ревно, як кожен відступник, глумився з Фрітьофа, що через свою повільнішу й постійнішу вдачу не міг так нагло забути старе задля нового. Проте штовхали Нільса на ті бездумні вчинки насамперед заздрощі, бо він від першого ж дня закохався в Еріка, а той боязко, холодно, майже зневажливо ледве дозволяв себе кохати.

Чи серед усіх людських почуттів є щось ніжніше, шляхетніше й щиріше, аніж палка й сором'язлива любов хлопця до хлопця? Любов, що ніколи не озивається, ніколи не насмілюється виявити себе в пестощах, в погляді чи слові, любов споглядальна, що

гірко оплакує кожну помилку, кожну ваду в того, кого любить, що виливається в тузі, подиві, байдужості до себе, в гордошах, у покорі й тихому щасті.

Ерік пробув у Ленборггорі рік чи півтора, бо Ліоне, буди в Копенгагені, зайшов до одного з найвідоміших скульпторів, показав хлопцеві ескізи і Мікельсен, той скульптор, визнав, що в них видно хист і що хлопець тільки гайнує час на марну науку: не треба спеціальної класичної освіти, аби відчитати грецьке наймення на голій постаті. Отже, вирішено, що Еріка негайно пошлють до столиці, аби він відвідував академію і працював у Мікельсеновій майстерні.

Останнього надвечір'я Нільс і Ерік сиділи нагорі в своїй кімнаті. Нільс роздивлявся ілюстрації в дешевому часописі, а Ерік заглибився в Спенглерів каталог Християнсборзької картинної галереї. Скільки разів гортав він той каталог, намагаючись із наївних описів скласти собі уявлення про картини, майже хворий з прагнення оглянути ту красу насправді, натішитись тим багатством ліній і барв, своїм захватом здобути право на неї — і скільки разів він згортав книжку, стомившись вдивлятися у слова, що мигтіли в примарному тумані, не хотіли спинитися, прибрати форми, обернутися в картину, а в швидкому, бурхливому танку зринали й зникали, зринали й зникали.

Сьогодні було вже не те, сьогодні він мав певність, що швидко вони стануть для нього не тільки тінями з країни мрій, і почувався володарем усіх тих багатств, що їх обіцяла книга, картини нині набирали обрисів, як ніколи досі, й виринали, як спалахи блискавки, як барвисті сонця із мерехтливого золотого туману.

— Що ти роздивляєшся? — спитав він Нільса.

Нільс показав йому в часописі портрет Ларсена, героя другого квітня[14].

— Яка потвора! — сказав Ерік.

— Потвора? Таж він був герой! Ти, може, й цьогоось назвеш потворою?

І Нільс перегорнув кілька сторінок назад, де було зображення великого поета.

— Страшна потвора! — заявив Ерік і скривився. — Хіба це ніс? А губи, а очі, а які патли навколо голови!

Тепер Нільс теж побачив, що портрет бридкий, і принишк: йому ніколи не спадало на думку, що велич не завше буває вилита в гарну форму.

— Отож-бо, — сказав Ерік і згорнув свого Спенглера. — Хоч би не забути віддати тобі ключа від каюти.

Нільс сумно махнув рукою: мовляв, не треба, та Ерік однаково повісив йому на шию ключика на широкій чорній стрічці.

— Може, ходімо вниз? — спитав він.

Нільс підвівся й рушив до східців. Фрітьофа вони здибали в саду коло плоту: він їв лежачи зелений аргус. Очі в нього були повні сліз, так він жалів, що Ерік виїздив. До того ж він був ображений, що вони не відшукали його раніше; щоправда, він завше приходив сам, але такий день, як сьогодні, здавалося йому, вимагав особливого запрошення. Він мовчки простяг їм жменю зелених ягід, та вони їли на обід свої улюблені ласощі, тому стали перебірливі.

— Кислятиння, — сказав Ерік і скривився.

— Та й зашкодити може, — розважно докинув Нільс, звисока дивлячись на ягоди. — Як ти їх їси? Викинь, і ходімо до каюти. — І він бородою показав на стрічку з ключиком, бо руки тримав у кишенях.

І вони всі втрьох подалися стежкою вниз.

Каюта їхня була справжня, зі старого корабля, куплена колись на прибережних торгах. Пофарбована в зелене, вона стояла біля фіорду і правила за комору на будівельне знаряддя, коли тут споруджувано греблю, але тепер лишилась без ужитку. Хлопці заволоділи нею й позносили туди свої судна, луки, палиці та інші скарби, а надто такі необхідні, хоч і заборонені, як порох, тютюн та сірники.

Нільс похмуро, врочисто, як і належить, відчинив двері, і вони зайшли, шукаючи по темних кутках свої речі.

— Знаєте що? — сказав Ерік, нишпорячи в найдальшому кутку. — Я свій корабель висаджу в повітря.

— І наші теж! — мовив Нільс і врочисто підніс руку, мов до присяги.

— Ні, мого ні! — вигукнув Фрітьоф. — Чим же ми будемо плавати, коли Ерік поїде?

— Справді, — сказав Нільс і зневажливо відвернувся від нього.

Фрітьоф почувався не дуже добре, та все ж, коли вони вийшли, переховав свій корабель у безпечне місце.

Надворі хлопці відразу поклали в кораблі порох, загорнений у просмолене клоччя, наставили вітрила, заправили гноти, запалили їх і відскочили назад. Вони бігли вздовж берега, на мигах даючи накази залозі на облавку і голосно пояснюючи один одному хід і випадкові повороти кораблів, як наслідок мудрого керівництва їхніх хоробрих капітанів.

Однак кораблі пристали до берега біля коси, і сподіваного вибуху не сталося. Фрітьофові випала нагода шляхетно офірувати вату з своєї шапки на нові, кращі гноти.

Під усіма вітрилами помчали кораблі до Зеландських рифів, важким суцільним кільцем насувалися англійські фрегати, з-під чорних носів поблискувала біла піна, а гармати сповнювали повітря сухим луском. Чимраз ближче й ближче мерехтіла блакиттю й червінню, полискувала золотом велика, на сажень заввишки, надбудова "Альбіона" й "Звितяжця"; сіре громаддя вітрил заступало обрій, пороховий дим клубочився білими хмарами й стелився, наче туман, над блискучими проти сонця хвилями; ось палуба Ерікового корабля стиха луснула й злетіла в повітря, загорілося клоччя, бухнувши червоним вогнем, по вантах і по реях посоталося павутиною полум'я, неквапно поглинуло шкаторину й напалося довгим омахом на вітрило: воно скручувалося, розпадалося й великими чорними клаптями злітало над морем. На вершечку стрункої, високої, аж до хмар, грот-щогли ще маяв данський прапор, але мотузки вже поперегоряли, і він шалено тріпотів, наче відбивався червоними крильми, — та врешті вогонь пожер його, і закіптюжений корабель поплив далі без керма й без керманича, мертвий і безвільний, іграшка вітру й прибережних хвиль.

Нільсів корабель не захотів так горіти. Щоправда, порох зайнявся і бухнув дим, але

й по всьому, а цього було замало.

— Гей, облого! — крикнув Нільс із коси. — Затопити корабель! Націльте гармату з правого облавка через задній люк та вгатіть йому як слід!

Він сягнув по камінця.

— Вогонь! — І шпурнув камінця в корабель.

Ерік і Фрітьоф кинулись йому допомагати, і невдовзі від Нільсового корабля лишилися тільки тріски, й від Ерікового теж.

Хлопці виловили їх на берег, щоб допалити на вогнищі.

До тих трісок вони назбирали цілу купу сухих водоростів та сіна, і скоро по ній застрибало полум'я, знявся дим. Дрібні кременці, що поначіплялися на водорості, лопалися й тріщали на жару.

Якийсь час хлопці мовчки сиділи коло багаття. Раптом Нільс понуро підвівся, приніс із каюти всі свої речі, поламав їх на друзки й метнув у вогонь. Ерік зробив так само з своїми, докинув дещо й Фрітьоф. Полум'я з тієї жертвовної ватри шугнуло високо вгору, аж Ерік злякався, що його можуть помітити з поля. Він заходився пригашувати вогонь мокрими водоростями. А Нільс спокійно стояв собі й сумно дивився, як стелеться вздовж берега дим. Фрітьоф тримався осторонь; він стиха мугикав пісню звитяжців і подеколи нишком, мов натхненний бард, смикав струни невидимої арфи.

Тим часом багаття догоріло, і Ерік з Фрітьофом рушили додому. Нільс залишився замкнути каюту. Навісивши колодку, він сторожко глянув услід хлопцям і шпурнув ключа разом із стрічкою далеко у фіорд. Ерік озирнувся й побачив, що він кинув у море, але квапливо відвернув голову й побіг з Фрітьофом наперед.

Другого дня він поїхав.

Спочатку його дуже бракувало, ох як бракувало, бо для тих, що лишилися, все наче спинилося на місці. Адже досі все робилося з тою думкою, що їх було троє. Троє — це товариство, розмаїтість, переміна, а двоє — самотність, і взагалі нічого.

Бо що ж можна зробити вдвох?

Ну, можна влучати в ціль чи гуляти в м'яча. Можна ще гратися в П'ятницю й Робінзона Крузо, але хто буде за дикунів?

А неділі! Нільс був такий змучений світом, що заходився спершу повторювати, а потім за допомогою великого атласа пана Бігума поширювати свої географічні знання, вийшовши далеко за визначені програмою межі. Врешті він почав перечитувати всю Біблію і вести щоденник. А Фрітьоф у цілковитій самотності шукав принизливої втіхи, бавлячись із своїми сестрами.

Та потроху минуле забувалося, туга пригасала; вона приходила лиш у тихі вечори, коли червоне сонце осявало стіну самотньої кімнатки, коли замовкало далеке одноманітне кукування зозулі і тиша ставала ще ширша й більша; тоді туга поверталася, закрадалась у душу, знесилювала, але вже не ятрила; вона була така невагома, що здавалася сливе солодкою, як біль, що допіру стих.

Те саме й з листами. Спочатку вони були сповнені скарг, запитань і побажань, майже не пов'язаних між собою, але з часом почали довшати, більше розповідали про

навколишні речі і, врешті, набули стилю та краси й свідчили, що автори мають з них певну втіху: свідомість, що можуть так писати й так багато читати між рядками.

За таких умов з'являлося багато того, що в Еріковій присутності не сміло підводити голови. У нудній повільній тиші буденщини пишно розсипала свій блискучий цвіт уява. Душу огортав подих мрійливості, що виснажливо й дразливо пахнув життям, і в тому подихові таїлася витончена трутизна сподівань, які жадібно вимагали здійснення.

Отак росте Нільс; усі впливи дитинства ліплять ту м'яку глину; все її формує, все має своє значення, і те, що є і про що він мріє, й те, що він знає і про що тільки здогадується, — все позначає свій легкий, але впевнений слід лініями, які ще будуть і перекопані, й поглиблені, аж поки помілішають і зовсім зникнуть.

VI

— Студент Люне — пані Бое; студент Фрітьоф Петерсен — пані Бое.

Знайомив їх Ерік, а відбувалося те знайомство в Мікельсеновій майстерні — просторому світлому приміщенні із утоптаню долівкою, на дванадцять ліктів заввишки, з двома широкими дверима надвір в одній стіні і ще з двома, вузкими, в другій, що вели до менших майстерень. Усе тут було сіре від глиняної, гіпсової та мармурової пилуки; від неї павутина під стелею була така завтовшки, як шпагат, а великі шибки скидалися на мапи річок; пилука понабивалася в очі, в рот, у ніс, позаягала в заглибинах м'язів, голови й одягу численних виливків, що, наче фриз, який зображав руїни Єрусалима, лежали на довгих полицях уздовж стін, а високі лаври у великих кадубах біля дверей були такі припорошені, що стали сіріші за оливкові дерева.

Ерік у куртці й паперовому ковпаку на темному хвилястому чубові стояв серед майстерні й щось моделював; він тепер мав вуса й видавався дуже змужнілим супроти блідих, виснажених екзаменами друзів, що виглядали по-провінційному в своїх нових костюмах, надто коротко підстрижені і в надто великих студентських кашкетах.

Трохи віддалік від Ерікового верстата, на низенькому стільці з високою спинкою, сиділа пані Бое й тримала в одній руці тоненьку, гарно оправлену книжечку, а в другій — грудочку глини. То була маленька, навіть дуже маленька шатенка з карими очима, з білою шкірою, що в затінку ставала золотаво-смаглявою і чудово пасувала до блискучих кіс — темних, але на світлі трохи аж рудуватих.

Вона саме сміялася, коли зайшли хлопці, так, як здатна сміятися дитина: дзвінко, розкотисто й безтурботно-радісно; дитячою щирістю світилися і її очі, дитяча відверта усмішка грала на вустах, які ще більше скидалися на дитячі через те, що верхня губа була коротша, і білі як молоко зуби майже ніколи не ховалися цілком, і майже завше рот був трохи відтулений.

Однак пані Бое не була дитиною.

Скільки ж вона мала, десь за тридцять?

Повне підборіддя не казало "ні", так само й спіла червінь нижньої губи. В пані Бое було повне, міцне, пишно розвинене тіло, чітко підкреслене синьою сукнею, щільно запнутою в стані, на грудях і на руках, як до верхової їзди. На шиї й на плечах

згортками лежала темна криваво-червона шовкова хустка, кінці якої ховалися в гострому викоті сукні. В косах були заткані гвоздики такого самого кольору, як і хустка.

— Боюся, що ми перебили вам приємне читання, — мовив Фрітьоф, позирнувши на книжку.

— Та що ви, зовсім ні! Ми вже цілу годину сперечаємось про те, що прочитали, — відповіла пані Бое й глянула на Фрітьофа великими пильними очима. — Пан Рефструп такий ідеаліст у всьому, що стосується мистецтва, а мені аж нудно стає, коли грубу дійсність чистять, вигладжують, відтворюють, чи як воно там зветься, поки нарешті від неї лишається голе ніщо. Прошу, гляньте на Мікельсенову "Вакханку", що її он копіює глухий до всього Трафеліні; та якби мені довелось описувати її в каталозі... о господи боже! Номер 77. Молода дама в негліже стоїть задумана з гроном винограду й не знає, що з ним робити... Якби мене послухали, вона мала б роздушити ягоди, щоб червоний сік потік їй на груди... Що, ні? Хіба неправда? — В дитячому запалі вона схопила Фрітьофа за рукав і майже шарпонула його.

— Авжеж, — погодився Фрітьоф, — я б теж сказав, що тут бракує... свіжості... безпосередності...

— О, тут бракує природності! Боже мій, чому ми не можемо бути природні? О, я добре знаю, нам бракує сміливості. Який митець чи поет зважиться показати людину такою, як вона є? А от Шекспір зважився.

— Так, ви добре знаєте, — озвався Ерік з-за своєї скульптури, — що я Шекспіра не можу здолати, для мене він надто важкий — завше мені здається, що все в нього кружляє по колу, аж урешті вже не знати, хто чим є.

— Я б цього не сказав, — несхвально мовив Фрітьоф, проте зразу ж додав, винувато всміхаючись: — Але той нестям великого англійського поета я не назвав би правдивою й розумною відвагою митця.

— Ні? О господи, які ви смішні! — І пані Бое засміялася, як тільки вона вміла сміятися, тоді підвелася й почала походжати по майстерні. Враз вона обернулася, простягла до Фрітьофа руки й вигукнула: — Хай вам бог помагає! — І аж скорчилася зі сміху.

Фрітьоф ладен був образитися, але ж негоже було піти розгніваному, до того ж він мав цілковиту слухність, та й пані була така вродлива. Отож він залишився і вдався в розмову з Еріком, проте, маючи на оці пані Бое, силкувався надати своєму голосові відтінку зверхності й поблажливості.

Тим часом пані нишпорила по закутках майстерні, щось задумливо мугикаючи про себе; голос її то розсипався дрібними, веселими трелями, то плинув повільним урочистим речитативом.

На великому дерев'яному постаменті стояла голова молодого Августа; пані Бое заходилася стирати з неї куряву, тоді взяла трохи глини, приробила голові вуса, бороду, а на вуха почепила сережки.

Поки вона ліпила так, Нільс, удаючи, ніби оглядає виливки на полиці, підійшов до

неї зовсім близько. Вона не озиралась на нього, проте, мабуть, відчувала, що він близько, бо, не обертаючись, простягла до нього руку й попросила дати їй Ерікового капелюха.

Нільс уклав їй капелюха в простягнену руку, вона взяла його й наділа на голову Августові.

— Старе Шекспірисько, — ніжно мовила вона й поплескала перероблену статую по щоці. — Немудрий старий чоловіча, який сам не знав, що робить! Сидів собі, мішав пером чорнило, й гадки ні про що не мавши, аж гульк — витяг Гамлетову голову. Що, ні? — Вона підняла капелюха, по-материнському провела рукою зліпкові по чолі, ніби хотіла відгорнути чуба з очей. — Але попри все вдатний! Таки вдатний старий поет. Бо ж правда, пане Люне, треба визнати, що з Шекспіра був добрий письменник?

— Авжеж, тільки що я маю свою думку про нього, — сказав Нільс трохи ображено й почервонів.

— О господи! Ви теж маєте свою думку про Шекспіра! Що ж ви про нього думаєте? Ви з нами чи проти нас? — З тими словами вона стала роряд з бюстом і обняла його за шию.

— Не знаю, чи думка, наявність якої в мене вас так дивує, матиме щастя збігтися з вашою, але гадаю, що я за вас і за вашого протезе. В кожному разі, мені здається, він знав, що робив, зважував, що робив, і зважувався робити так, як робив. У багатьох випадках він зважувався, сумніваючись, і сумнів той помітний і досі, а в багатьох випадках зважувався тільки наполовину й затирав новими рисами те, що не насмілювався залишити так, як воно було...

І так він провадив далі.

Поки Нільс говорив, пані Боє ставала дедалі неспокійніша: вона нервово позирала то в один, то в другий бік, нетерпляче перебирала пальцями, обличчя її набрало спершу заклопотаного виразу, а потім навіть страдницького.

Врешті вона не витримала:

— Не забудьте, що ви хотіли сказати, — мовила вона, — але прошу вас, пане Люне, не робіть так рукою... ну, ніби ви хочете витягти зуба! Добре? Тепер кажіть далі, я вже знову слухаю, а надто, що ми з вами одної думки.

— То нема потреби казати далі.

— Чому нема?

— Ну, коли ми з вами одної думки.

— А, так, коли ми з вами одної думки...

Жадне з них не вклало чогось особливого в ці останні слова, проте вимовили вони їх так значуще, наче в них таївся бозна-який зміст, і презирнулися з дотепною усмішкою на вустах, потвердженням того, як вони добре розуміють одне одного, — проте кожне міркувало про себе, що те друге могло мати на думці, і трохи сердилося, що не може здогадатися.

Не поспішаючи, вони вернулися до Ерікового місця, і пані Боє знову сіла на низький стілець.

Ерік і Фрітьоф уже набалакалися вдвох донесхочу й були раді товариству. Фрітьоф відразу дуже люб'язно підійшов до пані Бое, а Ерік скромно, як і годиться господареві, тримався дещо збоку.

— Якби я був цікавий, — мовив Фрітьоф, — то спитав би, що то за книжка, про яку ви сперечалися з Рефструпом, коли ми зайшли?

— То ви питаєтесь? — озвалася пані Бое.

— Питаюсь.

— Ergo?

— Ergo, — відповів Фрітьоф і покірно вклонився.

Пані Бое підняла книжку й урочисто оголосила:

— "Гельге", Еленшлегерів "Гельге"[15]. Яка пісня? Ось яка: "Русалка приходить до короля Гельге". Які рядки? Ті, де Тангк'єр лягла біля Гельге, а він не годен більше стримати цікавості й обертається:

...і в мить одну
Угледів рамена білі,
Красу небесну, неземну
В дівочому юному тілі.
Ось чорні опали шати,
І крізь серпанок легкий
Він бачить — важко сказати,
Не тіло — трунок п'янкий.

І це все, що ми можемо довідатись про русалчину красу! Мене такий опис не вдовольняє. Я хочу тут мати буйний, яскравий малюнок, хочу бачити щось таке неймовірно прекрасне, щоб мені аж дух захопило. Я хочу відчутти небуденність русалчиної вроди — і прошу вас: що можна виснувати з білих плечей та прекрасного тіла, загорненого в шмат блискучого краму? Боже милий! Таж вона має бути гола, як хвиля, в ній має постати дика краса морської стихії. Її шкіра повинна мати щось від фосфоричного сяєва літнього моря, а коси — бути згустком чорного жаху морських водоростів. Що, ні? В очах її мають грати тисячі барв мінливого блиску води, бліді груди — обіцяти солодку, як ніч, прохолоду, все тіло — здійматися лагідним хвилюванням морських брижів, поцілунки повинні засмоктувати, як Мальстром, а обійми — бути ніжними, як розпорошена піна.

В її голосі бриніло щире почуття, вона аж підвелася, схвильована тим, що говорила, й дивилася на своїх молодих слухачів великими, допитливими, як у дитини, очима.

Однак вони мовчали. Нільс зашарівся по самі вуха, Ерік був геть збентежений, а Фрітьоф — просто зачарований; в очах його світився відвертий захват. І все ж він найменше з них трьох усвідомлював, яка вона була неймовірно прекрасна в сяєві своїх слів.

Через кілька тижнів Нільс і Фрітьоф були вже такі самі постійні гості в домі пані Бое, як і Ерік Рефструп. Крім її блідої небоги, вони здибували там повно молоді — майбутніх поетів, малярів, акторів, архітекторів; усі вони були причетні до мистецтва

швидше завдяки молодості, аніж хистові, всі повні надій, спрагли боротьби, всі аж надміру запальні, щоправда, серед них було й кілька тихих мрійників, що сумно оплакували минулі часи й давні ідеали, але більшість їх була сповнена всім новим, сп'яніла від теорій, аж до шалу захоплена снагою нового, засліплена його ранковим блиском.

Вони були нові, дразливо нові, аж надміру нові, може, трохи й через те, що всередині в них таїлася дивна, інстинктивна туга, яку вони мусили глушити, туга, що її нове все ж не могло втишити, хоч було воно й велике, як світ, неосяжне, всемогутнє і всесяйне.

Та однаково в молодих душах буяла нестримна радість, віра в незгасне світло думки, безмежна, як море, надія; натхнення несло їх на орлиних крилах, а серцям у стократ додавалося мужності.

Згодом життя все те притерло, погамувало, дещо поламала мудрість, решту змела полохливість, та що з того. Пора, що минула під знаком добра, не може обернутися злом, і подальше життя не здатне пригасити в пам'яті жадного дня, викреслити жадної години з того, що вже було.

У ті дні світ Нільсові почав здаватися цілком інакшим. Його найпотаємніші, невиразні думки голосно виповідало багато різних уст, його дивацькі, химерні погляди, що навіть перед ним самим поставали далекою картиною з затьмареними обрисами, з непевною глибиною й приглушеними кольорами, враз заяскріли близьким краєвидом у прозорих, чітких, ясних, як день, барвах, видимим у всіх дрібницях, пописаним дорогами, з натовпами людей на тих дорогах, — і що неймовірне справдилося, саме було дивною неймовірністю.

Він уже не був самітним дитячим королем у королівстві, що його сам собі вимріяв, — ні, він опинився серед натовпу, став одним із багатьох, воїн ідеї, перебував на службі в нового. В руках він мав меча, а перед собою — стяг.

Яка ж то була чудова пора, сповнена обіцянок; як дивно було чути, що невиразний, таємничий шепіт твоєї душі згучить у повітрі дійсності, мов шалений гук закличного рога, мов гупання дрюків об мури храму, мов свист Давидових каменів, що влучають у чоло Голіафові, мов голос сурми, що ознаймує перемогу[16]. Нільс ніби чув, як він сам чужою мовою, із силою та виразністю тієї чужої мови виповідає те, що в нього було найпотаємніше і найдорожче.

Не тільки з уст його однолітків згучало нове Євангеліє волі й довершеності; траплялися й старші люди, з відомими іменами, що вміли бачити красу нового, — вони були врочистіші й промовистіші за молодь, бо за ними стояли авторитети з минулих віків, історія, всесвітня історія, історія людського духу, одіссея людської думки. Ті люди замолоду так само поривалися до нового, як і теперішнє покоління, склали іспит на духовну потугу, яку нині робила молодь; та, вчувши у відповідь на свій заклик те, що чує людина, коли гукає в пустелі, — що ти сам-один, — вони замовкли. Але молодь пам'ятала не їхню мовчанку, а їхній заклик, тож тримала наготові лаврові вінки і терня мучеників, ладна захоплюватися і щаслива, що є ким захоплюватися. А ті, кого

те захоплення стосувалося, не відкидали запізненого визнання, з чистим сумлінням накладали на себе вінки, пишалися, вважали себе часткою історії, вилучали з свого минулого все не таке героїчне й знову палко проголошували свої колишні переконання, що їх остудила була неласкава пора.

Копенгагенські родичі Нільса Люне, а надто сім'я старого радника не дуже були задоволені оточенням, що його вибрав собі молодий студент. Їх турбували не так нові ідеї, як те, що дехто з молодиків вважав, ніби довгий чуб, високі мисливські чоботи та не зовсім охайний вигляд іде на користь ідеям, і хоч Нільс не належав до заповзятих прихильників нової моди, та все ж неприємно було, як вони, а надто як їхні знайомі зустрічали його в такому товаристві. Але це ще була дрібниця: гірше, що Нільс занадився до пані Бое і ходив до театру з нею та з її блідою небогою.

Не те щоб пані Бое можна було закинути щось погане.

Та все ж про неї говорили в місті.

І говорили всяке.

Походила вона з доброї родини, з Конероїв, а рід Конероїв належав до найдавніших і найшляхетніших у місті. Але вона порвала з ними стосунки. Дехто казав, що через гультя брата, якого заслано до колонії. Відомо тільки, що порвала вона цілковито; йшла також поголоска, ніби старший Конерой прокляв її і через те дістав тяжкий напад ядухи.

Все це сталося після того, як вона повдовіла.

Бое, її чоловік, був аптекар, асесор фармакології і кавалер лицарського ордена. Коли він помер, то мав шістдесят років і півтори тонни золота. Жили вони між собою начебто добре. Спочатку, перші три роки, чоловік, що вже старівся, був дуже закоханий у неї, потім вони стали жити кожне для себе — він клопотався садом і підтримував свою славу серед чоловічого товариства, а вона вдалася в театр, романси та німецьку поезію.

Врешті він помер.

Коли скінчився рік жалоби, вдова поїхала до Італії і пробула там кілька років, переважно в Римі. Зовсім неправда, що вона курила опій у французькому клубі, а тим паче, що дозволила себе вирізьбити в позі Поліни Боргезе[17], і російський князько застрелився в Неаполі, коли вона мешкала там, напевне, не через неї. Натомість правда, що німецькі митці не переставали співати їй серенади, а також, що одного ранку вона з'явилася біля сходів церкви на Via Сістіна в убранні албанської селянки з глечиком на голові, тримаючи за руку смаглявого хлопчика, і згодилась позувати якомусь маляреві, що недавно прибув до Італії. Принаймні така картина висіла в неї на стіні.

Поворітьма з Італії вона здибала свого земляка, відомого, талановитого критика, що радше хотів бути поетом. Його називали скептичною натурою, що все заперечує, гострим розумом, надто суворим і безжальним до своїх ближніх, мовляв, тому, що він такий самий суворий і безжальний до самого себе і цим виправдує свою жорстокість до інших. Проте був він не зовсім такий, за якого мали його люди; не був такий неприємно

довершений і безоглядно послідовний, як здавалося, бо хоч завжди стояв на військовій нозі з ідеалістичним напрямком доби й гудив його всілякими словами, а проте мав більше симпатії до всього ідеального, мрійливого, надхмарного, до блакитного квіту містики, до неосяжної високості й рідкісної цноти, аніж до того приземленого напрямку, що за нього він боровся і що в нього найбільше вірив.

Усупереч самому собі, він закохався в пані Бое, але не освідчувався їй, бо то не було кохання молоде й відверте — воно не мало ніякої надії. Він кохав її, мов істоту іншої, тендітнішої і щасливішої, породи, аніж його власна, тому в його коханні була ворожість, інстинктивна озлість до того, що саме й було в ній пороною.

Ворожим заздрісним оком дивився він на її уподобання, думки, на її смак і погляди на життя і всією зброєю — красномовством, немилосердною логікою, твердим авторитетом і співчутливими кпинами — боровся за неї, привертав її до себе й до свого світогляду. Та коли правда перемогла і вона стала схожа на нього, тоді він побачив, що зайшов надто далеко, що він кохав її з усіма її ілюзіями, забобонами, з усіма вадами, а не таку, яка вона стала тепер.

Невдоволений собою, нею, невдоволений тим, що застав на батьківщині, він виїхав і не повернувся.

Але саме тоді вона закохалася в нього.

Звісно, з таких стосунків люди могли бозна-що виснувати, і вони виснували. Пані радникова заговорила про це з Нільсом, як стара чеснота говорить про хиби молодості, але Нільс сприйняв її слова так, що образив і перелякав тітку: він обурено накинувся на тиранію суспільства й почав захищати волю одиниці, говорив про плебейську порядність натовпу і про шляхетність пристрасті.

Від того дня він тільки зрідка навідувався до родичів, що так піклувалися ним, зате ще частіше бачився з пані Бое.

VII

Був весняний вечір, сонце, що стояло навзаході, сповнювало pokій червоним світлом. Крила вітряка, що стримів на валу, гнали миготливі тіні по шибках, по стінах, з'являлися й зникали в одноманітній грі світла й смерку — одна мить смерку і дві миті світла.

Нільс Люне сидів коло вікна і крізь темні, як бронза, берести на валу дивився на пожежу в хмарах. Він був за містом, ходив попід буками, що тільки-но розпукувалися, поміж зеленими ланами жита, по всіяній квітами луці, і все було таке ясне й легке: таке блакитне небо, така блискуча затока і такі навдивовижу вродливі жінки, що вийшли прогулятися. Співаючи, він ішов лісовою стежкою, потім зникли з пісні слова, далі не стало ритму, а тоді завмерли й згуки, і ним оволоділа млосна тиша. Нільс заплющив очі, та все одно відчував, як миготливе світло просочувалося в нього крізь усі нерви, а прохолодне п'янке повітря з кожним віддихом дедалі шаленіше гнало збурену кров по безсило тремтячих жилах; йому здавалося, ніби весь той буйний розквіт весняної природи, все, що наброщувалося, розпукувалося й розвивалося, якимось містичним способом намагалося злитись у нього в один могутній гучний

поклик; він прагнув того поклику, наслухав, чи не вчує його, аж поки те прагнення обернулося в невиразну тугу, що дедалі більшала й більшала.

І тепер, коло вікна, туга та знову прокинулась.

Він тужив за роєм тремтливих мрій, за образами неземної краси: за легкими барвами, летучими запахами і ніжною музикою з туги, аж небезпечно натягнених жмутів срібних струн, а тоді за тишею, прагнув полинути в саме серце тиші, куди повітряні хвилі не доносять анінайменшого згуку, де все спочиває в спокійному жарі червоних барв і гарячому пахові очікуваного тепла, спочиває аж до смерті. Цього вже він не прагнув, але воно саме вплигло з усього попереднього й затопило його, і він тону в ньому, аж поки раптом стріпнувся й видобув себе самого з того потоку.

Він стомився від самого себе, від холодних думок і порожніх мрій. Вимріяне життя! Ходити й ненастанно вигадувати собі його замість насправді жити. Яке все беззмістовне, порожнє-порожнісіньке. Отак полювати на самого себе, хитро вистежувати свій власний слід — і, звісно, по колу; вдавати, ніби пірнаєш у вир життя, а водночас сидіти й закидати вудку на самого себе, виловлювати себе то в тій, то в іншій цікавій подобі. О, якби до нього прийшло життя! Життя, кохання, пристрасть такі, щоб не треба було їх творити, а щоб вони самі його творили.

Він мимохіть простяг руки, наче відпихав щось від себе. Бо в глибині душі боявся тієї потуги, що зветься пристрастю. Тієї бурі, що зриває з місця все усталене, визнане й шановане від людей, мов зів'яле листя. Він такого не прагнув. Того палахкотливого полум'я, що відлітає разом із своїм же димом, — ні, він хотів горіти повільно.

А все ж яка це жалюгідна доля: жити з дня на день, напівсили, в тихій воді, завше бачити берег перед очима — краще вже жадати бурі! Аби ж тільки знати як! Напнути всі вітрила на реї і гайда в бурхливе море життя! Прощавай, повільний плин днів, прощавайте, щасливі дріб'язкові хвилини, прощавайте, бляклі настрої, що вас доводилося чистити поезією, аби ви блищали, прощавайте й ви, мерзлякуваті почуття, що вас доводилося одягати в теплі мрії і все одно ви замерзали, лишайтесь собі, де хочете! А я стерную до берега, де настрої, як буйний хміль, обвивають кожну часточку серця, цілий праліс: на кожну зів'ялу билінку розквітає двадцять, на кожну відквітлу — проростає сто.

О, якби я тільки туди попав!

Він стомився з туги, стомився собою, йому хотілося до людей. Та Еріка, напевне, не було дома, з Фрітьофом він уже бачився зранку, а до театру вже пізно.

Все ж він вийшов і змуджено поплентався вулицями.

А може, пані Боє вдома? Того дня вона не приймала, та й було вже досить пізно.

Чи спробувати?

Пані Боє була вдома.

І була сама; весняне повітря так їй стомило, що вона не захотіла йти з небогою в гості, а воліла лежати на канапі, попивати міцний чай і читати Гейне; однак вона вже начиталася віршів і тепер захотіла пограти в лото.

І вони стали грати в лото.

П'ятнадцять, двадцять, п'ятдесят сім — довгий стовпчик чисел, у мішечку стукотіли дерев'яні кубики, а в помешканні нагорі хтось обридливо качав по підлозі кулі.

— Нецікаво, — сказала пані Боє після того, як вони довгий час не могли скінчити гри. — Авжеж, нецікаво, — відповіла вона сама собі й невдоволено похитала головою. — Але чим ми ще можемо розважатися?

Вона сплела перед собою руки на кубиках і безнадійно та допитливо позирнула на Нільса.

— Не кажіть тільки, що музикою.

Вона схилилася обличчям до рук і почала дотикатися вустами сплетених пальців, кісточка по кісточці, з першого до останнього, а тоді назад.

— Яке ж осоружне наше животіння, — сказала вона й підвела очі. — Неможливо спізнати все, аж до найменшої крапельки. А тієї мізерії, що дає нам життя, ніяк не вистачає. Ви такого не відчуваєте?

— Відчуваю, але не бачу іншої ради — хіба що піти за прикладом каліфа з "Тисячі й одної ночі". Коли ви до свого шовкового халата ще й накинете на голову білу хустину, а мені позичите велику індійську шаль, то ми могли б зійти за двох купців із Мосула.

— І що ж ми, нещасні купці, робитимемо далі?

— Зійдемо до звідного мосту, наймемо човна за двадцять золотих і попливемо вгору темною річкою.

— Повз піщані береги?

— Так, і запалимо кольорові ліхтарики на щоглі.

— Мов Танем, раб кохання. Я бачу весь хід ваших думок. Як же це по-чоловічому — відразу дбати про сценарій та обставу і залишати поза увагою основне. Чи ви не помітили, що ми, жінки, маємо набагато біднішу уяву, ніж чоловіки? Ми не вміємо шукати в ній насолоди або уявною ж таки втіхою притишувати тілесні страждання. Що вже є, те є. Витвори уяви — як же нам їх страшенно мало! Правда, коли людина старіється, як оце я, то часом мусить задовольнятися вигадками, цією комедією злиднів. Але не варто до них удаватися, ой не варто!

Вона стомленим рухом умостилася зручніше на канапі — уткнулася в подушечку, чи то сидючи, чи то лежачи, й сперлася підборіддям на долоню.

Вона замріяно дивилася кудись у глиб кімнати й наче поринула в свої невеселі думки.

Нільс також мовчав, і в покої запала тиша. Чутно було, як ненастанно стрибає канарка, годинник на столі дедалі гучніше вривався своїм цоканням у їхню мовчанку, струна у відчиненому роялі зненацька трошки ослабла й дзенькнула легеньким протяглим згуком, що завмирав, вторуючи ніжному співові тиші.

Пані Боє лежала в лагідному, жовтуватому світлі лампи, що осявало її з голови до ніг, й здавалася такою молодою; була якась чарівна невідповідність між її міцною прекрасною шиєю, поважним очіпком у стилі Шарлотти Корде[18] та довірливими дитячими очима й ледь розтуленими вустами з білими як молоко зубами.

Нільс захоплено дивився на неї.

— Як дивно тужити за собою, — мовила вона, повільно вириваючись із полону мрій і поглядом повертаючись до дійсності. — А я часто, так часто тужу за собою, такою, як я була замолоду, і люблю себе тодішню, як когось дуже мені близького, з ким я ділила життя, щастя, геть усе, і кого навіки втратила, втратила без вороття. Яка ж то була прегарна пора! Ви не можете собі уявити, яке ніжне й чисте життя в молодій дівчини аж до її першого кохання. Його можна віддати тільки згуками, але ви уявіть собі його як свято, свято в палаці фей, де вже саме повітря світиться, мов черлене срібло. Там повно свіжих квітів, і вони змінюють свої барви, повільно міняються барвами одне з одним. Усе там дзвенить, радісно, але приглушено, передчуття блищать і ряхтять, немов чарівне вино в тонкому, тендітному келихові мрії, і все дзвенить, пахне: тисячі запахів линуць через зали... О, мені аж плакати хочеться, коли я згадаю все те, а ще як подумаю, що коли б якимось дивом те життя до мене повернулося, то тепер би воно не втримало мене: я провалилася б, мов та корова, що захотіла потанцювати на павутині.

— Ні, зовсім ні! — палко сказав Нільс і тремтячим голосом повів далі: — Ні, ви вміли б кохати набагато ніжніше й натхненніше, ніж та молода дівчина.

— Натхненніше! Як я ненавиджу натхнення кохання. На ґрунті такого кохання ростуть штучні квіти, власне, не ростуть, їх беруть із голови і втикають у серце, бо ж саме серце не має квітів. Саме тому я й заздрю молодій дівчині, що в неї немає нічого штучного, вона не підливає сурогату фантазії в келих свого кохання. Не думайте, що коли її любов переткана й затінена уявними образами, образами із світу буйного, але непевного, то це тому, що вона більше про них дбає, ніж про землю, по якій ходить; ні, просто всі її чуття, всі інстинкти й здібності скрізь шукають кохання, невтомно шукають кохання. Але не на те, щоб утішатися своєю уявою чи просто спочивати серед її образів, — ні, вона цілком по-інакшому реальна, така реальна, що дуже часто через своє невігластво виявляється невинно цинічною. Хоча б ось таке. Ви й гадки не маєте, яка насолода для молодій дівчині тайкома вдихати запах цигаркового диму в одягові коханого. Для неї він у тисячу разів більше важить за найпалкіші витвори уяви. Я зневажаю уяву. Коли вся моя істота буде пориватися до серця іншої людини, то що мені з того, як мене пустять тільки в холодний передпокій уяви! І як часто таке буває! Як часто трапляється, що той, кого ми кохаємо, одягає нас своєю уявою, кладе на голову осяйний німб, прив'язує до плечей крила, прибирає зірчастими шатами і аж тоді вважає нас гідними кохання, коли ми ходимо в тій машкарадї, в якій ніхто з нас не може бути собою, бо ж ми занадто цяцьковані, бо ж нам голова йде обертом із того, що перед нами стають навколїшки, вихваляють нас, замість брати нас такими, як ми є, і просто кохати.

Нільс геть збентежився; він підняв хусточку, що її вона впустила, й упивався запахом парфумів, зовсім не чекаючи, що вона так нетерпляче погляне на нього, забажає відповіді саме тоді, як він задивився на її руку; та врешті він здобувся на відповідь: мовляв, йому здається, що то й буде найбільше свідчення чоловічого кохання, коли він, бажаючи виправдати перед собою таку велику любов до людини, оточує її сяєвом божистості.

— Атож, власне, це нас і ображає, — мовила пані Бое. — Ми й так доволі божисті. Нільс чемно всміхнувся.

— Нема чого всміхатися, це зовсім не жарти. Навпаки, це дуже поважна справа, адже так фанатично обожнювати означає тиранити нас, мимохіть пристосовувати до чоловічого ідеалу! Тут відрубай собі п'яту, там доточи пальця! Все, що в нас не пасує його ідеальному уявленню, треба викорчувати з себе якщо не силоміць, то не доглядаючи його, систематично забуваючи про нього, не даючи змоги йому розвиватися; а те, чого ми не маємо або що дуже мало нам властиве, — те має квітнути буйним квітом, підноситись до хмар, бо начебто саме ним ми найбільше обдаровані; воно стає наріжним каменем, що на ньому чоловік будує своє кохання. Я зву це насильством над нашою натурою. Я зву це муштрою. Чоловіче кохання муштрує. А ми коримося муштрі, навіть ті, що їх ніхто не кохає, теж коряться, такі ми всі ганебно слабкі.

Вона підвелася на канапі й погрозово глянула на Нільса.

— О якби я була гарна! Але невимовно гарна, краща за всіх жінок, які будь-коли жили на світі, аби всі, хто мене побачить, проймалися непереможним, болючим коханням, щоб те кохання вражало, мов чари; отоді б я їх силою своєї краси змусила любити не свій традиційний безкровний ідеал, а мене саму, таку, як я стою й ходжу, кожну частку мене, кожну пелюстку моєї істоти, кожну іскру моєї натури.

Вона зовсім підвелася, та й Нільс намірився вже йти, проте стояв далі, і в голові йому крутилося багато зухвалих слів, що їх він, проте, не зважувався вимовити. Врешті він насмілився, взяв її за руку й поцілував, але вона простягла йому й другу руку. І тоді він тільки й здобувся видушити з себе:

— На добраніч.

Нільс Ліоне закохався в пані Бое і був щасливий із того.

Як він вертався додому тими самими вулицями, що ними допіру так понуро кружляв, йому здавалося, наче було те все бозна й коли. Крім того, хода його стала спокійніша, рухи впевненіші, і коли він старанно застібав рукавички, то застібав під враженням, що в ньому зайшла велика зміна, і майже усвідомлюючи, що саме через ту зміну він так старанно застібає рукавички.

Надто заповнений своїми думками, щоб спати, він подався на вал.

Йому здавалося, що розмірковує він надивовижу спокійно, і він вражений був тим спокоєм, однак не зовсім довіряв йому, бо десь глибоко на дні його ества наче щось кипіло й хвилювалося, тихо, але ненастанно: текло, здійсалося й добувалося назовні — проте далеко, дуже далеко. Ніби він чекав на щось, що мало прилинути до нього здаля, як віддалена музика, що гучала, бриніла, дзвеніла, гула дедалі ближче — ось зараз вона завие бурею навколо нього, вхопить його невідомо як, понесе невідомо куди, наринє, як течія, збере, як прибій, і тоді...

Та поки що він був спокійний, тільки той тремтливий спів звіддалік... А решта все — тиша й погідність.

Він кохав, він голосно казав собі, що кохає. Казав багато разів. У тих словах бриніла

дивна гідність, і вони так багато означали. Означали, що він звільнився з полону своїх дитячих химер, не був уже іграшка нез'ясовної туги й туманних марень, утік із світу ельфів, із світу, що зрісся з ним, що обіймав його сотнями рук і затуляв йому очі сотнями долонь. Він вирвався з тих лабетів і здобув себе самого; і хоч давнє ще тяглося за ним, манило його німим поглядом, махало йому біленькою хусточкою, та сила його вмерла, немов сон за дня, наче туман на сонці. Хіба ж бо його кохання не було днем, сонцем і цілим світом? Хіба він раніше не ходив у багряниці слави, що її ніхто не ткав, не сидів на троні, що його ніхто не зводив? А тепер він ніби стояв на високій горі й споглядав на розлогі долини світу, спраглого пісні, світу, де він ще не був, де його не сподівалися й не чекали. Як же радісно було думати, що жадний його подих не сколихнув ще ані листочка, не здійняв ще ані брижі в тому краї. Все ще було попереду. І він знав, що може його здобути, був певний перемоги й почував свою силу, як відчуває її тільки той, у кого рвуться з грудей ще не виспівані пісні.

Тепле весняне повітря духмяніло пахощами, однак не було пересичене ними, як літньої ночі. Кореневий, смоляний пах молодих тополь, свіжий дух пізніх фіалок, мигдалевий приємний запах черемхи линули хвилями один за одним, змішувалися й вирізнялися, спалахували на мить кожен окремо й так само раптово зникали або ж повільно розпорошувалися в нічному повітрі. І так само як тіні того танцю пахощів, мінливою чергою пливли крізь Нільсове серце прозорі настрої. І так само як чуття втішалися пахощами, що надходили й зникали, коли самі хотіли, так само й серце прагнуло солодкого спочинку, прагнуло полинути в спокійному леті на тихих помахх крил настрою; та все надаремне: не було крилатих птахів, що могли його втримати, був тільки пух і пір'я, яке приносив вітер; воно стелилося по землі й зникало.

Нільс намагався викликати в пам'яті її образ: як вона лежить на канапі й розмовляє з ним, але той образ не з'являвся; він бачив тільки, як пані Боє йде алеєю, як сидить у капелюшку й читає, торкається пальцями в рукавичці великої білої сторінки й перегортає її, бачив, як вона сідає в карету ввечері після театру, як киває йому з-за віконця, карета рушає, а він стоїть і дивиться вслід, карета віддаляється, а він не годен відірвати від неї очей, байдужі люди надходять і щось кажуть йому, вулицею йдуть постаті, що він їх не бачив багато років, обертаються й позирають на нього, а карета їде все далі, і він наче прикипів до неї очима, не може через неї згадати іншого образу. І аж як він уже не тямився з нетерплячки, зринув той образ: жовте світло, очі, вуста, рука, на яку спиралося підборіддя, — все таке чітке, немов вона сама була тут, перед ним, у темряві.

Яка ж вона прекрасна, яка тендітна й чиста!

Він кохав її, жадав в уклінній покорі, просив біля ніг її віддати йому ту чарівну красу. Спустися з трону свого до мене. Стань моєю рабинею, сама надінь собі ланцюг на шию, і не на те, щоб погратися: я затягну ланцюг той, бо хочу послуху у всьому тілі твоєму, покори в твоєму погляді! Якби я міг данням привернути твоє серце — ні, не данням, бо то був би примус, ти б скорилася не з власної волі, а я хочу бути єдиним твоїм паном, хочу взяти твою волю зламаною з твоїх покірно простягнених рук! Ти маєш

бути моєю королевою, а я твоїм рабом — однак я наступлю своєю рабською ногою на твою горду королівську шию; і бажання моє не якесь божевілля, бо я знаю: жіноче кохання полягає не в тому, щоб бути гордою, дужою — і скорятися, а в тому, щоб бути слабкою — і панувати.

Нільс відчував: те в її душі, що робить вроду квітучою, пишною і лагідно-чуттєвою, ніколи не пориватиметься до нього, ніколи не пригорне його своїми осяйними руками Юнони, ніколи, знеможена коханням, не віддасть його поцілункам знадливої шиї. Він добре бачив, що здобути в ній може молоду дівчину, навіть уже здобув, і знав напевне, що вона, розкішна й прегарна, відчула, як колишня краса, що вже вмерла в ній, таємниче ворухнулася у своїй живій могилі, аби обняти його стрункими дівочими руками, припасти до нього несміливими дівочими вустами. Однак його кохання не цього хотіло. Він кохав у ній тільки недосяжне, кохав саме ту шию, теплу шию, що біліла пишним квітом і мерехтіла вологим золотом під темними косами. Він застогнав з жаги, заломив руки в болісній знеможі, обняв дерево, припав щокою до його кори й заплакав.

VIII

Нільсовій натурі властива була певна розважність, що завше паралізувала кожен його замір. Розважність та походила з інстинктивної нехіті ризикувати, до якої, своєю чергою, спричинилось напівсвідоме почуття душевної неповноцінності. Він весь час боровся з тією розважністю: то обурювався й кляв її всілякими словами, то звеличував як добродійність, що якнайкраще виявляє його вдачу, навіть більше: як добродійність, що саме й зробила його тим, чим він є і на що він здатний, але завше ненавидів її, немов приховане каліцтво, що його можна добре сховати від світу, проте ніколи не сховаєш від себе самого: воно повік тебе принижуватиме, коли ти залишишся з собою наодинці. Як він заздри самовпевненій нерозважності, такій меткій на доречні слова, на слова дійові, багаті наслідками слова, що не відстають від думки, а наче наступають їй на п'яти. Такі люди здавались йому кентаврами — людина й кінь з одної брили, думка й стрибок — єдині, неподільні, тимчасом як він ділився на вершника й коня: думка — одне, а стрибок — щось інше.

Коли він обмірковував, як освідчатиме пані Боє своє кохання, — а він мусив завше все обмірковувати, — то виразно уявляв собі цілу картину: свою поставу, кожен свій рух, геть усього себе — спереду, збоку, навіть ззаду; бачив, як острах перед дією, що завсіди паралізує його волю, відбирає й цього разу йому впевненість, бачив, як він стоїть і сприймає відповідь, немов удар під коліна, замість поставитись до неї, як до м'яча, що його можна відбити бозна-скільки способами і знову одержати бозна-скільки разів.

Нільс обмірковував, як він виповість своє кохання, опише його в листі, але йому й на гадку не спадало просто сказати про нього. Про таке можна було говорити тільки натяками або в напівудаваному ліричному натхненні, наче тебе захопила течія палких слів чи мрійних жадань. Та все ж помалу між ними склалися близькі стосунки, дивні стосунки, зроджені з покірного юнакового кохання, з його жадоби, виплеканої в мріях, і жінчиної згоди бути пожаданою, лишаючись романтично недосяжною; стосунки ті

вилилися в казці, що її вони склали, самі не знаючи коли і як, у тихій тепличній казці про красуню, що замолоду кохала якогось велетня духу, а він поїхав та й помер на чужині, самотний і забутий. І красуня оплакувала його довгі роки, та ніхто не знав про ту муку, тільки самота гідна була бачити її. Аж ось з'явився юнак, що називав того велетня своїм учителем, що був сповнений його духом і горів бажанням прислужитися його справі. Юнак покохав сумну красуню. А їй здавалося, наче то мертві щасливі дні постали з могили й надійшли знову — так, що все якось солодко змішалось, минуле й теперішнє сплавилося у сріблястий присмерк примарного дня, в якому вона кохала юнака наполовину як його самого, а наполовину як тінь того другого, віддаючи йому тільки половину своєї душі. Проте юнак повинен був ступати обережно, щоб не сполохати сну, повинен був суворо стримувати палкі земні бажання, щоб не розвіяти лагідного присмерку, не збудити знову її горя.

Під захистом цієї казки стосунки їхні чимраз міцнішали. Вони вже були на "ти" й називали одне одного на ім'я, Нільсом і Темою, як лишалися самі. Товариства небоги вони якомога уникали. Звісно, Нільс часом пробував переступити раз назавжди визначену межу, але пані Бое мала над ним таку перевагу, що легко могла погамувати всі ті спроби бунту; Нільс швидко здавався їй знову якийсь час задовольнявся любовними фантазіями, сповненими реальних образів. Проте стосунки їхні не переходили в платонічну банальність, а надто не могли обернутися в спокійну одноманітну звичку. Власне, спокою там було найменше. Нільсова надія не знала втоми, і коли її, часом жагучу й вимогливу, лагідно відштовхувано, то в своєму сховку вона тільки спалахувала ще яскравіше; та й хіба не підживлювало тієї надії повсякчасне кокетування пані Бое, її чарівлива наївність і те, що вона просто й відважно говорила про найдражливіші речі? До того ж вона теж не цілком володіла становищем, бо часом траплялося, що кров у своєму бездіяльному бігові прагнула винагородити те напівприручене кохання, щедро напоїти його любощами та й самій натішитися несподіваним щастям. А такі мрії не легко погамувати, і як Нільс приходив, то заставляв її в грішному неспокої, пригнічену своєю провиною і знадливо сором'язливу; навіть повітря тоді було напоєне особливим любовним острахом.

І ще одне надавало їхнім стосункам своєрідної пружності: в Нільсовому коханні було стільки чоловічої сили, що він по-лицарському не дозволяв собі навіть в уяві того, чого йому не давала дійсність, і в тому вигаданому світі, де все слухалось його наказу, шанував пані Бое, наче вона справді була там присутня.

Отже, обоє добре оберігали свої стосунки, і не було ніякої загрози, що вони можуть припинитися. Стосунки ті якраз пасували мрійливій, але жадібній до життя Нільсовій натурі, і хоч були тільки грою, то все ж грою на тлі дійсності, спроможною утворити в ньому підґрунтя з пристрасті, на якому він міг розвиватися.

А саме цього йому й треба було.

Адже він мав стати поетом, і в його житті було досить зовнішніх чинників, щоб спрямувати його нахили в той бік, повернути його хист до тієї мети; проте досі його поезія не мала на чому вирости, хіба що на мріях, а ніщо не буває таке одноманітне, як

мрії, бо хоч здається, що їхні простори безкраї і завжди мінливі, насправді то короткі биті шляхи, що по них усі їздять і ніколи з них не звертають. Люди бувають різні, та мрії в них однакові: адже ті три чи чотири свої прагнення вони завше осягають у мріях — швидше чи пізніше, частково чи сповна, але осягають усі; ніхто поважно не мріє про нездійснення. Тому ніхто не відкрив сам себе в мріях, не засвідчив у них своєї окремішності, бо мрії не знають, яке то вдоволення здобувати скарб, як опускаються руки, коли його не пощастить здобути, як утішаєшся, коли його маєш, і на яку дорогу стаєш, утративши його.

Тому Нільс Люне складав вірші з естетичних загальників: писав, що весна буяє бростю, що море — велике, кохання — еротичне, а смерть — сумна. Глибше він не сягав: віршував, та й годі. Але тепер почалося щось зовсім інше. Тепер, коли він домагався кохання жінки й хотів, аби вона кохала його, Нільса Люне з Ленборгора, двадцятитрьохлітнього хлопця, що ходив, ледь згорбившись, мав гарні руки та маленькі вуха й не дуже довіряв собі, хотів, аби вона кохала його, а не вимріяного, ідеалізованого Ніколауса, з гордою ходою, впевненими рухами й трохи вже старшого; тепер він почав гаряче цікавитися тим, першим Нільсом, що його, власне, досі трактував як не дуже показного хлопця. Раніше він занадто дбав, як би прикрасити себе тим, чого йому бракувало, і не мав часу розглянути, що саме він посідає, а тепер із жадобою дослідника став збирати себе до купи з дитячих спогадів, дитячих вражень, із пережитих хвилин і, радісно здивований, помітив, як усе те пасує одне до одного, шматок до шматка, як усе сполучається одне з одним у цілком іншу особистість, ніж та, що за нею він гнався в мріях. Цілком по-іншому правдива, дужа й талановита. То вже не була мертва брила ідеалу: дивовижні, незбагненні відтінки самого життя грали в ній, нескінченно змінюючись у тисячоголосій єдності. Боже мій, адже він *мав* силу, придатну до вжитку такою, як вона є, він був мов той Аладдін; адже все, по що тільки він сягав думкою, негайно збувалося йому!

Тоді для Нільса настала щаслива пора. Пора, коли могутня сила розвитку радісно перетягує нас через усі мертві місця в нашій натурі, коли все в нас росте, переповнюється, коли з надміру снаги ми підставляємо плечі під гори, ладні нести їх, якщо треба, і мужньо заходимося будувати вавилонську вежу, що мала досягти неба, проте виявилася тільки невеличким уламком тієї озії, на якому потім ми ціле життя надбудовуємо жалюгідні башточки та химерні балкончики.

Усе перемінилося; його натура, хист, праця чіплялися зубцями одне за одне, як коліщата в машині; не було й мови про те, аби спинитися й натішитись своїм витвором, бо все готове відкидалося геть, він переростав його в роботі; то були наче окремі східці до мети, яка невпинно віддалялася; перейдені шляхи, що відразу ж западали в непам'ять, не встигала ще на них відлунати його хода.

Але тимчасом як нові сили й нові думки провадили його до більшої зрілості й ширшого оvidу, він ставав і чимраз самотніший; друзі його та однодумці один по одному залишалися позаду й зникали, робилися для нього дедалі нецікавіші, бо з кожним днем йому було важче добачати якусь особливу різницю між вістунами

опозиції та загалом, проти якого вони повставали. Всі вони злилися для Нільса у велику ворожу масу нудоти. Бо що ж писали вони, закликаючи до наступу? Песимістичні вірші про те, що собаки вірніші за людей, що в'язні часто шляхетніші за тих, хто ходить на волі, велемовні оди про перевагу зеленого лісу і ялівцевого пустища над курними містами, оповідання про селянську добродетель і вади багатіїв, про здорову кров природи та німеч цивілізації, комедії про старечий нерозум і вище право молодості. Які ж вони були помірковані в своїх писаннях! Краще б уже базікали собі в чотирьох стінах.

Ні, ось як він дозріє і озветься — то буде музика, ясні згуки сурм...

Із давніми приятелями стосунки вже теж були не ті, що колись. А надто з Фрітьофом. Фрітьоф був натура позитивна, мав добру голову до систем і широкі плечі носити догми. Він начитався Гейберга[19] і взяв його собі за Євангеліє, не підозрюючи, що творці систем були дуже мудрі люди, які складали системи на підставі своїх учинків, а не довершували вчинків на підставі систем. А так уже виходить, що молодики, улягши впливові якоїсь системи, легко стають великими догматиками на ґрунті похвальної любові, що їй здебільшого виявляє молодь до усталених засад, до речей доведених і абсолютних. І коли в такий спосіб хтось посяде всю правду, єдину щиру правду, то гріх буде заховати її тільки для самого себе й полишити своїх ближніх, не таких щасливих, іти власним кривим шляхом, замість вести їх і навчати, замість ласкаво, але невблаганно відщипувати від них кожний дикий паросток і приязно, однак твердо навертати їх до муру й показувати, як вони мають плестися на нього, щоб колись, бодай хоч пізно, ставши вже рівними рядками підстрижених кущів, скласти подяку тому, хто доклав до них праці.

Нільс звичайно любив казати, що понад усе цінує критику, проте йому дуже подобалося захоплення. А вже дозволити, щоб його критикував Фрітьоф, якого він завше трактував, мов свого підлеглого, і який заворожено носив ліврею його думок і поглядів! І от тобі маєш — він з'являється в дешевому машкарадному костюмі й хоче бути рівним йому, Нільсові! Звісно, треба було той бунт придушити, і Нільс спершу спробував, як добродушний зверхник, зробити Фрітьофа смішним у власних очах, а коли цим нічого не домогся, то вдався до зухвалих парадоксів, зумисне відмовляючись від суперечки: просто виголошував їх у всій їхній кричущій нахабності й ховався за глузливу мовчанку.

Так вони й розлучилися.

З Еріком Нільс ладнав краще. Ще в їхньому хлоп'ячому товаришуванні була якась стриманість, своєрідна душевна сором'язливість, тому в них не дійшло до надто тісного зближення, особливо небезпечного для приязні. Вони радо бували разом у світлицях своїх душ, вели приємні, щирі розмови в їхніх вітальнях, проте ніколи не заходили до їхніх спалень, ванних кімнат та інших інтимних приміщень.

І тепер нічого не змінилося, може, стриманість стала навіть більша, надто з Нільсового боку. Однак приязнь їхня через те не поменшала, і її наріжним каменем, як і перше, було Нільсове захоплення Еріковою відвагою й життєвою снагою, його

готовністю накидатися на життя й творити його. Та все ж Нільс не міг приховати від самого себе, що приязнь та була однобічна, і не тому, що Ерікові бракувало товаришкості чи, може, він не діймав віри Нільсові. Навпаки, ніхто не був такої високої думки про Нільса, як Ерік; він вважав його настільки талановитішим за себе, що навіть мови не могло бути про якусь критику, але водночас, сліпо визнаючи його хист, гадав, ніби те, над чим Нільс працює і до чого звертається своїми думками, виходить так далеко поза його власний обрій, що туди йому годі сягнути своїм оком. Він був певен, що Нільс здолає шлях, який собі визначив, але так само був переконаний, що йому, Ерікові, нічого робити на тому шляху, і ніколи на нього не ступав.

Саме через це Нільсові було трохи боляче. Бо хоч Ерікові ідеали не збігалися з його власними і йому не подобалося те, що Ерік хотів віддати в своєму мистецтві — романтичне, чи, може, сентиментально-романтичне, — одначе він дивився на світ ширше й тому прихильно стежив за приятелевим поступом, радів, коли той ішов уперед, і підтримував його в надії, коли він спинявся.

Отже, з цього погляду їхня приязнь була однобічна, і не дивно, що Нільс, власне, тепер, коли в ньому зайшли такі зміни, коли збільшилася потреба ділитися з кимось думками й дужче хотілося, щоб тебе розуміли й співчували тобі, — власне, тепер він збагнув, що та приязнь недостатня. Засмучений, він почав пильніше приглядатися до свого товариша, якого досі оцінював так поблажливо, і відчув гірку самоту, немов усе, що він узяв із собою з дому, з дитячих років, відпало, залишивши його, забутого й опущеного, мандрувати далі. Двері назад, до колишнього, були замкнені, і він стояв надворі голіруч, одинцем; усе, чого бракувало й чого він прагнув, треба було здобувати собі самому: нових друзів і новий затишок, нову оселю своєму серцю й нові спогади.

Уже понад рік пані Бое, власне, єдина товаришила Нільсові в житті. Аж прийшов з дому материн лист і приніс звістку про те, що батько тяжко захворів. Треба було повертатися в Ленборгор.

Коли Нільс приїхав, батько вже помер.

Тяжким гріхом пригнітила його гадка, що останнім часом він майже не тужив за домівкою; щоправда, подумки він бував там частенько, але тільки як гість, із курявою інших країв на одязі і згадками про інші місця в серці; не линув він додому в тузі, що не має назви, як до ясної святині життя, спраглий поцілувати землю біля рідного порога й відпочити під рідним дахом. Тепер він каявся, що був невірний домівці, і, зломлений горем, відчував, що в каятті його є частка якоїсь вини за те, що сталося, немов його невірність привела туди смерть. І дивувався сам собі, як він міг так безтурботно жити віддалік своєї домівки; бо тепер вона якось дивно полонила його, і кожною часткою своєї істоти Нільс припадав до неї в безмежній, невситимій спразі, боячись, що не зуміє злитися з нею так тісно, як би хотів, страждаючи, що тисячі спогадів, які волали до нього з кожного кутка, з кожного куща, із гомону й світла, з незчисленних запахів, ба навіть в самої тиші, волали надто далекими голосами, і він не годен був схопити їх у цілій повняві й гостроті, як хотів того, — вони тільки нашіптували його душі шелестом листя, що капає на землю, зітханням хвиль, що котяться ген-ген удалину...

Щасливий у своєму горі той, хто, ллючи сльози за кимось із своїх близьких, оплакує тільки свою втрату, порожнечу й осамітненість, бо є ще важчі, гіркіші сльози — покута за те, що в минулі дні ти замало любив того, хто вже не живе й перед ким уже не можна виправити заподіяної кривди. Тепер оживуть у пам'яті не тільки гострі слова, старанно затруєні відповіді, безжальні докори й неоглядна лють, але й колючі думки, не вимовлені словами, нерозважні присуди, що таїлися в серці, здвигання плечима поза очі й непомічені посмішки, сповнені глуму та нетерплячості, — все те повернеться, немов лиха стріла, і затопить своє вістря глибоко в твої груди, тупе вістря, бо ж гострий кінчик зламався в серці того, кого тепер уже немає. Вже немає, і не можеш нічого виправити, анічогісінько. Тепер у твоїх грудях досить любові, та вже запізно, тож іди з переповненим серцем до холодної могили! Чи можна зблизитися з мертвим? Сади квіти, сплітай вінки — а раптом зблизишся?

І в Ленборгорі сплітали вінки, гірко згадували ті часи, коли любов заговкла перед грубішими голосами, вчитувалися в суворі риси стулених уст могили, і то вже була велика покута.

То були темні, важкі дні, але в них проблискувало й світло, що зблизило матір і сина так, як уже давно ніщо не зближувало. Бо хоч вони й дуже любили одне одного, а все ж були якісь обережні, надто стримані ще від того часу, як Нільс став завеликий сидіти в матері на колінах; тоді він почав боятися буйності й перебільшень у її натурі, а вона відчувала якийсь ляк, що Нільс дуже несміливий та нерішучий; однак тепер життя, що дає й відбирає, підбадьорює й зневірює, підготувало їхні серця до того, що вони скоро цілком віддалилися одне одному.

Не минуло ще й двох місяців від похорону, як пані Ліоне тяжко захворіла, і якийсь час життя її навіть було під загрозою. Страх, що ним сповнені були кілька тижнів, відсунув попередній смуток на задній план, і коли пані Люне почала приходити до здоров'я, їм обом здавалося, наче цілі роки вже постали між ними й свіжою могилою. Надто ж пані Люне уявлялося, що все те відбулось давно, бо за своєї хвороби вона була переконана, що має померти, ба навіть тепер, коли почала видужувати й лікар сказав, що небезпека минула, не могла спекатися тих понурих думок.

Зрештою, то було сумне одужання; здоров'я поверталось по краплі й ніби неохоче. Вона не поринула в лагідну, цілющу дрімоту — навпаки, неспокійна втома несла з собою гнітюче почуття немочі, ненастанну тугу за втраченою силою.

Кінець кінцем і це скінчилося, вона стала швидше одужувати, набувала сили, проте думка, що скоро доведеться розлучитись із життям, не зникала, лежала на ній, немов тінь, і сповнювала її неспокійним, болісним смутком.

Якось надвечір вона сиділа сама на веранді й дивилася в сад крізь розчинені подвійні двері.

Розпечене золото призахідного сонця було сховане за деревами, тільки в одному місці між стовбурами відслонилася вогненно-червона пляма й розбризкала жовтогарячі сонячні промені, що заяскріли зеленими барвами та брунатними відблисками в темній товщі листя.

Високо вгорі над розколиканими верхівками дерев на тьмяно-червоному небі пливли темні хмари, гублячи дорогою клаптики й вузьенькі стрічки, що їх сонце насичувало червоним, як вино, палом.

Пані Люне сиділа й дослухалася до шумування вітру, ледь киваючи головою щоразу, як він подував і спадав, здіймався високо вгору й завмирав. Але погляд її був ген далеко, далі, ніж хмари, на які вона дивилася. Була вона бліда, в чорній удовиній сукні, вираз болючого неспокою відбився на її майже безкровних устах, і руки теж були неспокійні, коли гортали невеличку грубу книжку на колінах. То була "Елоїза" Руссо. Навколо лежали інші книжки: Шіллер, Стафельд[20], Евальд і Новаліс[21], а також цілі стоси гравюр, що зображали старі церкви, руїни й гірські озера.

Аж ось знадвору відчинилися двері, почулася нетерпляча хода, і врешті з'явився Нільс. Він довго гуляв над фіордом, свіже повітря зарум'янило йому щоки, а в чубові й досі ховався вітер.

Надворі налягли сіро-сині барви, і в шибки застукали поодинокі важкі краплі дощу.

Нільс розповідав, які сьогодні заввишки хвилі, скільки водоростів викинуло на берег, кого він бачив і кого зустрічав, а сам тим часом зібрав докупи книжки, зачинив двері до саду й позашіпав вікна. Тоді вмостився біля материних ніг на ослінчику, взяв її руки в свої долоні й прихилився щокою до її колін.

Надворі тим часом стало зовсім чорно, і дощ цілими потоками хлющив по рамах і шибках.

— Пам'ятаєте, мамо, — сказав Нільс по довгій мовчанці, — не забули ще, як часто ми сиділи отак у присмерку й вирушали думками в мандри — шукати пригод? Тато десь розмовляв у кабінеті з управителем Єнсом, а панна Дуйсен бряжчала в їдальні посудом. А тоді, як уносили лампу, ми обоє поверталися з дивовижних країв до кімнатного затишку, але мені завше здавалося, я добре пам'ятаю, що казка не вривалася, а невпинно котилася далі попід горбами, аж ген до Рінгчебінга.

Нільс не бачив болісної материної усмішки, тільки відчув, як вона ніжно погладила його по чубові.

— А пригадуєш, — помовчавши, озвалася вона, — як часто ти обіцяв мені, що як виростеш, то вирушиш за море на великому кораблі й привезеш мені додому всі дива світу?

— Ще б пак! То мали бути гіацинти — бо ж ви так любите їх! — і пальма, як та, що всохла, і золоті та мармурові колони. У ваших оповідях завше було так багато колон, пам'ятаєте?

— Я чекала на той корабель — ні, не хвилюйся, синку, ти мене не зрозумів, той корабель не мені потрібен, то мав бути корабель твого щастя... Я сподівалася, що твоє життя буде величне, багате, що перед тобою проляжуть осяйні шляхи... Слава... усе... ні, не те, просто, що тобі випаде йти з тими, хто бореться за щось дуже велике... Не знаю чому, але я була така втомлена буденним щастям і буденною метою. Чи ти мене розумієш?

— Ви хотіли, матусю, щоб я був щасливець у житті, не ходив у ярмі разом з іншими,

мав своє власне небо, де б міг раювати, і своє власне пекло — каратися. Правда? І ще на моєму кораблі мали бути квіти, пишні квіти, щоб розсипати їх по вбогому світі. Проте корабля немає ще й досі, і дарма бідолашний Нільс та його мати чекають на нього, правда ж?

— Я тебе вразила, синку. Та це ж тільки мрії, не бери їх близько до серця.

Нільс довго мовчав, так соромився сказати те, що хотів.

— Матусю, — почав урешті він, — не такі ми вже вбогі, як вам здається. Колись той корабель прийде... Якби ви вірили в нього, вірили в мене... Я, мамо, поет, усією своєю душею поет. Не думайте, що це дитячі мрії чи порожнє марнославство. Якби ви могли відчувати, яка вдячна гордість, яка покірنا радість переповнює моє серце, коли я кажу про те найкраще, що є в мені, і як мало тут особистого, який я далекий від зарозумілості, то ви б повірили мені — а я так хочу, щоб ви повірили! О кохана матусю! Я буду з тими, хто бореться за найвищу мету, і обіцяю вам, що ніколи не зверну з дороги, завше буду вірний своїй долі. Для мене найкраще буде тільки добре, та й годі, я не піду ні на які поступки, мамо, коли помічу, що моє твориво не дзвенить; коли відчую на ньому горбики й шпари, то кину його знову в тигель — воно має бути тільки найдовершеніше! Ви розумієте, що обіцянка рветься мені з грудей? Що це вдячність за своє багатство примушує мене обіцяти і ви повинні прийняти її? Я вчиню гріх перед вами і тим великим у душі своїй, коли не дотримаюсь обіцянки, бо ж хіба не вам я маю завдячувати, що душа моя так високо злітає, хіба не ваші прагнення й мрії спонукають моє єство рости і хіба не ваші уподобання й не ваша вічна жадоба краси навернули мене до того, що стало моєю долею!

Пані Люне тихо плакала. Вона аж мліла зі щастя.

Вона ніжно поклала руки на синову голову, а він поволі притягнув їх до вуст своїх і поцілував.

— Ти мене так потішив, Нільсе... тепер життя моє не буде довгим, надаремним зітханням, скоро складеться так, як я сподівалася в глибині душі і як мріяла, ох, як часто мріяла! А все ж до моєї радості домішується стільки жалю, бо ж моє найзаповітніше бажання має сповнитися саме тепер... аж тепер, як життя моє вже доходить кінця.

— Не кажіть так, матусю, не треба, адже ви одужуєте, з дня на день вам кращає, правда ж?

— Так, мені не хочеться вмирати, — зітхнула вона. — Знаєш, що я думала довгими безсонними ночами, коли здавалося, що смерть стоїть уже в головах, що мене найдужче гнітило? Що на світі так багато величі й краси, а я мушу вмерти, не побачивши їх ніколи. Я думала про тисячі й тисячі душ, що їм та велич і краса давали радощі, повняву й зріст, а моя душа того не мала, і коли тепер вона, вбога, полине в небо на кволих крилах, то не понесе з собою багатих спогадів, золотого відблиску з величі своєї вітчизни, бо ж вона просиділа цілий вік коло печі й тільки слухала казки про чудесні землі. Хіба хто зрозуміє, Нільсе, яке то невимовне горе лежати отак ув'язненій, змученій хворобою у задушливому присмерку покою і гарячково

намагатися бодай уявити собі красу небачених місць, засніжені вершини Альп над темно-синіми озерами або, пам'ятаю, блискучі річки поміж винницями й хребтами гір, де серед лісу витикаються руїни, а ще високі зали та мармурових богів, — уявити, та ніколи не побачити. Стомлюєшся, починаєш наново, бо ж так страшенно важко прощатися з ними, ніколи їх не знавши... О господи, Нільсе, так прагнеш цього всією своєю душею, а тим часом відчуваєш, як повільно наближаєшся до порога іншого світу, спиняєшся на порозі й так тужно оглядаєшся назад, а тебе щось неблаганно штовхає в двері туди, куди людину не заносять ніякі прагнення... О Нільсе, візьми мене, синку, з собою хоч подумки, як колись споглядатимеш усю ту пишноту, що її я ніколи, ніколи не побачила!

Вона заплакала.

Нільс намагався розрадити її, снував сміливі плани: як вони найближчим часом, коли вона цілком видужає, разом подорожуватимуть; він поїде до міста й поговорить з лікарем; лікар напевне погодиться, адже це найкраще, що можна зробити; так їздили і той, і той і вилікувалися через саму тільки переміну, переміна ж бо так багато важить; він почав докладно обмірковувати, кудю вони їхатимуть; казав, як гарно він укладе її речі, як спочатку вони робитимуть короткі прогулянки, який смішний щоденник вони провадитимуть, як не пропускать повз увагу жадної дрібниці, як їм смакуватимуть найдивовижніші страви серед тієї краси і яких жахливих гріхів вони спершу допускать перед чужою граматикою.

Нільс не переставав говорити про подорож і в подальші дні, а вона слухала й усміхалася, наче втішній вигадці, але по ній знати було, що сама вона в ту подорож анітрохи не вірить.

А проте на пораду лікаря Нільс заходився готувати все потрібне, визначив день виїзду тощо, а вона ні в чому не суперечила йому, бо певна була, що щось станеться й зведе нанівець їхні плани. Та як урешті залишилося кілька днів, як її молодший брат, що мав тим часом господарювати в маєтку, справді приїхав, вона вже не знала, що й думати, і сама нетерпеливилася, аби швидше виїхати, бо й далі боялася, що в останню хвилину виникне якась перешкода.

І ось нарешті вони поїхали.

Першого дня вона була ще неспокійна й знервована, в ній ще гніздився страх, і аж як щасливо настав вечір, вона відчула й зрозуміла, що справді мандрує до всіх тих пишнот, що за ними так гірко тужила. Тепер її пойняла сливе гарячкова радість, напружене очікування позначало всі її думки й слова, які ненастанно точилися коло того, що принесе їй кожен новий день.

І все те прийшло, геть усе, але не сповнило її силою, не заповнило серця так, як їй гадалося. Зовсім не такого вона сподівалася і зовсім не такого чекала від себе.

У її мріях і віршах усе те завше було десь по той бік моря, туман далечини таємниче заслоняв безліч метушливих окремішностей і надавав образам упевнених ліній закінченої цілості, тиша далечини стелила над ним урочистий настрій, і вловити в усьому тому красу було так легко; а тепер, коли вона опинилася серед неї, коли в очу

стояла кожна окрема риса й промовляла до неї різноголоссям дійсності, а краса розкладалася, наче промінь у призмі, — тепер вона не могла сполучити її в одне, віддалити на другий берег моря і, тяжко зажурена, мусила признатися собі, що почувається надто вбогою серед тієї розкоші, з якою вона не могла дати собі ради.

Вона поривалася вперед, усе далі вперед: може, хоч один куточок її вимріяного світу не втратить свого блиску, не тьмянітиме що крок, як вона наближатиметься до нього, і не постане перед її розчарованими очима у звичайному сонячному чи місячному світлі. Та пошуки її були марні, а що осінь уже от-от кінчалася, вони поспішилися до Кларенса, де за порадою лікаря мали перебути зиму й куди ще манила слабенька надія її втомлену, пойняту мріями душу, бо хіба ж то не був Кларенс Жан-Жака Руссо, райський Кларенс його Юлії!

Там вони й спинилися, але надаремне зима була лагідна до неї і стримувала свій холодний подих — вона не могла захиститися від хвороби в своїй крові, і коли долиною рушила переможним походом весна, ознаймуючи пробудження, несучи Євангеліє наброшеного віття, вона лишилася на місці, в'януучи серед того буйного оновлення; сила, що линула до неї із світла й повітря, із землі і з вільготи, не передалася їй, кров її не впилася здоров'ям, щоб веселитися разом з усім на бенкеті весняної могутності; ні, вона в'янула, бо остання мрія, що в затишку рідної домівки здавалася їй світанком, мрія про розкоші далеких світів, не принесла з собою дня, барви її тим більше блякли, чим досяжніша вона ставала, і пані Ліоне відчувала, що блякнуть вони тільки для неї, бо вона тужила за барвами, яких життя не мало, прагнула краси, що її земля не могла витворити. І туга її не згасла; тихо, але вперто палала вона в її серці, розгорялася в своїй жадобі, гаряча й невситима.

А навколо справляла своє свято вагітна красою весна, видзвонювала білими дзвіночками пролісків і радісно чаркувалася жилкуватими келихами крокосів. Сотні гірських струмочків стрімголов мчали в долину сповістити, що надходить весна, і геть усі спізнялися, бо скрізь, куди вони бігли, поміж зеленими берегами стояли в жовтих шатах примули, а в синіх — фіалки й кивали голівками: вже знаємо, знаємо, помітили раніше за тебе. Вербі почепили жовті сережки, кучерява папороть і м'який, як оксамит, мох зеленими китицями звисали з голих кам'яних огорож винниць, а шерехи кущів глухої кропиви оторочували підніжжя огорож довгими брунатними, зеленими й пурпуровими торочками. Куди не глянь, скрізь трава постелила свою зелену скатерку й оздобила її всіляким цвітом: зірчастими та перлистими гіацинтами, сотнями стокроток, горицвітом, анемонами, кульбабою та силою інших квітів. А над квітами на моріжку, на столітніх стовбурах вишень колихалися тисячі осяйних квітчаних острівців; біля їхніх білих берегів пінилося світло і маяли червоні й блакитні цятки метеликів, вісників із квіткового суходолу вниз.

Кожний день приносив нові квіти; він добував їх із землі й строкатими візерунками вистеляв у садах, над озером, обвішував ними гілля дерев унизу: на кручені паничі чіпляв велетенські парасольки і на магнолії — розкішні, накраплені пурпуром очіпочки.

Уздовж стежок квіти простягалися блакитними й білими рядами, жовтими зграйками сідали на полях, та жадне місце не було таке заквітчане, як затишні теплі видолинки вгорі між верхів'ями, де в ясній зелені стояли обтикані блискучими червонястими шишками модрини: там нарциси цвіли препошними міріадами, сповнюючи повітря навкруги п'янким духом із своїх білих оргій.

Пані Люне сиділа серед тієї краси, і ніщо вже не годне було втишити тугу в її серці, тільки часом увечері, як сонце сідало за полого Савойське узгір'я, як гори потойбіч озера були немов із брунатного непрозорого скла, що вбирало своїми строминами світло, — тоді природа полонила її чуття; як золотий вечірній туман огортав далекі верхів'я Юри, як озеро, червоне, мов мідяне свічадо, золотавими омахами сягало вечірньої зорі і наче зливалося з небесним сяєвом у полум'яний океан безмежності, — тільки тоді туга її глухла і душа знаходила землю, якої шукала.

Що далі буяла весна, то слабшала пані Люне. Скоро вона майже не підводилася з ліжка, але тепер уже не боялася смерті, хотіла її, бо сподівалася, що там, за могилою, стане віч-на-віч із тією пишнотою, душа в душу з тією красою, яка тут, на землі, мучила її сповненою передчуття тугою. І ось ця туга, ошляхетнена й опромінена дедалі палкішим багаторічним прагненням, дійде нарешті своєї мети. Пані Люне покірно й сумно уявляла собі, як вертатиметься спогадами до того, що їй дала земля, вертатиметься із світу безсмертя, звідки вся ця земна краса завше буде на другому боці моря.

Так вона й померла, і Нільс поховав її на гостинному цвинтарі в Кларенсі, де брунатна земля винниць прийняла в своє лоно дітей стількох країн, де зламані колони й повиті стрічкою урни проказують ті самі слова жалоби стількома мовами.

Вони біліють поміж темними кипарисами й калиною, що квітне тут узимку; ранні троянди скапують на них свої пелюстки, а земля голубіє фіалками біля їхніх підніж, і кожний горбик, кожний камінь оповитий довгим пагінням барвінку з блискучим листям, улюбленого квіту Руссо, такого блакитного, як ніде й ніколи не буває небо.

IX

Нільс Люне поспішив додому, бо не міг знести самоти серед чужих людей; та що ближче він був до Копенгагена, то частіше питав себе, що йому, власне, там робити, і дедалі дужче жалкував, що не лишився на чужині. Кого ж бо він мав у Копенгагені? Фрітьофа вже не мав, Ерік дістав стипендію й подорожував по Італії, отже, його теж не було, а пані Бое? В них склалися такі дивні стосунки.

Тепер, коли він повертався просто від матеріної могили, вони видавалися йому не те щоб профанацією або що, але чимось таким, що не гармоніювало з його теперішнім настроєм. Воно згучало в дисонанс. Коли б то була його наречена, молода, сором'язлива дівчина, — він би повертався тепер до неї, виконавши свій синівський обов'язок, якому так довго віддана була його душа, і повернення те не суперечило б його почуттям. А так дарма він намагався бути вищий за самого себе, дарма називав переміну в поглядах на свої стосунки з пані Бое дрібноміщанством і обмеженістю — слово "циганські" майже несамохіть крутилося йому на думці, як вияв невдоволення,

що його він не міг позбутися ніяким розумуванням, і саме через те, застерігши за собою колишнє своє помешкання на валу, він найперше завітав до радника, а не до пані Бое.

До неї він пішов другого дня, але не застав удома. Двірник сказав, що пані Бое найняла собі віллу біля Еміліїного джерела, і він здивувався, бо знав, що недалеко звідти був маєток її батька.

Він вирішив поїхати туди найближчими днями.

Та вже другого ранку від пані Бое прийшла листівка, в якій вона призначала йому зустріч у своєму міському помешканні. Мовляв, бліда небога бачила його на вулиці. Хай він прийде у три чверті на першу. *Мусить* прийти. Вона повинна йому щось сказати, *коли він ще не знає*. Чи, може, знає? Нехай не думає про неї зле, хай буде розважний. Адже він її знає. Чого б він мав сприйняти це так, як сприймають посполиті натури? Адже він не розчарує її? Вони ж бо не такі, як усі. Аби він тільки зрозумів її. Нільсе. Нільсе!

Лист той дуже схвилював Нільса, він згадав, раптом занепокоївшись, що пані радникова недавно позирнула на нього так глузливо, потім співчутливо всміхнулася й замовкла, якимось дивно замовкла. Що б то могло бути? Що в біса могло статися?

Нехить, що утримувала його віддалік від пані Бое, зникла. Він нічого не розумів і був дуже наляканий. Аби ж вони були писали одне одному, як інші розважні люди! Чому вони не листувалися? Не був же він аж такий завантажений. Просто дивно, що його так полонили ті місця, де він перебував. Через них він забув усе, що лишилося далеко. Ні, не те щоб забув, але воно якимось відсунулося назад, ховалося за теперішністю. Наче за горами. Аж повірити важко, що він мав уяву.

Нарешті. Не встиг він ще подзвонити, як пані Бое сама відчинила двері. Вона нічого не сказала, тільки довго й співчутливо тисла йому руку: в газетах було повідомлення про його втрату. Нільс теж не озивався, і вони мовчки перейшли перший покій поміж двох рядів стільців, напнутих покрівцями в червону смужку. Люстра була загорнена папером, а вікна — побілені. У вітальні все було так, як завше, тільки відчинені вікна затуляли жалюзі, що коливалися на легенькому протязі й стиха, рівномірно стукалися об хутрини. Притемнений відблиск каналу, залятого сонцем, просмикувався крізь жовті прутики й кидав на стелю нерівний, рухливий візерунок із хвилястих ліній, що колихалися так, як за вікном колихалися хвилі на воді; решта все дихало лагідним, тихим, сповненим скромного чекання спокоєм.

Пані Бое не могла знайти собі місця, нарешті спинилася біля крісла-гойдалки, старанно витерла з нього хусточкою куряву, однак потім стала позад нього, спершись руками на спинку. Вона була ще в рукавичках і тільки встигла стягти один рукав щільної чорної накидки, яку вона одягла поверх шовкової сукні в дрібненьку кратку. З такого самого краму були й широкі стрічки її брилика, що ясними солом'яними крисами наполовину затуляв обличчя; вона стояла, понуривши голову, й трохи нервово розхитувала гойдалку.

Нільс присів на ослінчик коло рояля, віддалік від неї, неначе сподівався почути

якусь неприємну новину.

— То ти вже знаєш, Нільсе?

— Ні, але чого саме я не знаю?

Крісло перестало гойдатися.

— Я заручена.

— Ви заручені? Чому... як?

— Та годі тобі викати! Не будь такий недобрий! — Вона вперлася в крісло. — Певне, ти й сам розумієш, що мені не дуже приємно стояти отак і пояснювати тобі все. Звісно, я поясню, але ти міг би мені допомогти.

— Це якесь безглуздя: заручена ти чи не заручена?

— Я ж тобі сказала, — відповіла вона трохи нетерпляче й звела на нього очі.

— Авжеж. Тоді дозвольте мені поздоровити вас, пані Бое, і подякувати вам щиро за той час, що ми знали одне одного.

Він підвівся й кілька разів глузливо вклонився.

— І ти можеш отак спокійно розлучатися зі мною? Я заручена, і всьому край, усьому, що між нами було? Давня, безглузда історія, що про неї тепер годі й думати. Що минуло, те минуло. Без вороття. Нільсе, невже відтепер мають піти в непам'ять дні нашого кохання?.. І ти ніколи, ніколи про мене не згадаєш, ніколи тобі не буде мене бракувати? Ніколи тихого вечора не оживуть твої мрії і ти не даси їм барв, які вони могли б мати? Невже ти ніколи хоч подумки не любитимеш усього того, що минулося, не даси йому дозріти до повняви, яку воно могло б мати? Невже? Невже зможеш наступити на нього ногою й розтоптати так, щоб і сліду не лишилося? Нільсе?

— Сподіваюся, що зможу. Ви ж самі показали, що таке можливе. Ох, та ж це все ні до чого, все — спочатку й до кінця; навіщо ви влаштували цю комедію? Я не маю аніякісінького права дорікати. Ви ж ніколи мене не кохали, ніколи не казали, що кохаєте, просто ви дозволяли мені вас кохати, це правда, а тепер забираєте назад свій дозвіл. Чи, може, я повинен кохати й далі, коли ви віддалися іншому? Я не збагну вас. Невже ви гадаєте, що таке можливе? Ми ж не маленькі. Чи ви боїтеся, що я надто швидко вас забуду? Не хвилюйтеся, вас із життя не викреслиш. Але начувайтесь, такого кохання, як моє, жінці не трапляється двічі на віку, начувайтесь, аби не довелося вам жалкувати, що ви відштовхнули мене! Я не мислю вам лиха, боронь боже, хай вас оминає всяка нужда й хвороба, втішайтесь досхочу тим щастям, що його дає багатство, захоплення вашою красою та успіх у світі, беріть його повними жменями, я вам щиро бажаю того щастя. Нехай перед вами відчиниться цілий світ, крім одних-однісіньких маленьких дверей — у ті двері ви ніколи не зайдете, хоч би як достукувалися, хоч би як палко хотіли зайти. А решту все майте собі, скільки самі хочете.

Говорив він спроквола, трохи сумно, і в голосі його не було навіть гіркоти, тільки якесь дивне тремтіння. Такого тремтіння вона ще не чула, й воно вплинуло на неї. Вона зблідла й ніби задерев'яніла, спершись на крісло.

— Нільсе, не накликай на мене лиха. Не забувай, що тебе тут не було, а кохання

моє... я навіть сама не знаю, яке воно було насправді... мабуть, трошки більше, ніж просто зацікавлення. Воно бриніло в моєму житті, мов ніжна, натхненна поезія, й ніколи не брало мене в свої тверді обійми, воно мало крила — і тільки крила. Мабуть, тому так усе сталося, іншої причини я не знаю, та й тоді не знала, як погодилась на заручини. Мені було так важко, скільки всього збіглося до купи, і все треба було врахувати... Почалося з мого брата, Гарденскельда, — ти знаєш, того, що поїхав до Вест-Індії. Тут він був гулящий, але там порозумнішав, став із кимось до спілки, заробив багато грошей і одружився з багатоговдою, далебі, дуже приємною особою, а тоді вернувся додому, і батько з ним помирився. Бо Гате цілком змінився, о, став такий поважний, що не надивуєшся, так боїться, що скажуть люди, ох, який же страшенно обмежений! Він, звісно, заявив, що я повинна жити в злагоді з родиною, переконував, благав, щоразу заводив про це мову, як заходив до мене. Та й батько вже постарівся, от я й помирилася з ним, і все тепер пішло знову так, як давніше.

Пані Бое замовкла на хвилю й почала скидати накидку, брилика та рукавички. Скидаючи, вона трохи відвернулася від Нільса й повела далі:

— Ну, а Гате мав приятеля, такого поважного, страх якого поважного, і всі вони вважали, що я повинна вийти заміж, і так хотіли, щоб вийшла за нього. Бачиш, я тоді знову посіла б своє колишнє місце в суспільстві, навіть ще краще, бо він просто-таки видатна людина, всі його шанують, а я так тужила за давнім своїм становищем. Ти не розумієш моєї туги, правда ж? Ніколи б такого від мене не сподівався? Зовсім навпаки. Я ж бо завше кпила з суспільства, з його усталеної дурості, його патентованої моралі, термометра чеснот і компаса жіночності, — ти ж пам'ятаєш, як ми сміялися? А треба було плакати, Нільсе, то все неправда, сама неправда, бо я скажу тобі ось що: ми, жінки, на певний час можемо вирватися з оточення, коли щось у житті зніме з наших очей полуду, й запрагнемо волі, бо таке прагнення жевріє в нашому серці, але довго не витримаємо. Ми маємо в крові потяг до найпоправнішої поправності, аж до перебільшення, аж до крайнощів. Ми не годні вести війну з тим, що приймає весь загаль, у найпотаємнішому куточку серця ми завше признаємо йому слухність, бо ж то він судить нас, і в серці своєму ми схиляємося перед його присудом, зносимо той присуд, хоч би досі які були сміливі. Не в нашій жіночій натурі, Нільсе, бути винятковими, ні, — ми тоді стаємо особливими, може, цікавішими, а проте... Розумієш? Мізерія, правда ж? А все ж ти, мабуть, збагнув, як я зраділа, що вернулася до колишнього оточення... ожило стільки спогадів, згадка про матір і про її погляди на все це... Я наче припливла до пристані. Все таке мирне, порядне, треба тільки припнути свою долю до нього, і довіку будеш спокійна й щаслива. От я й дала себе припнути, Нільсе.

Нільс не міг утримати посмішки; він почував себе настільки вищим, так йому було шкода її. Яка вона помолодечому нещасна, як палко оскаржує сама себе. На серці йому потеплішало, не було вже напихаті суворих слів.

Він підійшов до неї.

Тим часом вона повернула крісло до себе й сіла в нього, виснажена й безвладна;

руки їй обвисли, обличчя було ледь підняте, а примружені очі дивилися крізь затемнену кімнату з двома рядами стільців кудись аж у чорні сіни.

Нільс через спинку крісла вперся руками в бильця, нахилився над нею й прошепотів:

— А про мене ти зовсім забула?

Вона мов не почула його, не підвела навіть очей; та потім ледь помітно хитнула головою, а за якусь хвилю хитнула ще раз, так само ледь помітно.

Спершу було дуже тихо, тоді на сходах почулася хода служниці, що, наспівуючи, чистила клямки, грюкнули двері, і той грюкіт брутально увірвався в тишу, а як раптом завмер, то зробив її ще глибшою. Знову стало тихо, тільки повільно, сонно й одноманітно постукували жалюзі.

Тиша відібрала їй мову, ба навіть думки; пані Бое й далі сиділа, втупивши погляд у темряву сіней, а Нільс схилився над нею, дивлячись на картатий крам її сукні, і мимохіть, спонуканий самою тільки тишею, почав колисати її в кріслі, легко-легенько.

Вона повільно розплющила очі й глянула на його лагідно затінений профіль, тоді знову заплющила їх у тихому вдовolenні. То були наче довгі обійми: коли крісло відхилялося назад, вона ніби горнулася до нього, а як подавалося вперед і її ноги торкалися підлоги, то в тому легенькому дотикові теж було щось від Нільса. Він почував те саме. Він захопився й став гойдати її дужче; йому здавалося, що як більше нахилити крісло назад, то й вона більше належатиме йому, а та мить, коли крісло мало податися знову вперед, наче таїла в собі очікування; коли ж воно вже хилилося і ноги її торкалися підлоги, він відчував дивне вдовolenня, а як посилав крісло ще далі вперед і притискав її ноги до підлоги, щоб аж трохи піднімалися коліна, то мав таке почуття, наче вже цілком оволодів нею.

— Не треба мріяти! — зітхнув Нільс і покірно прийняв руки з крісла.

— Так, — майже благально сказала пані Бое й невинно глянула на нього великими, затопленими смутком очима.

Вона повільно підвелася.

— Ні, не треба, — знервовано сказав Нільс і обняв її рукою за стан. — Поміж нас пропливло вже досить мрій, ти хіба ніколи не помічала? Не помічала, як вони торкалися твоїх щік, твоїх кіс, мов хвилевий віддих? Невже ні разу не помічала, як ніч дрижить зітханнями, що одне по одному линуть до твоїх уст і завмирають на них?

Він поцілував її, і йому здалося, що вона стала не така молода від його поцілунку, не така молода, але ще вродливіша, п'янка, знадливо гарна.

— Ти ж маєш знати, — мовив Нільс, — ні, ти не знаєш, як я тебе кохаю, як я страждав, як мені тебе бракувало. Якби мої покої на валу могли говорити, Темо.., Він цілував її знову й знову, і вона міцно обняла його руками за шию. Широкі рукави закотилися аж по сіру гумку, що збирала їх вище ліктя, і стало видно білу накрохмалену підкладку.

— То що сказали б твої покої, Нільсе?

— Вони сказали б тисячі разів і ще більше — Темо! Вони б молилися цим

найменням, зітхали й плакали... Темо. Могли б навіть погрожувати ним.

— Погрожувати?

З вулиці крізь відчинені вікна долинула розмова, докладна, неврізана — найбайдужіша мудрість світу в затертих словах, розтягувана й перемелювана двома балакучими голосами, позбавленими виразу. Вся та проза добулася до них, і їм зробилося ще солодше стояти отак, груди до грудей, у сповитку лагідного, притемненого світла.

— Як я кохаю тебе, люба моя, золота, в моїх обіймах ти така добра... така добра... Ти справді така добра? А коси твої... мені аж слів бракує... і всі мої спомини... такі добрі... спомини про те, як я плакав, який я був нещасний, як мені нестерпно тебе бракувало; тепер ті спомини тиснуться, рвуться мені з серця, немов хочуть бути щасливі разом зі мною моїм щастям, розумієш? Пригадуєш, Темо, пригадуєш, як світив місяць торік? Ти любиш, як світить місяць? О, ти не знаєш, який він буває жорстокий. Така ясна, місячна ніч, коли в холодному світлі повітря застигає, а хмари наче зависають десь у далині, кожна квітка, кожен листок огорнені своїм запахом, немов пахучим ореолом, а всі згуки лунають так далеко і так раптово зникають, сліду не лишаючи, — така ніч, Темо, немилосердна, вона сповнена. дивною туги, туга виповзає з кожного куточка нашої душі, висмоктує нас своїми твердими губами, і ніяка надія не блисне, жадна обіцянка не всміхнеться нам серед тієї холодної, залякливої ясності. О, я тоді плакав, Темо! Ти ніколи не проплакувала такої місячної ночі? І не треба, кохана, то був би гріх, ти не повинна плакати, тебе завше має осявати сонце й огортати трояндова ніч... ніч, повна троянд...

Вона цілком потонула в його обіймах і, дивлячись йому в очі, немов уві сні нашіптувала щось ніжне, закохане, ледь чутне, як віддих, проказувала за ним його слова, наче звіряла їх своєму серцю.

Голоси надворі віддалялися вулицею, сколихуючи її спокій, потім повернулися знову, в супроводі ритмічного стуку палицею об кам'яні плити, перекинулись на другий бік, там надовго затрималися, притлумлені відстанню, посунулися далі і врешті зникли.

І знову тиша набухала навколо них, нагніталася над ними, а серця їхні калатали, віддих спирав груди. Облудні слова в'янули між ними, поцілунки спадали з вуст важко, як нерішучі питання, однаке не давали полегкості, не таїли в собі насолоди хвилиною. Вони боялися відвернути одне від одного очі, але боялися, що їхній погляд скаже більше, ніж треба, наче заслонялися ним, ховалися за нього, мовчки зважуючи свої потаємні мрії.

Нараз він затремтів, і тремтіння те збудило її; вона вперлася руками йому в груди й випручалася.

— Иди, Нільсе, йди! Тобі не можна тут бути, не можна, чуєш!

Він хотів притягти її до себе, але вона відсахнулася назад, злякана й бліда. Вона вся дрижала і стояла, розвівши руки, наче боялась доторкнутися до себе.

Нільс хотів уклакнути й узяти її за руки.

— Не чіпай мене! — В очах у неї був розпач. — Чому ти не йдеш, коли я тебе

прошу? О боже, та йди вже! Ні, не кажи нічого, йди собі своєю дорогою! Хіба ти не бачиш, як я тремчу перед тобою? Дивись, дивись! Гріх тобі так до мене ставитись! Чи ж я не прошу тебе?

Вона не давала йому й рота розтулити — не хотіла нічого чути. Вона не владала собою, сльози текли їй з очей, обличчя було скривлене й таке бліде, що аж світилося. Що він мав робити?

— Ти не хочеш піти собі, не бачиш, як принижуєш мене, як із мене знущаєшся? Що я тобі зробила, що ти такий лихий на мене? О, йди собі! Ти не маєш серця!

Серця? Його пойняв холодний гнів. Це ж божевілля. Нічого іншого йому не лишалося, як піти від неї. І він пішов. Наче наперекір, пішов між двома рядами стільців, повільно, дивлячись на них застиглим поглядом.

— Вигнання Нільса Люне, — сказав він, почувши, як за ним у сінешніх дверях клацнув замок.

Він спускався сходами задуманий, тримаючи капелюха в руках, на помістку затримався й розвів руки: аби ж він хоч щось міг зрозуміти! Чому вона повелася *так*, і знову ж, чому *вона* повелася так? Потім він рушив далі. Он відчинені вікна. Йому хотілося пронизливим криком роздерти ту бридку тишу за вікнами або ж мати з ким говорити тут, на вулиці, говорити годинами, немилосердно, щоб забалакати тишу, скупати її в холодній балаканині. Він не міг позбутися тієї тиші: бачив її, відчував на смак, занурювався в неї. Раптом він спинився і почервонів від пекучого сорому. А може, вона хотіла випробувати на ньому себе?

А нагорі пані Бое стояла й плакала. Стояла перед люстром, спершись обома руками на консолі, й так плакала, що сльози котилися по щоках і капали в рожевий отвір великої мушлі. Вона дивилася на своє збентежене обличчя, що відбивалося із запітнілої від її віддиху плями на люстрі, й стежила, як сльози збиралися на краєчках повік і скочувалися додолу. Звідки їх стільки береться! Вона досі ще ніколи так не плакала; хоч ні, плакала раз у Праскаті, як її понесли коні.

Помалу сльози ставали скупіші, але нервовий дроз ще й далі сіпав нею від шиї до ніг.

Сонця у вікні стало більше: тремтливий відблиск хвиль скісно лягав на стелю, а від жалюзі просмикувалися цілі рядки рівнобіжних променів, цілі жмути жовтого світла. Стало паркіше, і крізь міцний дух нагрітого від сонця дерева й гарячої пилюки пробивалися вже й інші запахи: із барвистих подушечок на канапі, оббитих шовком спинок крісел, книг і згорнених килимів; тепло звільнило безліч забутих запахів, що тепер примарами ширяли в повітрі.

Помалу тремтіння уляглося, залишивши по собі дивне запаморочення, в якому химерні чи то почуття, чи то враження вирували слідами її чудних думок. Вона заплющила очі, але не відійшла від люстра.

Дивно, як на неї таке найшло! Так кричати зі страху. Чи вона справді кричала? Крик ще наче лунав їй у вухах, а горло боліло, мов після довгого, сповненого жаху зойку. Як він схопив її! І вона далася схопити, аж тоді відіпхнулася руками, впершись

йому в груди. Вирвалася, а все ж... вона ніби летить гола в просторі, червона з пекучого сти́ду, і її безсоромно цілують усі вітри. Він не хотів іти, а ще мить — і було б запізно. Сила покидала її, лопалась, як бульбашка; бульбашка за бульбашкою добувалася крізь уста й лопала, ненастанно лопала; ще мить — і було б запізно! Якби навіть вона благала його на колінах? Так, запізно! її нестримно штовхнуло в його обійми, і, як бульбашка з води, піднялася тремтячи до нього її оголена душа, відгортаючи перед його поглядом кожне бажання; кожна потаємна мрія, кожне приховане поривання відслонялося його жадібному окові. Вона ніби знову була в його обіймах, знемагаючи, солодко здригаючись. Наче алебастрова статуя на вогні, що, розпікаючись, ставала прозоріша, її темне ядро помаленьку зменшувалось, аж поки нарешті вона починала світитися наскрізь.

Пані Бое повільно розплющила очі, позирнула на себе в люстрі й стримано всміхнулася, немов до спільника, до якого не хотіла ближче признаватися; потім заходилась збирати по кімнаті рукавички, брилика й накидку.

Запаморочення немов вітром здуло.

У ногах лишилася ще приємна кволість, і вона ходила по кімнаті, аби відчувати її ще дужче. Крадькома, наче мимохіть, вона ледь гойднула ліктем крісло.

Бо вона таки любила сцени.

Вона поглядом попрощалася з чимось невидимим, тоді підняла жалюзі, і кімната цілком змінилася.

Через три тижні пані Бое вийшла заміж, і Нільс залишився сам-самісінький.

Він ще не міг спекатися обурення: вона ганебно кинулась в обійми світу, який так часто брала на кпини. Аякже, тільки-но їй відхилили двері й кивнули, як вона відразу й шаснула туди. Та чи міг він кинути в неї каменем, коли його самого, як магнітом, притягала до себе добродісна обивательщина? Отож він звинувачував її тільки за ту останню зустріч, за легковажне прощання з колишнім життям, за останній божевільний вибрик перед тим, як повернутися до найпоправнішої поправності. Чи ж можна так безмежно зневажати себе, так цинічно глумитися з самої себе — та ще й з нього поглумилася, з усього, що вони мали спільне, — зі спільних надій і спогадів, спільного натхнення та священних ідей! Він шаленів, він горів із сорому. Та чи був він справедливий? Бо, знову ж таки, хіба вона не сказала йому відверто й чесно: те й те манить мене в інший бік, дуже манить, але я визнаю за тобою право, навіть більше, ніж ти вимагаєш, і ось я перед тобою, бери мене, якщо годен, бери, а якщо ні, то я йду туди, де сила більша. А коли дійсно так було, то хіба вона не справедливо вчинила? Він не зумів її взяти... *всезалежало* від такої дрібниці, як відтінок думки, тон настрою.

Якби тільки знати, що вона бодай на мить *повинна* була усвідомлювати і чого вже. мабуть, не усвідомлює. Йому так не хотілося вірити в те, в чому він її вперто звинувачував. Не через неї саму — либонь, через неї найменше, — але йому здавалося, що він усім тим якось заплямовував свій прапор. Логічно то — ні, але все ж таки...

Та хоч би як там вона його покинула, а певне було одне: що тепер він лишився самотній. Спершу він відчував тільки втрату, однак трохи згодом — уже й полегкість.

На нього ж бо стільки всього чекало. Рік, перебутий у Ленборгорі й за кордоном, хоч якого він завдав клопоту, все ж був вимушеним спочинком. За цей час він з усіх боків пізнав і свої переваги, і свої вади, але від того тільки збільшилась його жадоба працювати без перешкод, використати свою силу. Не конче творити — на це ще настане час, — а збагачуватися, бо ще стільки всього треба було засвоїти, силу-силенну всього, аж він занепокоєно став дивитися, чи вистачить йому життя. Раніше він, звісно, теж не гайнував часу, але не так легко стати незалежним від батьківської бібліотеки, і так просто було вирушити на пошуки тією самою дорогою, що й інших привела до мети. Тому Нільс не шукав своєї винниці в широкому світі книг, а робив так, як його батьки: вірячи авторитетові, заплющував очі не на одне, що його вабило до себе, аби краще бачити серед темної ночі "Едди"[22] й саг[23], затуляв вуха не на один поклик, аби краще чути таємничі голоси природи в народних піснях. Тепер він нарешті збагнув, що нема ніякої природної потреби підроблятися під старожитність чи романтику, що простіше самому виповідати свої сумніви, аніж укладати їх в уста Гормові Локедиркерові, розумніше шукати вислову таємницям свого ества, аніж волати до мурів середньовічних монастирів і чути тільки слабеньку луну того, що ти сам сказав.

Нільс добре відчував усе, що було на той час нове, але більше дослухався, як те нове неясно озивалося в старому, аніж слухав, як воно вже виповідало себе чітко й виразно; і то не дивина, бо завше так бувало, що, тільки-но на землі проголошувало нове Євангеліє, люди відразу починали шукати його в давніх пророцтвах.

Проте була й інша причина, чому Нільс так завзято накинувся на нову роботу: його опанувала завойовницька жадоба, прагнення набратися потуги від знання, відоме кожному челядникові духу, хоч які б скромні були наслідки його праці і хоч як би мало та праця тривала. Хто з нас, якщо приязна доля дала нам змогу піклуватися про розвиток свого духу, хто з нас не споглядав захопленим оком на могутній океан знання, кого не вабило до його ясних холодних вод і хто не хотів у молодечій легковажній самовпевненості вичерпати його жменями, як та дитина з казки! Чи ти пам'ятаєш, як, бувало, ясної години сонце усміхалося до прибраної в літні барви землі, а ти не помічав ні квітів, ні хмар, ні потічків, бенкет життя проходив повз тебе й не будив у твоїй молодечій крові жадної мрії, навіть доля батьківщини була тобі байдужа, пам'ятаєш? І чи пам'ятаєш, як із пожовклих книжкових сторінок у думках твоїх поставало щось ціле й закінчене, довершене, як мистецький твір, і він був твій у кожній дрібниці, і дух твій жив у його цілості? В струнких колонах, що впевнено здіймалися вгору, аби нести вагу на своїх міцних заокругленнях, був ти, твоє зухвале прагнення здійматися вгору, твоя готовність нести; у склепінні, що наче ширяло в повітрі, збираючи до купи весь свій тягар, камінь на камінь, і могутніми краплями ваги опускалося на шию колон, була твоя мрія про невагоме ширяння, бо впевненість, з якою склепіння опиралося на колони, була твоя впевненість, що наступала ногою на свою власність.

Атож, усе відбувається так, так росте людська істота разом із своїм знанням, прояснюється в ньому, зосереджується. Учитися так само гарно, як і жити. Не бійся, що загубишся серед більших за себе духом, не відгороджуйся від усього дужого зі

страху, що воно захопить тебе і втопить твої укохані найзаповітніші особливості в своїх могутніх хвилях! Будь спокійний, особливості, що змінюються чи зникають від буйного зросту, — то тільки брак, тільки дикі паростки, що доти залишаються особливостями, доки вони хворі на бліду неміч, що боїться світла. А ти повинен жити тим, що в тобі є здорове, тільки здорове стане великим.

Зовсім несподівано для Нільса настав свят-вечір.

Цілий рік він ніде не бував, тільки один раз у радника, і тепер вони запросили його до себе; але минулий свят-вечір він ще святкував у Кларенсі, тому тепер волів бути сам. Години за дві після того, як смеркло, він вийшов з хати.

Було вітряно. На вулицях лежав тонкий, ще не зовсім утоптаний шар снігу, і вони видавалися наче ширшими, а білі дахи й віконні заломы робили будинки чепурними, але й якимись самотніми. Ліхтарі, що миготіли на вітрі, неухважно сіяли світло вздовж мурів, аж подекуди прокидалися з дрімоти вивіски й бездумно дивилися перед себе своїми великими літерами. Вітрини крамниць, наполовину затемнені, трохи перекидані під час передсвяткової метушні, теж виглядали не так, як завше, наче якось дивно повернули своє обличчя досередини.

Нільс завернув у вузькі вулички, де, мабуть, свято було вже в самому розпалі, бо з підвалів і низьких халуп назустріч йому линула музика: подекуди скрипка, а найчастіше гармонія невтомно вигравала мелодії народних танців, і їхній простодушний ритм швидше віддавав веселе гупання танцюристів, аніж урочистість свят-вечора. Проте Нільсові, що в своїй самотині цурався всякого гуртування, уявлялося, ніби там мляво човгають ногами в тяжкому задушливому повітрі. Йому набагато приємніший був молодий робітник, що стояв перед тьмяно освітленою вітриною невеличкої крамнички й обговорював із дитиною якесь із дешевих чудес, що були там виставлені; здавалося, йому страшенно хотілося твердо спинити на чомусь свій вибір, перше ніж зважитись і зайти до того кишля спокус. Співчував він також старим скромним дамам, що траплялися йому на вулиці майже кожні сто кроків; вони всі були в чудернацьких пальтах із прадавніх часів, усі якось боязко, покійно повертали голову, наче наполохані птахи, всі ступали непевно, ніби відвикли виходити на люди, немов цілими днями сиділи забуті десь по закутках у горішніх кімнатках і тільки цього єдиного вечора на рік про них згадувано й кликано в гості. Нільсові зробилося сумно від тих думок, серце його болісно стислося, коли він уявив собі життя такої самотньої сивої дівки: йому лунало у вухах нестерпне, одноманітне цокання годинника, що повільно сповнює чашу днів і ночей беззмисловими секундами.

Щоб якось перебути час, поки триває святкова вечеря, Нільс повернувся назад тією самою дорогою, напівсвідомо боячись, що на інших вулицях маячить інша самотність, може здибатися інша опущеність, аніж та, що вже війнула йому назустріч і гірким присмаком лягла на уста.

На широких вулицях Нільс відітхнув вільніше й пішов швидко, аж якось уперто, наче хотів відкинутися від того, що лишилось позаду; він заспокоював себе думкою, що свою самоту вибрав собі сам.

Тоді зайшов до одного з більших ресторанів.

Чекаючи біля столика на вечерю, Нільс із-поза старого додатку до газети стежив за людьми, що входили до зали. Переважно то була молодь. Дехто приходив сам: одні трималися трохи задирливо, наче хотіли заборонити присутнім вважати їх за товаришів з біди, а інші не могли приховати, як їм ніяково, що їх нікуди не запрошено такого святкового вечора; всі вони мали велике уподобання до закутків та столиків, що стояли осторонь. Декотрі приходили по двоє, і було видно, що здебільшого то були брати. Нільс іще ніколи не бачив, щоб зібралося зразу стільки братів. Часто вони цілком відрізнялися і одягом, і поведінкою, а надто їхні руки показували, що в житті вони посідають неоднакове становище. Майже ні в кого з них, як вони заходили, та й навіть пізніше, як уже сиділи й розмовляли, не відчувалося щирої близькості: то один тримався звисока, а другий подивляв його, то один ішов назустріч, а другий ухилявся, а то, знову, обидва малися на бачності один перед одним або, ще гірше, мовчки, самими очима, засуджували мету, надії і засоби один одного. Для більшості з них потрібно було аж такого вечора, аби через самоту свою згадати, що вони походять з одного гнізда, й зустрітися.

Нільс сидів і розмірковував, як терпляче всі ці люди чекають на вечерю, ніхто не подзвонить і не гукне кельнера, наче між ними панує мовчазна угода якомога усунути з цього місця всі ознаки ресторану, аж раптом помітив, що до зали входить знайомий. І та несподівана поява знайомого обличчя серед безлічі чужих так заскочила його, що він мимоволі підвівся й радісно і водночас здивовано привітався до нього.

— Ви на когось чекаєте? — спитав прибулець, шукаючи поглядом, куди б повісити пальто.

— Ні, я — соло.

— Ну, то чудово.

То був доктор Єрільд, молодик, що з ним Нільс кілька разів розмовляв у радника. Із неприязних натяків пані радникової Нільс довідався, що Єрільд начебто дуже вільнодумний у питаннях релігії, а з тих розмов виніс враження, що в політиці він дотримується цілком протилежних поглядів. Таких людей не часто можна було здібати в радника, що сам був клерикалом, але лібералом у політиці. Єрільд же, і за своїми поглядами, і завдяки впливові небіжки матері, належав до тих широких кіл, де нові ідеї зустрічали або скептично, або навіть вороже, зате в питаннях релігії були найчастіше раціоналісти, рідше атеїсти, а часом просто байдужі або містики. В тих колах, зрештою дуже неоднотайних, траплялися люди, що їхньому серцю Гольштінія була така сама близька, як і Ютландія, що зовсім не відчували своєї спорідненості зі шведами і що їм не багато важила Данія в її новітніх формах. Врешті, там знали Мольєра краще за Гольберга, Багесена[24] краще за Еленшлегера і були занадто солодкові в своїх мистецьких смаках.

Під впливом таких чи, в кожному разі, подібних поглядів і складався Єрільдів світогляд.

Тепер він сидів і майже недовіжливо поглядав на Нільса, поки той ділився з ним

своїми спостереженнями над рештою відвідувачів, особливо наголошуючи на тому, що вони сливе соромилися, що не знайшлося дому чи якогось рідного кутка, який прихистив би їх такого вечора.

— Так, я їх чудово розумію, — холодно, майже вороже сказав доктор. — Ніхто не приходить сюди на свят-вечір з доброї волі, й, напевне ж, неприємно відчувати, що ти вилучений, байдуже, чи ти сам цього хотів, чи інші так учинили. А можна взнати, чого ви тут опинилися? Проте як не хочете сказати, то не кажіть.

Нільс просто пояснив, що минулого свят-вечора він ще був із небіжкою матір'ю.

— Перепрошую, — мовив Єрільд. — Дякую, що відповіли, й вибачте, що я такий недовірливий. Бачите, можна уявити собі людей, які приходять сюди, щоб помолодечому зневажити свято, а от я опинився тут з поваги до свят-вечора інших. Це вперше я його не святкую разом з однією приязною родиною, з якою знайомий ще з свого рідного міста. Мені почало здаватися, що я їм заважаю колядувати. Не те щоб вони соромилися, — вони люди ділові, — але їм було якось прикро, що між ними сидить хтось такий, хто вважає ті коляди за порожній згук. Так мені здалося.

Повечеряли вони майже мовчки, тоді закурили сигари й надумали піти в інше місце випити грогу. Жаден з них не мав бажання нині дивитися на позолочені рами люстр та на червоні канапи, що так часто маячили в них перед очима в інші вечори, тому вони завернули до маленької кав'ярні, де ще ніколи не були.

Але відразу помітили, що там вони зайві.

Господар, кельнери й кілька знайомих сиділи коло столу посеред зали й грали в мар'яж; господиня й дочки приглядалися до гри й слугували коло столу, але до прибульців не підійшли. Один кельнер приніс їм грог. Вони швиденько випили, помітивши, що заважають, бо з^ столом тепер стали розмовляти тихіше, а господар, що досі сидів у камізельці, не витримав і таки врешті надів піджака.

— Нині ми зовсім безхатні, — сказав Нільс, як вони вже вийшли на вулицю.

— Авжеж, як і має бути, — трохи патетично відповів Єрільд.

Вони завели мову про християнство. Тема ця сама просилася в такий вечір.

Нільс палко, але дещо загальними фразами виступав проти християнства.

Єрільдові не хотілося встрявати в суперечку, що давно вже йому набридла, і він раптом сказав без видимого зв'язку з попередньою розмовою:

— Не забувайте, пане Люне, що християнство має силу. Нерозумно виступати проти тієї правди, що сидить на троні, й агітувати за іншу, яка має ще тільки успадкувати владу.

— Розумно чи нерозумно, на це зважати не випадає.

— Не кажіть так легковажно. Я зовсім не мав наміру говорити вам тривіальності, що це нерозумно з погляду матеріального; саме з ідейного погляду нерозумно так чинити, навіть більше, ніж нерозумно. Стережіться: якщо це не конче потрібно для вашої індивідуальності, то краще не встрявайте в такі справи. Ви ж поет і маєте стільки інших зацікавлень.

— Далебі, я не розумію вас. Не можу ж я трактувати себе, мов ту катеринку, —

викидати одну мелодію, не дуже популярну, і вкладати іншу, таку, що її кожне насвистує.

— Не можете? Є такі, що можуть. Ну, то хоч скажіть собі: цієї пісні не будемо грати. Взагалі в цьому напрямку можна зробити більше, ніж нам здається. Бо не така вже людина й монолітна. Коли ви надуживатимете правою рукою, то кров набігатиме до неї, і вона стане важча за рахунок решти тіла, і навпаки, якщо ви будете послуговуватися ногами тільки в конечній потребі, то вони самі потоншають. Хіба не так буває і в царині думки? Погляньте лишень: більшість наших ідейних сил, і то найкращих, присвятила себе єдиної справі політичної волі. Хай це буде вам наука. Повірте, що найбільше щастя дає людині боротьба за ідею, яка має успіх, і що її деморалізує приналежність до меншості, якій життя, пливучи своїм річищем, відмовляє слухності в кожному пункті й на кожному кроці. Інакше й бути не може, бо людина гірко зневірюється, коли бачить, як те, що вона кожною часточкою своєї душі вважає за правду й закон, бере на кпини і б'є в обличчя найостанніший пахолок переможного війська, чує, як його лають найгіршими словами, і не може нічого вдіяти, а тільки любити її ще вірніше, вклякати перед нею в своєму серці ще з більшою пошаною, бачити прекрасний образ її таким самим чистим, таким самим величним, оточеним невмирущим сяєвом, хоч скільки б сідало куряви на її біле чоло, хоч як би густо збирався ядучий туман навколо її вінця. Людина гірко зневірюється, бо все це неодмінно накладе карби на її душу; адже так недалеко й до того, що, знеможений, почнеш ненавидіти своє серце, накличеш на себе холодну тінь погорди і з тупого розпачу полишиш світ іти своєю дорогою. Інша річ, звісно, як людина має *це* в крові — як вона, замість вибрати найлегше, замість відгородитися від усього, має снагу триматися рівно і, натуживши всю свою силу, не розгубивши своїх переконань, мужньо приймає пекучі удари поразки, хоч скільки їх падає на неї, а все ж не дає зів'яти своїй скривавленій надії, дослухається до невиразних згуків, що віщують перемогу, й звертає свій погляд на бляклу далеку заграву, що, може, колись... колись стане днем... і так довіку, якщо має *це* в крові!.. Але не пробуйте ступити на таку стежку, Люне. Уявіть собі життя людини, що твердо вирішила йти нею. Не встигне вона озватися, як її затюкають, заплюють кпинами, мов слиною. Всі її слова перекрутять, збезчестять, спотворять, обернуть на хитрі сильця й кинуть їй під ноги, а поки вона їх визбирає з того бруду та наниже наново, то переконається, що світ раптом став глухий. І доведеться їй починати знову, з іншого боку, але наслідок буде той самий, і так щоразу. Та найболючіше, мабуть, бачити, що тебе не пізнають і зневажають шляхетні люди, яких ти, попри всю різницю в поглядах, подивляв і шанував. Так споконвіку ведеться, інакше й бути не може. Опозиції годі сподіватися, що її вважатимуть за те, чим вона є насправді й чим бажає стати, — вона завше буде тим, чим її захоче бачити влада. А крім того, хіба влада, вжита проти слабшого, і зловживання владою — не те саме? Ніхто ж, мабуть, не буде вимагати, щоб влада стала слабша, аби боротися з опозицією однаковою зброєю. Тому боротьба опозиції завше така болюча, така виснажлива. Невже ви справді гадаєте, Люне, що людина може стати на таку боротьбу, на такі муки

без упертого, сліпого натхнення, що зветься фанатизмом? А як, у біса, станеш фанатиком заперечення? Фанатиком ідеї, що бога *немає*? А без фанатизму неможлива перемога. Цитуйте, послухаймо!

Вони спинилися під високим вікном. Жалюзі в ньому було підняте, і крізь відсунену шибку долинали чисті, дзвінкі жіночі та дитячі голоси, що співали колядку:

У Віфліємі Христос родився,
Світ обновився!
Радуйся, радуйся, Єрусалиме,
Світ обновився!

Вони мовчки рушили далі. Мелодія, власне згуки рояля, котилися за ними в глибину тихої вулички.

— Чули? — спитав Єрільд. — Чули, який запал бринів у тій прадавній гебрейській пісні перемоги? А ті дві назви іудейських міст! Єрусалим — не просто символ, то ціле місто: Копенгаген, Данія, ми, хрещений люд серед нехристів.

— Немає бога, і людина пророк його! — сказав Нільс жорстоко й водночас сумно.

— Авжеж! — глузливо підхопив Єрільд і зразу ж повів далі: — Атеїзм безмежно тверезий, і, власне, його мета — людство, позбавлене ілюзій. Віра в бога, що керує нами й визначає нашу долю, — остання велика ілюзія людства. І що буде, як воно її втратить? Людство стане мудріше, та чи багатше й щасливіше? Не думаю.

— Але ж, — перебив його Нільс, — хіба ви не розумієте, що того дня, коли визволене людство зможе радісно заявити: "Нема бога!", того дня, мов на помах чарівної палички, буде створене нове небо й нова земля. Аж тоді небо стане безмежним, вільним простором, а не грізним, всевидющим оком. Аж тоді земля належатиме нам, а ми їй, коли тьмянний потойбічний світ раювання й покути лопне, як бульбашка. Земля стане нашою правдивою вітчизною, домівкою нашого серця, ми вже не будемо на ній чужинцями, гістьми на короткий час, а лишимося тут навіки. А яке інтенсивне стане тоді наше життя, коли все в ньому треба буде вмістити, ніщо не можна буде відкласти на той світ! Величезний потік любові, що нині рине до бога, тоді, як небо спустіє, проллється на землю й живитиме всі ті прекрасні людські якості, що їх ми завше мали в зародку, але прикрашали ними бога, аби він був гідний нашої любові. Добрість, справедливість, мудрість — хіба їх усі перелічиш? Уявляєте собі, яка шляхетна стане людина, скоро вона матиме змогу вільно прожити життя й вільно померти, не боячись пекла й не маючи надії на рай, скоро вона боятиметься тільки себе й покладатиметься тільки на себе саму? Як розвинеться сумління і яка тверда стане людина, коли порожнім каяттям і покорою нічого не можна буде спокутувати, коли взагалі можлива стане тільки одна покута — направити добром заподіяне зло.

— Ви, певне, маєте дивовижну віру в людство: адже атеїзм поставить до нього більші вимоги, ніж християнство.

— Звісно!

— Добре, але де ви наберете стільки сильних особистостей, скільки вам буде потрібно, аби створити ту вашу атеїстичну людськість?

— їх поступово виховає атеїзм. Я дуже добре розумію, що ні наше покоління, ні наступне, ні те, що прийде за ним, не зможе ще прийняти атеїзму, проте кожне з них даватиме одиниці, що чесно виборюватимуть собі життя і смерть в атеїзмі, а з плином часу вони складуть цілу громаду духовних предків, на яких нащадки озиратимуться з гордістю і, споглядаючи їх, набиратимуться сили. Найважче буде спочатку, в боротьбі не один зігнеться, а ті, що переможуть, понесуть пошарпані прапори, бо традиції ще в'їдатимуться їм у найглибші клітини тіла, адже людині, крім мозку, треба ще багато чого в собі перемогти: свою кров, нерви, надії та поривання, навіть свої мрії. Та все одно надійде час, коли з небагатьох стане багато.

— Ви в таке вірите? Я шукаю назви: чи не можна вашу віру охрестити пієтичним атеїзмом?

— Кожний правдивий атеїзм... — почав Нільс, проте Єрільд квапливо перебив його:

— Авжеж, авжеж, тільки неодмінно лишіть нам бодай одну хвірточку, одне голкове вушко для верблюдів із цілої землі.

Х

Раннього літа після дворічного побуту в Італії повернувся додому Ерік Рефструп. Він поїхав скульптором, а приїхав малярем, і йому вже навіть пощастило продати свої картини й дістати нові замовлення.

Сталося це так раптово, наче з одного маху, тому, що Ерік свідомо обмежив себе. Він не належав до великих, багатонадійних талантів, яким лаври самі даються до рук, чий похід по землі схожий на процесію Вакха[25], що весело простує через кожен терен, розсіває навсідч золоте зерно, і на всіх його пантерах сидять генії. Він був із тих, у кому таїться мрія, що осяває святістю й миром маленький куточок їхньої душі, де вони почуваються найбільше і водночас найменше собою. І в кожному витворі їхнього мистецтва завше бринить той самий тужливий приспів, кожна їхня річ завше має на собі ознаку аж моторошно близької спорідненості, немов то картини того самого маленького світу, затишного куточка, загубленого серед гір. Так було й з Еріком: хоч би де він пірнув в океан краси, то скрізь витягав на світло таку саму перлину.

Картини його були невеликі, на передньому плані — постать, блакитнява від власної тіні, далі — вересове пустище чи лука, а на обрії червона заграва по заході сонця. На одній його картині була зображена молода дівчина, що ворожить собі на італійський лад. Вона вклякнула на тому місці, де з невисокої трави проглядала брунатна земля, зняла з шиї хрестика, серце й ківцию, виклепані з срібла, розсипала на землі й тепер схилилась над ними, щиросердо заплющивши очі та ще й затуливши їх однією рукою. Другу руку вона простягла перед собою, не знаючи, що їй випаде: чи невимовне щастя кохання, чи гіркий смуток, що його втишує хрест, чи буденна доля, скрашена надією. Дівчина ще не зважується торкнутися землі. Рука її така боязка в холодній, таємничій тіні, щоки палають, вуста zarazом і моляться, й плачуть. А навколо така урочистість, заграва на обрії грізна, палюча, і так сумно стелеться по вересі її відблиск. Якби ж знати: невимовне кохання, гіркий смуток, що його втишує хрест, чи буденна доля, скрашена надією!

На іншій картині та сама дівчина стоїть і тужно дивиться на брунатне вересове пустище, спершись щокою на згорнені руки, така гарна в своїй наївній тузі й трохи нещаслива через те, що життя нудне й нецікаве. Чому ж не приходить Ерос[26] із цілунками-трояндами? Може, гадає, що вона замолода? То нехай послухає, як калатає її серце, хай прикладе руку — там міститься цілий світ, світ понад світами. Аби тільки той світ прокинувся! Чому він не озивається? Лежить там, як пуп'янок, згорнувши всю свою принаду й красу, тримаючи її тільки для себе, заклопотаний сам собою. Бо ж він знає, що є щось невідоме йому, неспізнане. Хіба не сходить якесь тепло на розпукані пелюстки, не огортає їх, аж вони світяться всередині до найглибшої червонястої темряви, де запах, ще тільки вгадуючи сам себе, лежить незайманий, скраплений у тремтливу сльозу! Невже на неї таке тепло ніколи не зійде? Невже вона ніколи не проллє того, що в собі відчуває, лишить своє багатство для самої себе, і ніколи, ніколи той пуп'янок не розів'ється, не зарум'яніє життям, як сонячні промені, сяючи, всмокчуться поміж кожному його пелюстку? Вона вже знетерпеливилась, чекаючи Ероса, вуста їй тремтять, з очей ось-ось покотяться сльози, погляд вимогливо й разом безнадійно блукає в просторі, невеличка голівка схиляється дедалі розпачливіше, повільно повертається гарним профілем туди, де легенький вітер несе рудувату пилюку понад темно-зеленими кущами вересу, аж ген до вишнево-золотавого неба.

Так малював Ерік, і те, що він хотів віддати, завше виливалося в такі, як оці, картини. Він міг вимріяти собі й інші, міг вихопитися за вузьке коло, в якому їх вичакловував, та заледве опинявся поза тим колом і пробував себе в новій царині, його охоплювала зневіра, прикре почуття, що він наслідує інших і те, що він робить, — не його твір. Та коли він повертався з такої нещасливої виправи, що була все-таки для нього корисніша, аніж йому здавалося, то ставав ще більше Еріком Рефструпом, ще відважніше, майже з болючою ширістю віддавався у владу своєму хистові і, хоч би в який бік ішов, заховував сповнений пієтету святковий настрій, що позначався на кожному, навіть найменшому вчинкові, виявлявся у всьому способі його життя. Наче в очах йому маячили прекрасні постаті, молодші сестри струнких жінок Парміджаніно, з лебединими шиями й довгими, вузькими, як у принцес, руками, сідали з ним до столу, чарівним шляхетним порухом подавали йому келиха й тримали його в полоні чистих мрій таємничими, зверненими в себе усмішками Луїні, такими навдивовижу делікатними в своїй чарівній звабі.

Та бувало, що після того, як він вірно служив своєму богові одинадцять днів, у ньому нагло брала гору інша сила, його охоплювала шалена потреба брутальної втіхи, брутального вдоволення, і він улягав їй, опанований гарячковою людською жадобою самознищення; жадоба та, коли кров запалає, як тільки вона годна палати, вимагає приниження, безглуздя, болота й бруду такою самою мірою, як інша, теж людська жадоба вимагає протилежного: шанувати себе, бути більшим і чистішим, аніж ти є насправді.

У такі хвилини сливе ніщо не здавалося йому занадто брутальним і гвалтовним, і минало багато часу, поки знову наставала рівновага, бо, властиво, ті напади не

відповідали його натурі — він був надто здоровий, не затруений, і той вискок у брутальність був майже протилежністю його відданості вищій силі мистецтва, майже помста, наче його природа відчувала себе ображеною тим вибором ідеальної життєвої мети, до якого його направили обставини.

Але та боротьба на два боки не проступала в Ерікові Рефструпові аж так, щоб її було помітно зовні, щоб йому доводилося якось витлумачувати її своєму оточенню. Ні, він був такий самий простий, життєрадісний хлопець, як і перше, трохи незграбний, бо соромився виповідати свої почуття, трохи зухвалий, бо прагнув якнайбільше вхопити життя. Але роздвоєність міцно сиділа в ньому й озивалася в тихі години, немов дзвони, що гомонять у затопленому на дні моря місті. Вони з Нільсом ніколи ще не розуміли один одного так добре, як тепер; обидва відчували це, і між ними наново почалася мовчазна, але щира приязнь. Тож коли настали вакації і Нільс урешті надумав-таки відвідати тітку Росалію, що була одружена з консулом Клауді у Фіордбю, Ерік подався з ним.

Широка дорога з родючих ланів Фіордбю проходить поміж двома високими живоплотами з терну, що захищають консулів город і великий сад при самому березі. Куди вона вела — чи кінчалася на консуловому подвір'ї, такому завбільшки, як базарний майдан, чи, може, переходила в оту вузьку вуличку, що між його клунями та дровітьнями бігла до міста, — то вже як хто собі гадав; багато подорожніх звертало тут і їхало далі, але так само багато й спинялося, вважаючи, що досягли мети, коли заїхали у просмолені консулові ворота, — вони завше стояли відчинені навстіж, і на ворітницях завше сушилися шкури.

Будівлі в саді були всі старі, за винятком високої комори, що її нудний, мертвотного кольору шиферний дах був найбільшою на всю округу новиною в галузі будівництва. Довга низька передня будівля ніби припала на коліна під тягарем трьох мансард і темним причілком стикалася з броварнею та стайнею, а ясным — із коморою. На темному причілку були тільки двері до крамнички, що разом із конторою та челядницькою творила окремий темний світ, де запах від поганого тютюну, долівки, коріння, недосушеної риби та вогких стін був такий густий, що майже відчувався на смак. Але того, хто поминав контору, просякнуту чадом із сургучу, й попадав у сіни, що були межею між підприємством і родиною, зустрічав запах нових жіночих уборів, який був наче сходиною до ніжного духу квітів у кімнатах. То не був запах якогось букета, правдивих квітів, а таємничий дух, який панує в кожному домі і про який ніхто не може напевно сказати, звідки він береться. Кожний дім має свій дух, що може нагадувати безліч речей: запах старих рукавичок, нових гральних карт або відчиненого рояля, але завше якийсь особливий; його можна перебити пахучим курином, парфумами чи цигарковим димом, та зовсім позбутися годі — він щоразу повертається, такий самий, як і перше. Тут пахло квітами: не левкоями чи трояндами, не тими квітами, що є в природі, а так, як могли б пахнути дивовижні, шафірово-тьмяні лілеї, що в'ються на вазах із старої порцеляни. А як той дух пасував до просторих низьких кімнат, одідичених меблів і старосвітської доладності! Підлоги були такі білі, як тільки могли

бути в наших прабабусь, стіни — всі одного кольору, з легеньким ясным візерунком попід заламами, посеред стелі — виліплена троянда, двері — жолобковані, з блискучими мідяними клямками у формі дельфінів. На вікнах із маленькими шибками висіли прозорі сітчасті фіранки, білі як сніг, зібрані у згортки й грайливо підв'язані барвистою стрічкою, як запона на шлюбному ліжку Корідона й Філіс, а на підвіконнях у зелених крапчастих горщиках квітли старосвітські вазони: блакитні агапанти, сині кришталні, дрібнолисті мірти, полум'яні калачики та строкаті, як метелики, журавці. Проте над усім горували меблі: важкелезний стіл із широкою стільницею темного червоного дерева, стільці, що їхні бильця огортали того, хто сідав, немов остроги, всілякої форми шаховки з шухлядами, величезні комоди з міфологічними сценами, інкрустованими ясным деревом, — Дафною[27], Арахною і Нарцисом, а також невеличкі секретери на тоненьких гнутих ніжках, у яких кожна шухляда мала дерев'яну мозаїку, що зображала чотирикутний будиночок з деревом поблизу, — усе те з часів ще давніших за наполеонівські. Або ще люстро, де на склі білою та золотистою фарбами намальовано квіти: очерет і лотоси, що плавають на блискучому озері, чи канапа, не з тих маленьких на чотирьох ніжках, що на ній стає місця тільки на двох, — ні, порядна, масивна канапа, що здіймалася над підлогою, як справжня тобі простора тераса; обабіч на висоті грудей до неї припасовані були на консолях дві шаховки, на них містилися ще дві, трохи менші, що архітектонічно здіймалися аж на рівень людського зросту, а вже на них, на недосяжній висоті, стояло по коштовному стародавньому дзбанові ще з тих часів, коли людство перебувало в дитячому віці. То була не дивина, що консул мав стільки старовинних речей: ще його батько, а перед тим і дід відпочивали в тих стінах після праці коло дерева і в конторі.

Збудував це обійстя дід, Берендт Клауді, що його ім'я підприємство носило й досі; він тримав крамницю і здебільшого торгував продуктами; батько почав гендлювати ще й дровами, накупив поля, збудував стодоли й заклав город та сад; а теперішній Клауді удався найбільше до торгівлі зерном, спорудив комору і свої обов'язки англійського та ганноверського віце-консула й агента компанії "Ллойд"[28] сполучав із діяльністю купця; зерно та Північне море забирали в нього стільки часу, що за всім іншим він тільки наглядав, доручивши господарювати одному своєму підупалому родичеві й старому впертому управителеві, який вічно підставляв консулові ногу: заявляв, що йому байдуже, як там іде торгівля, а поле треба обробити, і коли надходить час орати, го хай собі консул де хоче шукає коней возити дрова, а він не дасть, і годі. Та що з нього був добрий господар, то доводилось миритися з його норовом.

Консулові Клауді перейшло вже за п'ятдесятку, але він був показний чоловік, із правильними, трохи грубуватими, твердими рисами обличчя, що так само добре могло віддавати і його енергійність та розважність, і жадібну, майже бридку сласність; він усюди почувався добре: чи як обережно торгувався з хитрими селянами, чи як домовлявся з цілою купою впертих кредиторів, чи як сидів коло останньої пляшки портвейну в гурті сивих грішників і слухав їхні спорзні оповідки, чи як сам розповідав їх — а розповідати він був мастак.

Та цими рисами не вичерпувалася його вдача.

Освіту він дістав таку, що поза питаннями чисто практичними почував себе скрізь на чужому ґрунті, однак не глузував із того, чого не розумів, не приховував, що на чомусь не знається, а тим паче не силкувався конче встряти в розмову і вимагати поваги до своїх слів через те, що він чоловік літній, досвідчений і платить високі податки. Навпаки, він міг сидіти й захоплено, аж зворушливо слухати розмову молоді на незнані йому теми і тільки подеколи, довго перепрошуючи, ставив скромне запитання, на яке йому завше радо відповідали; тоді він дякував так гарно, як тільки старший уміє подякувати молодшому.

Взагалі подеколи в консулові Клауді з'являлося щось несподівано ніжне., якась туга в чистих карих очах, сумна усмішка на вольових устах, і голос його тоді згучав невпевнено, в ньому бриніли давні спогади, він наче поривався до якогось кращого світу, ніж той, що в ньому, на думку його друзів та знайомих, він загруз по шию.

Із тим кращим світом єднала його дружина. Вона була з тих блідих, делікатних, цнотливих натур, що не мають відваги чи навіть потягу так кохати свого вибранця, щоб віддати йому всю свою душу, не лишивши собі анічогісінько. Навіть на коротку хвилю вони не захоплюються аж так, щоб сліпо кинутись під колісницю свого бога. На таке вони не здатні, але в іншому можуть усе вчинити для коханого, виконати найважчий обов'язок, скласти найтяжчу офіру, і немає такого приниження, що його вони боялися б знести. Отакі бувають найкращі з цих натур.

Перед пані Клауді не поставало таких випробувань, та все ж їхнє подружнє життя не було безхмарне: адже в Фіордбю всяке знало, що консул не був вельми вірним чоловіком, принаймні до останніх років, і що по селах та в містечку він мав багато нешлюбних дітей. Звісно, то було велике горе для пані Клауді, бо ж не легко погамувати своє серце, не збунтуватися з ревнощів, зневаги, гніву, з сорому й болісного страху, що земля тікає з-під твоїх ніг. Однак вона встояла. З її вуст не злетіло жадне слово докору, і вона не допускала, щоб чоловік виправдувався, благав вибачити йому чи, сповнений каяття, обіцяв більше такого не робити. Вона відчувала, що коли б дійшло до слів, то вони захоплять її з собою і відірвуть від нього. Таке треба було терпіти мовчки, і мовчанкою тією вона пробувала стати спільницею чоловікових гріхів, звинувачувала себе в тому, що була надто замкнена в собі, що її кохання було не досить сильне. Їй пощастило так перебільшити свою вину, що вона сама відчула потребу перепрошуватися, і з плином часу дійшло до того, що ходила поголоска, ніби дівчата, яких спокусив консул, а також їхні діти діставали допомогу не тільки грошми; про них, очевидно, потай піклувалася жіноча рука, оберігала їх від усього лихого, підтримувала й вела.

Отже, так вийшло, що гріхи оберталися на добро, і грішник та свята взаємно вдосконалювалися.

Подружжя Клауді мало двоє дітей — сина, що працював у якійсь торговельній конторі в Гамбурзі, і дев'ятнадцятирічну доньку, названу Фенімором на честь героїні "Сент-Роше", одного з романів пані фон Пальцев, дуже популярного на той час, як пані

Клауді дівувала.

Фенімора й консул вийшли зустріти пароплав, що ним мали приїхати до Фіордбю Нільс із Еріком, і Нільс був приємно вражений, побачивши, що його кузина вродлива; він знав її тільки з давнього дагеротипа, де на темному тлі вона стояла разом із братом і батьками, всі з гарячковим рум'янцем на щоках і грубою позолотою на оздобах. А тепер вона виявилася така гарна, в світлій ранковій сукні, вузьких черевичках, зашнурованих чорними стрічками, перев'язаними вище на білих панчохах. Вона стояла, спершись однією ногою на край дерев'яного помосту, усміхалась і, нахилившись уперед, махала йому згорненою парасолькою, поки пароплав причалував до берега. Які ж у неї були червоні вуста, які білі зуби і як гарно вимальовувалося чоло та скроні під широким капелюшком крізь низько насунений серпанок, поцяткований блискучими намистинками. Нарешті подали місток, і консул рушив наперед з Еріком, якому встиг відрекомендуватися, коли між ними було ще ліктів із шість води; відразу по тому він удався в жартівливу розмову про муки морської хвороби з підтоптанною вдовою по капелюшникові, яка теж приїхала на пароплаві, і, втягнувши до неї Еріка, тепер дивував його великими липами перед управлінням порту і новою шхуною, що стояла на підпорах у корабельні Томаса Расмусена.

Нільс із Феніморою йшли ззаду. Вона звернула його увагу на прапор, якого вивішено в саду на березі на честь їхнього приїзду, далі вони завели мову про радника і відразу зійшлися на тому, що пані радникова була трохи, ледь-ледь того... вони не хотіли називати, яка саме, але Фенімора значуще усміхнулася й скрадливо махнула рукою, — і цього, мабуть, було досить для обох, бо вони засміялися, а тоді враз знову споважніли. Якусь хвилю вони йшли мовчки, кожне думаючи про те, якими вони здалися одне одному.

Фенімора уявляла собі Нільса показнішим, виразнішим і характернішим — ніби слово, підкреслене чорною рисою. А Нільс, навпаки, знайшов більше, ніж сподівався, йому вона здалася знадливою, майже чарівною, попри весь свій одяг, що в ньому було забагато провінційної елегантності. А коли вони зайшли до сіней, коли Фенімора, знявши капелюшка й позираючи спідлоба, стала поправляти коси сповненими дивовижної грації, повільними, лагідними рухами, Нільс раптом відчув за них вдячність, наче то були пестоші, й ані того дня, ані другого не міг позбутися тієї загадкової вдячності, яка хвилинами так переповнювала йому серце, що він думав, чи не зважитись йому та не подякувати їй за те, що вона така гарна й мила. Яке б то було щастя!

Небавом і Нільс, і Ерік почувалися вже як дома в гостинному консуловому будинку, а за кілька днів вони цілком віддалилися приємному байдикуванню, що саме й є правдивими вакаціями і що його так важко оборонити від приязного зазіхання добрих людей. Їм доводилося вживати весь свій дипломатичний хист, аби уникати всіх тих задушних вечірок, морських прогулянок, гри в м'яч та аматорських вистав, що весь час чигали на їхній спокій. Вони вже раді були б, щоб консулова садиба разом із садом лежала на безлюдному острові, бо навіть Робінзон не дужче лякався, угледівши на

піску сліди, аніж лякалися вони, коли бачили, що в сінях висять чужі пальта чи на столику у вітальні лежать невідомі жіночі торбинки. І Нільс, і Ерік воліли бути самі, бо не минуло ще й половини першого тижня, як вони обидва закохалися в Фенімору. Не тим дозрілим коханням, що хоче й повинне знати свою долю, що прагне володіти й бути впевненому; ні, то був ще тільки перший світанок кохання, що витає в повітрі, мов незвичайна весна, бубнявіє бажанням, що й є тугою, наброшується тривогою, що й є тим постуком щастя. Серце так легко зворушується, стає таке лагідне, готове до посвяти. Бляск на морі, шелест листя, навіть просто квітка, що розгортає свої пелюстки, — геть усе набуває якихось дивних чарів. Невиразні надії, що їм немає назви, раптом спалахують, осяваючи все на світі ясним промінням, і так само раптово гаснуть: ніжний смуток хмарою напливає на те сяєво і затоплює іскри надії сірою збуреною хвилею. Так сумно, так болісно, так солодко віддатися своїй долі, серце сповнене співчуттям до самого себе, самозреченням, що відлунює тихими елегіями й завмирає в зітханні, наполовину вдаваному... а тоді знову шелестять троянди, з туману випливає вимріяний край, де над лагідними верхів'ями буків стелеться золотий пил, попід листям залягає пахучий літній присмерк і в'ються стежки невідомо куди.

Якось увечері після чаю все товариство зібралося в світлиці. Годі було й думати вийти в сад чи взагалі з хати, бо надворі хлющило, як із відра. Вони були замкнені в будинку, але не дуже тим журилися, бо сидіти отак у затишку чотирьох стін було навіть приємно, наче в зимові вечори, а крім того, дощ був потрібний. Усе спрагло чекало вологи, і коли нарешті линув дощ і важкі краплі запорошчали по захисній коробці ліхтаря, те порошання викликало невиразні хвилові картини буйних зелених ланів та посвіжілого листя, і то той, то інший у кімнаті гляди та й казав: "Ото лле!" — й позирав у вікно задоволено, наче напівсвідомо давав свою згоду на те, що діялося надворі.

Ерік приніс мандоліну, привезену з Італії, й заспівав про Неаполь та про ясні зорі, а молода жінка, що прийшла на чай, сіла до рояля й, награвуючи собі, завела стиха пісню: "Мій затишок у горах", вимовляючи всі закінчення достоту по-шведському.

Нільса, що був не дуже музикальний, мелодії ті настроїли на сумовитий лад; він сидів, поринувши в задуму, аж поки заспівала Фенімора.

Той спів збудив його.

Але збудив якось неприємно: сповнив його неспокоєм. Віддавшись згучанню свого голосу, вона перестала бути простою провінційною дівчиною; пісня захопила й понесла її, вона виливала в ній усю свою душу так відверто й нестримно, що аж Нільсові зробилося незручно — немов вона співала перед ним роздягнена. В серце йому хлюпнула гаряча хвиля, в скронях застукотіло, і він заплющив очі. Чи ще хтось помітив? Ні, не помітив ніхто. А Фенімора була сама не своя, вона полинула геть із Фіордбю, геть від тутешньої поезії і від тутешніх почуттів. Полинула в інший, зухваліший світ, де пристрасті ростуть дико на високих горах і віддають свій червоний цвіт ураганові.

Може, він тому стільки всього добачив у її співі, що мало розуміється на музиці? Він не дуже в таке вірив, але чіплявся за цю думку, бо любив Фенімору цілком іншою,

такою, як вона була щодня. Коли вона сиділа за своїм шитвом і розмовляла лагідним, спокійним голосом, дивилася чистими, довірливими очима — тоді він тягся до неї усією своєю істотою, тихо, але нестримно, як тягнуться до рідної хати. Йому хотілося скоритись їй, прихилити коліна й назвати її святою. Весь час відчував він якусь дивну тугу за нею, не тільки за такою, як вона була тепер, але й за її дитинством, за кожним днем, коли він її ще не знав, і як лишався з нею сам, міг без кінця викликати минуле з її оповідей, просив її згадувати про дрібне горе, незначні помилки й маленькі дивацтва, що ними сповнене кожне дитинство. І він жив тими згадками, хилився до них з тривожною, ревнивою жадобою, з палким бажанням схопити їх, перечути разом з нею, з'єднатися з тими тендітними бляклими тінями життя, що спалахнуло тепер багатшими й дозрілішими барвами. І раптом цей спів, такий потужний, такий несподіваний! Так буває, коли враз стежка зверне й перед тобою відслониться широкий обрій; затишний куточок лісу, що досі був для тебе цілим світом, стане лиш часткою краєвиду, і його гарні хвилясті лінії здадуться мізерними супроти величного обрису пагорбів та мочарів. О, та це була фата моргана, тільки марево, що постало перед ним з її співу, — бо ось вона знову розмовляє, як завше, знову така сама люба. Адже він знав із тисячі прикладів, що вона — тиха вода, без бур і без хвиль, гладінь, що віддзеркалює синє небо із зорями.

Таку Фенімору він кохав, такою її бачив, і така вона поволі й ставала для нього. В поведінці її не було якоїсь свідомої облуди, по-своєму вона була навіть щира, бо ж природно, що кожне його слово і вислів, кожна його мрія і думка, всі разом і поодиночі, сповнені бажання, благання й пошани, торкалися саме цієї струни її душі, природно, що вона прибирала ту оболонку, яку він їй накидав. Як же вона могла вважати, щоб на всіх і на кожного справляти враження такої, як була насправді, коли тепер її думки були переповнені тільки єдиним, Еріком, тим, кого вона вибрала собі паном, так палко покохала, що стала сама не своя, оточила такою святобливою шанобою, що аж сама лякалася. Вона думала, що кохання — то солодка впевненість, а не пекуча тривога, сповнена страху, покори й сумніву. Щоразу, як їй здавалося, що з його вуст ось-ось злетить освідчення, її опосідала думка, що її обов'язок — затулити йому рукою уста й не дати тому слову зірватися, а самій наговорити на себе: мовляв, вона обдурила його, сказати, яка вона не гідна його кохання, яка поземному мізерна, яка нікчемна, непоказна, ні до чого не здатна й по-буденному нудна. Вона почувала себе так фальшиво під його захопленим поглядом, такою корисливою, що не сходила йому зі шляху, і такою злочинною, що не могла просити бога, аби відвернув його думки від неї, аби дав йому долю ясну, величну й пишну. Бо ж вона своїм земним коханням тягтиме його донизу.

Ерік покохав її майже проти своєї волі. Його ідеал жіночої вроди був інший: шляхетність, велич і гордість, тиха задума на блідих рисах і холод святині в суворих згортках шат; але Феніморина принада скорила його. Він не міг опертися її вроді. У всій її постаті промовляли свіжі, не усвідомлені ще почуття; коли вона йшла, то хода її шепотіла про її тіло, рухи наче роздягали її, а її спокій красномовно зраджував палкі

мрії, що з ними вона нічого не могла вдіяти: ні приховати їх, ні притлумити, хоч би навіть і розуміла, що виявляти їх не слід. Ніхто не бачив цього краще за Еріка; він добре розумів, що в його захопленні Фенімором велику вагу має краса її тіла, тому й опирався своєму почуттю, бо в його душі панували високі, вимріяні уявлення про кохання, уявлення, що йшли, певне, не тільки від традиції і поезії, але й поставали з глибших шарів його натури, аніж ті, що давали себе знати щодня. Та хоч звідки б вони бралися, а мусили поступитися.

Але поки що Ерік ще не освідчився Феніморі в коханні.

На той час вернулася з плавби шхуна "Пам'ять про Берендта Клауді" й стала на рейді. Її мали вивантажувати далі у фіорді, тому вона не зайшла в порт, а що консул дуже пишався своєю шхуною, то хотів показати її гостям. Якось надвечір вони попливли до неї всі гуртом пити чай.

Погода стояла чудова, майже безвітряна, і всі були в доброму гуморі. Час минав весело. Вони пили англійський портер, гризли величезні, як місяць завбільшки, англійські кекси і їли в'ялену макрель, зловлену в Північному морі. А ще здійсмали піну помпою, розхитували компас, зачерпували великим бляшаним коряком воду із збірника й слухали, як штурман грав на восьмикутній гармонії.

Уже зовсім смеркло, як вони почали збиратися додому.

Пливти вони мали двома групами: Ерік, Фенімор та двоє старших гостей шлюпою з судна, а решта — консуловим човном. Перший човен мав трохи відплисти в море і аж потім повільно скерувати до берега, тимчасом як другий — навропростець рушати до пристані. Надумали вони так тому, що хотіли послухати, як лунатиме спів на воді такого тихого вечора. Тому Ерік і Фенімор всілися на стернову лавку в першому човні і взяли з собою мандоліну. Але надовго забули про спів, бо, як тільки вдарили весла, виявилось, що на воді незвичайна фосфоресценція, і вона цілком їх захопила. Човен тихо плинув уперед, кола та смуги лагідного білого світла морщили гладеньку тьмяну поверхню води, полишаючи позад човна довгу білясту лінію, і тільки там, де світло було найясніше, над ним здіймався легенький бляск, наче димок над свічкою. Весла різали біле світло, воно ковзало назад тремтливими кільцями, що дедалі блякли, ясні краплі стікали фосфорним дощем із лопатей, гасли в повітрі, але знову засвічувалися у воді, крапля по краплі. Над фіордом панувала глибока тиша, тільки сплеск весел ділив її на рівні проміжки. Тихо й м'яко лежав сірий присмерк над мовчазною глибінню, і човен та люди злилися в темну цілість, з якої лише слабкий відблиск моря вихоплював то швидке весло, то линву, що тяглася за човном, то спокійне, засмагле матросове обличчя. Ніхто не озивався, Фенімор холодила руку у воді і разом з Еріком дивилася назад на фосфоричне світло, що нечутно стелилося за човном і ловило їхні думки в свої блискучі сіті.

З берега вимагали пісень; це збудило їх із задуми, й вони заспівали кілька італійських романсів, акомпануючи на мандоліні.

Тоді знову замовкли.

Нарешті вони причалили до невеличкого помосту, що виставав із саду на березі.

Консулів човен стояв там уже порожній, товариство подалося додому. Їхні старші супутники й собі пішли за ним, і Ерік з Фенімором лишилися самі, дивлячись, як шлюпка повертається назад до судна. Брязнула заціпка на хвіртці в саду, брижі на воді довкола помосту вляглися. В темному листі коло них шелеснув вітер, немов легеньке зітхання, що досі чекало притаєне, а тепер тихенько колихнуло листя й полетіло собі, полишивши їх зовсім самих.

Майже одночасно вони обернулися одне до одного. Він узяв її за руку, повільно, ніби запитуючи, притяг до себе й поцілував.

— Фенімор, — прошепотів він.

Вони рушили додому темним садом.

— Ти ж давно вже знала! — сказав він.

— Так, — відповіла вона.

Знову брязнула заціпка на хвіртці.

Ерік ніяк не міг заснути, коли нарешті опинився в своїй кімнаті після того, як випив із товариством кави й попрощався з ним коло воріт.

Йому бракувало повітря: він повідчиняв вікна, тоді впав на канапу й став наслухати.

Він хотів утекти надвір.

Та як у цьому будинку все чутно! Ось консул човгає капцями, ось пані Клауді зайшла до кухні поглянути, чи погашено вогонь. Чого той Нільс шукає в своїй валізці серед ночі! О, за панелями шкрябає миша. А нагорі хтось ходить у шкарпетках, тепер навіть двоє. Нарешті! Ерік відхилив двері до вітальні й прислухався, тоді тихенько відчинив вікно й вискочив на подвір'я. Через маглівню можна було вийти в сад. Якщо його хтось побачить, він скаже, що забув мандоліну на помості й не хотів, щоб її приросило. Того він і ніс її з собою на плечі.

В саду було вже ясніше; знявся легенький вітер, сходяв місяць, прокладаючи тремтливу срібну стежку від помосту до "Пам'яті про Берендта Клауді".

Ерік ішов греблею, що захищала сад, а далі, гострими визубнями огинаючи майдан, тяглася аж до кінця молу. Йому весь час доводилось балансувати по нерівному коленому каменяччі.

Він аж засапався, поки досяг кінця молу. Там він сів на лавку.

Високо над головою в нього тужливо порипував на вітрі червоний портовий ліхтар і мляво хляпав об держак прапор.

Місяць ледь пояснював і обережно кидав сірувате світло на тихі судна в порту й на містечко — плутанину чотирикутних дахів та білих, темнооких чільних стін. А позаду, понад усім тим, бовваніла церковна дзвіниця, ясна й спокійна.

Ерік замріяно відхилився назад, хвилі безмежної втіхи й радості заливали йому серце, він відчував себе таким багатим, повним снаги й життєвого тепла. Йому здавалося, наче Фенімора може вчути кожну його думку, що проростала з його щастя, паросток по паросткові, квітка по квітці. Він підвівся, різко бренькнув по струнах і радісно заспівав до сонного містечка:

Не спить моя любка допізна,

Вслухається в тишу німу!

Він знову й знову починав ті два рядки давньої народної пісні, і груди йому переповнювало щастя.

Помалу він заспокоювався; згадка про минулі дні, про ті хвилини, коли він почувався найбезсилим, наймізернішим, найсамотнішим, зринала, несучи з собою легенький напружений біль, схожий на той, що викликає перші сльози; він знову сів на лавку, придушиврукою струни й задивився на блакитно-сіру гладінь фіорду, на якій блищав місячний місток, що біг повз темне судно аж ген до меланхолійної лінії пагорбів Морсе, відділеної від темно-синьої землі білим туманом.

А спогади напливали, все тепліші, лагідніші, здіймалися у ясних барвах, наче осяяні рожевою грою вранішньої зорі.

Не спить моя любка... —

знову почав наспівувати він.

Не спить моя любка допізна,

Вслухається в тишу німу!

XI

Спливло три роки; Ерік і Фенімора побралися перед двома роками й мешкали в невеличкій садибі над Марієнфіордом. Нільс не бачив Фенімори від того літа у Фіордбю. Він мешкає в Копенгагені, часто буває в товаристві, але не має близьких друзів, крім доктора Єрільда, що вважає себе за старого, бо в його темному чубові почали пробиватися сиві волосини.

Ті несподівані заручини стали для Нільса тяжким ударом; вони трохи притупили його, посіяли в його душі гіркоту й зробили не таким довірливим; він уже не може з таким запалом поборювати Єрільдів песимізм. Він навчається й далі, але без жадної системи, і десь ще тільки жевріє думка скінчити нарешті навчання і взятися до чогось певного. Він часто буває на людях, але не живе з ними; вони цікавлять його, та він анітрохи не намагається зацікавити їх собою; він помічає, що в ньому дедалі слабне та сила, яка поривала його довершити своє — чи то разом з іншими, чи всупереч їм. Він каже собі, що може чекати, навіть як доведеться чекати доти, коли буде вже запізно. Хто вірить, той не поспішає, виправдує він себе. Бо він відчуває, що віри має досить, коли сам бере себе на спит, досить, щоб зрушити гори, тільки що ніяк не може зважитись підставити під них плечі. Часом у ньому прокидається потреба творити, прагнення побачити частину себе самого, вивільнену у власному творі, і тоді його ество цілими днями може натужуватися в радісному, титанічному зусиллі — збирає глину на свого Адама; але ніколи він не подужає створити його таким, як собі уявляв, не може надовго зосередитись на чомусь одному. Минають тижні, поки занехає він свою працю, але врешті-таки занехає і роздратовано питає сам себе, навіщо тягти далі? Чого він ще хоче осягнути? Він спізнав радість зачаття, але виношувати, годувати, доглядати, виховувати — навіщо? Для кого? Він же, мовляв, не пелікан. Однак казати можна що завгодно, а собою він невдоволений, відчуває, що не годен виконати вимог, які сам собі поставив, і не легше йому від того, що він тепер судиться з тими вимогами,

пробує піддати сумнівові їхні мотиви. Він стоїть перед вибором і мусить вибрати, бо так уже ведеться: як минає перша молодість, то раніше чи пізніше, залежно від натури людини, настає день, коли до тебе в гостину приходить розчарування і спокушає попроситися з неможливим і вдовольнитися тим, що є. І розчарування має так багато підстав: бо ж як часто ідеальні вимоги молодості відкидувано, запал її висміювано і надії розтоптувано! Щоправда, ідеали, ясні, прекрасні, анітрохи не втратили свого блиску, проте вони вже більше не ходять по землі, серед нас, як у перші дні нашої молодості; широкими міцними сходами світової мудрості їх східець по східцеві відпроваджено до неба, звідки їх була стягнула вниз наша простодушна віра, і там вони сидять тепер, осяйні, але далекі, усміхнені, але знуджені в своїй божистій бездіяльності, а тим часом гуляще обожнювання курить їм ладан, і пахощі святковою хмарою здійснюються аж до їхнього трону.

Нільс Люне був стомлений; той постійний розгін до стрибка, якого ніколи не вчинено, виснажив його; все для нього стало порожнє й безвартісне, спотворене, поплутане й таке мізерне; йому здавалося, що найкраще затулити собі вуха, зціпити уста й пірнути в науку, що не мала нічого спільного з чадом світу, а існувала сама для себе, мов тиха морська глибінь із мирними гаями водоростів і химерними тваринами.

Він був стомлений, і коріння його втоми проросло з розбитих надій кохання; звідти воно швидко і впевнено поширилося по всій його істоті, охопило його хист і всі думки. Тепер він став холодний і досить байдужий, але перший час після того, як його спіткав удар, кохання зростало в ньому день по дневі з гарячковою, нестримною силою, і бували хвилини, коли його душа, гнана несамовитою пристрасстю, набухала безмежною тугою і шумким бажанням, ніби хвиля здіймалася все вище й вище, аж поки кожний фібр його мозку, кожний нерв його серця натужувався до краю. Тоді прийшла втома, оглушлива й цілюща, знечулила його нерви до болю, зробила його кров надто холодною, щоб вона могла запалитися, а пульс надто кволим, щоб він міг спонукати до дії. Навіть більше, вона забезпечила його від повернення тієї гарячки, зробила його обережним і егоїстичним, як людину, що одужує після хвороби; і як він тепер думав про дні, проведені в Фіордбю, то відчував таку саму впевненість, як той, хто щойно перебув тяжку недугу: мовляв, тепер, коли він відмучився своє і гарячка перегоріла на попіл у його тілі, тепер він довгий-довгий час не має чого боятися.

І ось, через два роки після того, як Ерік і Фенімора побралися, одного літнього дня Нільс дістав від Еріка трохи жалібного, а трохи хвалькуватого листа, в якому той скаржився, що витратив багато часу надаремне, а тепер так сталося, хтозна й чому, що він не має більше задумів. Їхні тамтешні знайомі — веселі, гарні люди, не манірні і не якісь там дурноляпи, але в питаннях мистецтва вони невігласи невігласами. Він не має з ким навіть побалакати як слід, став ледачий, млявий, байдужий до всього й не може з собою нічого вдіяти, не спадає йому жадна ідея, не приходить творчий настрій, натхнення, як бувало раніше, і його посідає тривога, він боїться, що це вже кінець, що більше він не зуміє нічого створити. Але ж не може так тривати завше, його хист має повернутися, адже він був надто багата натура, щоб так усе скінчилося, він ще їм

покаже, що значить мистецтво, тим, що малюють так, ніби вивчили вже все напам'ять. А поки що на ньому наче лежать якісь чари, і Нільс учинив би йому велику послугу, якби приїхав до Марієнфіорда; вони все зроблять, щоб йому було там якнайкраще, а влітку все одно десь треба відпочити. Фенімора кланяється і буде дуже рада.

Лист був цілком несхожий на Еріка; певне, щось-таки в нього не гаразд, коли він так скаржитися. Нільс відразу підмітив це, а він добре знав, що джерело Ерікової творчості ніколи не було потужне, то лиш мілкий потічок, що завше може висхнути за несприятливих обставин. Нільс вирішив їхати відразу, бо, хоч що б там сталося, Ерік повинен мати в ньому щирого приятеля, і хай навіть роки послабили стільки ланок між ними, знищили стільки ілюзій, цю приязнь із дитячої пори він збереже. Він підтримував Еріка раніше, то підтримає його й тепер. Його пойняло фанатичне почуття товариськості. Задля Еріка він зречеться майбутнього, слави, своїх шанобливих мрій. Усе, що в ньому лишилося, останню іскру запалу, останню краплю творчої сили він передасть Ерікові, зникне в Ерікові, і він сам, і його ідеї, нічого не залишить собі. І він уявляв собі великим того, хто так жорстоко вдерся в його життя, а себе — спустошеним, непоміченим, убогим, пограбованим духовно; уявляв, як те, що він дасть Ерікові, кінець кінцем перестане бути позичкою, а зробиться справді його власністю, його тавром, яке він надаватиме творам і ділам своїм. Ерік у величчі й шані, а він тільки один із багатьох-пребагатьох посполитих, не більше, бідний уже не добровільно, а з необхідності, справді жебрак, а не принц у лахмітті... і йому було солодко уявляти себе таким злидарем.

Але мрії мріями, і Нільс сміявся сам із себе, міркуючи про те, що люди, які не вміють собі зарадити, завше мають що порадити іншим і страшенно цікавляться чужою працею. Міркував він і про те, що Ерік, коли б вони стали віч-на-віч, почав би, звісно, зрікатися свого листа, звів би все на жарт і взяв би його на кпини, якби він справді приїхав і заявив, що ладен допомагати Ерікові відроджувати хист. Та все одно він поїхав, бо в глибині душі вірив, що може бути корисний, і, попри всю свою теперішню тверезість і сумнів, не міг позбутися почуття, що це знову прокинулася давня хлоп'яча приязнь у всій своїй теплій наївності, всупереч рокам і тому, що за ті роки сталося.

Садиба над Марієнфіордом належала одному літньому подружжю, що через стан здоров'я мусило на певний час оселитися десь на півдні. Господарі не мали наміру винаймати садибу, бо, виїжджаючи, думали, що за півроку повернуться, тому залишили все так, як є, і Ерік винайняв будинок цілком умебльований, буквально повний — з усіма дрібницями, з родинними портретами тощо, з усяким мотлохом по закутках і давніми листами в шухлядах письмового столу.

Ерік знайшов ту садибу, коли після заручин їхав із Фіордбю, а що там було все, чого треба в господарстві, і до того ж він намірявся через кілька років пожити трохи в Римі, то відрадив консула купувати нову обставу, й вони приїхали до Марієнфіорда, як до готелю, тільки що мали трошки більше валіз, ніж звичайні мандрівники.

Будинок стояв чільною стіною до фіорду, менше як за десять ліктів від води. То була звичайна собі хата з балконом нагорі й верандою внизу, за хатою ріс молодий сад

з деревами не товщими за палицю, зате з нього можна було потрапити просто в чудовий буковий ліс із галявками, зарослими вересом, і довгими ярами між білими, глиняними пагорбами.

Така була нова Феніморина оселя, і якийсь час у ній було так ясно, як буває тільки в оселі щастя, бо ж обоє вони були молоді й закохані, здорові й веселі, їм не доводилось думати про поживу, ані про духовну, ані про тілесну.

Однак хоч би який пишний був замок щастя, а в його підвалинах завше є трохи піску, і той пісок сиплеться з мурів, може, повільно, може, непомітно, а проте сиплеться й сиплеться, зернятко по зерняткові... А кохання? Воно теж не суцільна скеля, хоч як би хотілося вірити в його міць.

Як вона кохала Еріка! Яким нестямним палом, якою несміливою жагою тремтіло її серце! Він був для неї щось більше, ніж бог, набагато ближчий — ідол, що його вона обожувала безоглядно й понад міру.

Його кохання було таке саме сильне, як і її, але не мало в собі тієї ніжної чоловічої делікатності, що оберігає кохану жінку від неї самої і стереже її гідність. Йому наче мрівся якийсь обов'язок, тихенько нагадував про себе, однак він не слухав його, бо ж Фенімора була така чарівна в своєму сліпому коханні, і її краса, сповнена беззахисних розкошів рабині та сумирної покори, підострожувала його пристрасть, і вона не знала ані меж, ані милосердя.

Хіба в давніх міфах про Амура десь не сказано, що він затуляє Псіхеї очі, перед тим як вони, впоєні втіхою, полинуть у жагучу ніч?

Сердешна Фенімора! Хай би вже її був спалив вогонь власного серця, коли той, хто мав оберігати її, ще й роздмухував полум'я! Він скидався на п'яного володаря, що з страшним смолоскипом у руці дивиться, як горить його княже місто, й радіє, а миготливе полум'я ще дужче додає йому хмелю, і аж попіл його витверезує.

Сердешна Фенімора! Не відала вона, що бучні гімни щастя можна співати так часто, що від них не залишиться ані мелодії, ані слів, нічого, крім тривіального белькотіння; не знала, що п'янке сьогодні відбирає силу крилатому завтра; і аж як нарешті сумно засіріло витверезіння, почала тремтячи розуміти, до чого вони з Еріком докохалися: до того, що стали солодко зневажати себе самих і одне одного і день по дневі та зневага тратила свій солодкий смак і набувала гіркого. Вони відвернулися одне від одного так далеко, як тільки можна було відвернутися: він — аби мріяти про свій зраджений ідеал глузливої величі й холодної зваби, вона — аби вдивлятися в бляклі тихі береги свого дівочтва, тепер такі безмежно далекі. З кожним днем їй ставало важче, сором паленів у її крові, а болюча відраза до самої себе зробила так, що й кругом вона бачила саме лише горе та безнадійність. У будинку була невеличка комірчина, де стояли тільки валізи, що їх вона привезла з дому, і Фенімора зникала в ній і просиджувала цілі години, аж поки заходило сонце й наповнювало комірчину червоним світлом; там вона мордувала себе думками, гострішими за колючки, й шмагала словами, дошкульнішими за різки, божеволіючи з болю та муки, а щоб той біль заглушити, шукала тяжкої втіхи: падала на підлогу, наче річ, повна бридкої

гнилизни та бруду, наче свій власний зіглілий труп, надто мізерний, щоб мати душу. Повія своєму чоловікові — ця думка ніколи не покидала її серце, з нею вона зневажливо шпурляла себе на землю собі під ноги, нею кінчала кожную надію на відродження, нею каменувала кожную згадку про щастя.

Потім її опосіла тверда брутальна байдужість, вона перестала впадати у відчай, як перестала й вірити, небо її впало, і вона не відчувала потреби наново висклепити його собі в мріях, не вимагала раювання, бо не була надто добра до землі, а земля до неї — вони були варті одна одної; не зненавиділа Еріка й не відсахнулася нажахана від нього, навпаки, приймала його поцілунки, бо ж надто зневажала саму себе, аби ухилитися від них: адже вона була його дружина, чоловікова жінка!

Ерікові теж було гірко прокидатися, хоч він із чисто чоловічою прозаїчною далекоглядністю й казав собі, що колись таке неодмінно мало статися. Та як воно сталося, як кохання вже більше не заміняло всіх нестатків і мерехтливий золотий серпанок, у якому воно зійшло до нього на землю, розвіявся, він сприйняв це як ослаблення своєї життєвої сили, занепад свого хисту і став підозріливим та боязким; тому він так горливо, так гарячково звернувся до свого мистецтва, бо хотів упевнитись, що тільки в ньому його щастя і більше ні в чому. Але він не дістав відповіді, на яку сподівався, він здобувся на кілька невдалих задумів, з якими не міг упоратися, але й занехаяти їх було якось незручно. Він не міг видобути з них чогось путнього, вони й далі тяжіли над ним і перешкоджали іншим задумам пробитися й захопити його. Він ходив зажурений, невдоволений, багато думав і ні до чого не брався, тому що робота лише мучила його, вперто не подавалася. А ще він думав, що треба тільки почекати — і творча наснага знову повернеться до нього. Але таке тривало без кінця; його хистові час би вже зарясніти плодами, а тут, над тихим фіордом, не було нічого, що могло б йому посприяти, не було також інших митців, щоб, бачивши їхню перемогу, самому запалитися або в змаганні з ними, або в творчій суперечці. Він більше не годен був стерпіти бездіяльності, гаряче прагнув відчути себе, байдуже де і в який спосіб, а що вибирати не було з чого, то він став учащати до своїх сусідів, які гуртом, і літні, й молоді, під проводом шістдесятирічного діди́ча з околиці, запеклого мисливця, скращували своє нудне життя всілякими витівками, на які тільки спромагалася їхня не вельми багата уява й досить однобічні смаки. Властиво, розвага завше була однакова — пиятика і карти, байдуже, як вони її називали: чи полюванням, чи виправою на ярмарок. Так само не мало ваги, куди вони переносили свої лаштунки, на який із поближніх ринків вирушали і чи там у пообідню годину складали правдиві чи вдавані умови з торговцями, бо завершувалися ті умови ввечері в шинку, де господар дуже люб'язно направляв людей потрібної масті до них в окремий номер. Коли в містечку лучалися мандрівні артисти, тоді торговців спекувалися, бо артисти були згідливіші, прихильніші до пляшки і назагал охочіше піддавалися чудодійній курації, що, на жаль, рідко цілком удавалася: витверезувалися, наприклад, ялівцівкою, після того як напивалися до нестями шампанським.

Основу їхнього братства складали дрібні діди́чі й панки всякого віку, але між ними

був і огрядний молодий гуляка, що мав гуральню, і білошій домашній учитель, що вже принаймні років двадцять нікого не вчив, тільки перебирався як гість від одного господаря до іншого разом із своєю валізкою з тюленьчої шкіри та сивою шкапою, що її він, казали жартома, вкрав у коновала. Він був тихий п'яниця, віртуозно грав на флейті і буцімто знав арабську мову. До свого штабу мисливець зараховував також прокурора, що завше оповідав нові історії, і лікаря, що знав тільки одну історію — про облогу Любека шостого року.

Коло їхнє було дуже широке, і майже ніколи не траплялося, щоб вони зібралися всі враз, та як хтось надто довго занедбував товариство й сидів дома, тоді мисливець скликав своїх вірних, і вони вирушали на місце оглянути відступникову худобу — тобто оселялися на два-три дні в господі нещасного і серед пиятики, карт та інших сільських розваг, залежно від пори року, перевертали все догори дном. Під час одного такого карного наїзду товариство досиділося доти, що в господаря скінчилася кава, ром і цукор, тож урешті довелося вдовольнитись пуншем, звареним із цикорію, підсолодженим сиропом і заправленим горілкою.

Одне слово, Ерік пристав до ватаги брутальних пияків, і звісно, що людям такої велетенської життєвої снаги були не до шмиги культурні розваги, зате невичерпний гумор і щедра простацька добродушність набагато згладжували їхню грубість. Коли б Еріків хист був такого плану, як у Брауера чи Остаде[29], то добірне товариство п'яниць стало б йому за золоте дно, а так він брав із нього тільки те, що й інші, — чудово розважався. Навіть забагато розважався, бо невдовзі ті свавільні гулі стали йому необхідні й забирали вже весь його час, і хоч подеколи він дорікав собі за свою бездіяльність і обіцяв покласти їй край, однак порожнеча й духовне безсилля, яке він щоразу відчував, коли брався працювати, знову навертало його до давнього життя.

Листа Нільсові він написав тоді, коли постійна неплідність, що їй не видно було кінця, довела його до розпачу, коли йому здавалося, що вона остаточно руйнує його хист, — але відразу ж пошкодував, що написав, і сподівався, що Нільс одним вухом учує, а другим випустить його скарги.

Та Нільс, мандрівний лицар приязні, таки прибув, і привітали його трохи холодно й трохи співчутливо, як завше вітають мандрівних лицарів ті, задля кого вони вивели свого Росінанта[30] з теплої стайні. Та що Нільс був обережний і терплячий, то Ерік скоро розтав, і між ними знову запанувала давня довіра. Ерік відчував потребу виговоритися, пожалітись і висповідатися, відчував майже фізично.

Якось пізно ввечері, коли Фенімора пішла вже спати, вони сиділи в темній вітальні за пляшкою коньяку. Тільки жаринки їхніх сигар зраджували, де вони сидять, і зрідка, як Нільс відхилявся на стільці, його звернене вгору обличчя чорним овалом вимальовувалося проти темної шибки. Вони вже добре підпили, а надто Ерік, поки згадували про давнє життя в Ленборгорі, як вони були хлопцями. Коли Фенімора пішла, запала тиша, що її, видно, жаден із них не мав бажання порушити, бо так затишно було думати щось своє, дослухаючись, як розігріта трунком кров стугонить у вухах.

— Який буваєш дурний у двадцять років, — нарешті почувся Еріків голос. — Чекаєш

бозна-чого та ще й забираєш собі в голову, що воно десь існує. Ми називали його тими самими найменнями, що й дійсні речі, але мали на гадці щось дуже високе порівняно зі скромним даром божим, який дістали. Життя, власне, не багато варте. Як ти гадаєш?

— Не знаю, я беру його таким, як воно є. Та й узагалі хіба ми живемо? Ми здебільшого тільки існуємо. Коли б життя давалося нам як велике смачне тістечко, що його можна враз із'їсти, а так, шматочками... зовсім не цікаво.

— Скажи мені, Нільсе... тільки з тобою й можна говорити про такі химерні речі, але не знаю... ти в цих питаннях такий дивний... Скажи мені... В тебе є ще коньяк у чарці? Гаразд. Ти думав колись про смерть?

— Я? Думав, а ти?

— Тільки не на похороні чи як ти хворий, а як почуваєшся здоровісінький — такі думки напливають на тебе, мов... мов розпач. Сиджу, бувало, лупаю очима, нічого не роблю, не можу нічого робити і раптом наче помічаю, як час тікає від мене, години, тижні, місяці відпливають порожні, а я не можу припнути їх до місця роботою. Не знаю, чи ти розумієш, що я маю на гадці, бо це тільки невиразне почуття, але я хотів би затримати час чимось виконаним. Бачиш, коли я малюю картину, то час, потрібний на це, завше належить мені, я щось маю від нього, він не пропадає, хоч і минається. Я аж хворий стаю, коли згадаю про дні, що спливають... незатримані. І я *не маю* чим їх спинити. Яка це мука: часом я так навіснію, що починаю бігати по кімнаті й співати якусь безглузду пісеньку, щоб не заплакати з розпачу; я майже божеволію, коли спинюся й подумаю, що час біжить, біжить, поки я стою, біжить нестримно. Нема гірше, як бути митцем: ось я здоровий і дужий, я можу бачити, я гарячий, повнокровний, серце моє б'ється, ніщо не долягає моему мозкові, і я хочу працювати, а все ж не можу; я натужуюсь, прагну схопити щось невидиме, яке ніяк не дається до рук, і жадне зусилля не допомагає мені, хоч би я так натужувався, щоб аж кров бризкала з-під нігтів. Що робити, аби мати натхнення, аби спала якась щаслива думка? Я можу скільки завгодно зосереджувати свою увагу, вдавати, що нічого не сталося, роздивлятися навколо, шукаючи теми, та все дарма! Все дарма. Тільки почуваю, що десь там, у вічності, поза моїм життям, стоїть час і забирає до себе години, і вони плинуть повз мене, дванадцять білих, а дванадцять чорних, плинуть без упину. Що мені робити, адже має бути якась рада, коли людина опиниться в такому становищі, не зі мною ж першим таке сталося, га? Ти не знаєш?

— Мандрувати.

— Ні, тільки не мандрувати! Як тобі могло спасти таке на думку? Невже ти гадаєш, що мені вже кінець?

— Кінець? Ні, але мені здавалося, що нові враження...

— Нові враження! Отож-бо й воно. Ти ніколи не чув про людей, що мали великий хист, як були ще зовсім молоді, бадьорі, повні надій і планів, та як усе те зникло, пропав і їхній хист... і вже більше не вернувся.

Ерік довго мовчав.

— Вони мандрували, Нільсе, шукали нових вражень. То була їхня ідея-фікс. Південь,

Схід, та надаремне, по них усе ковзало, мов по дзеркалі. Я бачив їхні могили в Римі. Двох таких, але їх багато, дуже багато... Один збожеволів.

— Я ще ніколи не чув такого про малярів.

— Отож-бо. Що то може бути, га? Уривається якийсь потаємний нерв? Чи ми самі винні? Щось, може, зрадили чи ошукали? Хтозна. Людська душа — така тендітна річ, і ніхто не знає, як *задалеко* вона сягає в людини... Треба обережно заглядати в себе... Бачиш, — голос його став тихий і лагідний, — інколи мене тяж тягне мандрувати, бо я відчуваю страшну порожнечу, ти собі навіть уявити не можеш, як тягне, але, мабуть, я так і не зважусь, бо раптом мандри не допоможуть і виявиться, що я один із тих, про яких оце тобі розповідав. Що тоді? Подумай лишень, якби довелося в живі очі переконатися, що мені кінець, що я не маю нічого-анічогісінько, нічого не можу, подумай: нічого не можу, що я утинок людини, нещасний каліка, жалюгідний кастрат! Що б тоді зі мною сталося, як ти думаєш? А таке можливе: адже рання молодість минулася, ілюзій та всього такого небагато лишилось. Аж страшно, скільки їх відкинено, а я ж не з тих, хто радо їх збувається, зі мною не було того, що з іншими, котрі ходили до пані Бое: ви так поспішали вискубти один в одного пера, які вас оздоблювали, і що лисіші ставали, то дужче пишалися. Та це, властиво, нічого не міняє — все одно колись починаєш губити пір'я.

Він замовк. Повітря було гірке від тютюнового диму, нудне від коньяку; вони важко вдихали в себе той чад, і так само важко стукотіли їхні серця.

І Нільс, що приїхав за шістдесят миль, аби допомогти товаришеві, сидів і соромився, що в нього є й інший бік натури, холодніший. Бо що він міг зробити, коли прийшлося до діла? Зняти з Еріком балачку мовою барв? Розсипатися словами з пурпуру й ультрамарину, заллятими світлом і набряклими тінню? Щось таке маячіло йому, коли він їхав сюди. Який він був смішний! Допомогти! Можна відігнати богиню з порожніми руками від митцевих дверей, але про щось більше годі й думати; не допоможеш йому творити далі, як не допоможеш підняти бодай мізинця, коли він спаралізований. Навіть якби твоє серце було ще повніше співчуття, жертвності та інших щедрот. Дбати про самих себе — от що ми повинні робити, це почуття здорове й потрібне, але, звісно, набагато приємніше вболівати за всіх, роздмухувати свою жалість аж до неба. Шкода тільки, що почуття те непрактичне і не дає ніяких наслідків. Дбати про себе, і добре дбати — звісно, через це не станеш святим, але й не треба буде опускати очі ні перед ким — ні перед богом, ані перед людьми.

Нільс тепер часто мав нагоду до сумних роздумів про безсилля доброго серця, бо вся користь від нього полягала в тому, що Ерік десь протягом місяця частіше, ніж звичайно, бував дома. Та все ж йому не хотілося серед літа повертатися до Копенгагена, але й не дуже подобалось бути без кінця гостем, тому він найняв собі кімнату в досить культурній родині по той бік фіорду, звідки за чверть години можна було приплисти човном до Марієнелунда. Адже йому байдуже, де перебути літо — тут чи десь-інде, до того ж він уже знав ці околиці та й належав до людей, що звикають до одного місця, і ще мав тут приятеля й кухню Фенімору, то чому було не лишитися? А

надто, що ніхто в цілому світі не чекав на нього.

Їдучи сюди, він добре обміркував, як має ставитись до Фенімори: показувати їй, що він геть усе забув і навіть не пам'ятає, чи було що забувати; не бути холодним, а щиро байдужим, поверхово ввічливим і чемно приятним.

Та виявилося, що все те зайве.

Він побачив зовсім іншу Фенімору, ніж та, що її він лишив. Вона була ще вродлива, мала таку саму пишну й гарну постать, як і колись, і ті самі ліниві, повільні рухи, що так його захоплювали; але в виразі її вуст була гірка бездумність, як у того, хто занадто багато думав, а в лагідних очах — вимучена болюча запеклість, що викликала жаль. Він нічого і ніяк не розумів, бачив тільки *одне*: що вона має інший клопіт, аніж думати про нього, й цілком не чутлива до спогадів, які він міг викликати. Вона виглядала як людина, що ставила на все й прогнала.

Помалу він відчитував і зіставляв окремі дрібниці, а одного дня, коли вони гуляли на березі, почав розуміти все.

Ерік давав лад у своїй майстерні, і, коли вони походжали понад водою, служниця винесла звідти повний хвартух сміття й викинула все на берег. Там були старі пензлі, шматки гіпсових виліпків, поламані лопатки, побиті пляшечки з-під олії, порожні трубочки з-під фарби — ціла купа. Нільс почав розгрібати її ногою, а Фенімора стежила за ним, і в погляді її світилася млява цікавість, як завше, коли люди дивляться на старий мотлох. Раптом Нільс відсмикнув ногу, наче ошпарений, але відразу опам'ятався й знову почав хапливо порпатись у купі.

— Покажи мені, — сказала Фенімора й поклала йому руку на плече, наче хотіла його стримати.

Він нахилився й витяг гіпсовий виліпок — руку, що тримала яйце.

— Певне, Ерік викинув її помилково, — сказав він.

— Ні, адже вона розбита, — спокійно відповіла Фенімора й узяла від нього виліпок. — Бачиш, немає вказівного пальця, — показала вона, але, помітивши, що гіпсове яйце перерізане і в ньому домальовано жовток, ледь зашарілася й повільно, не поспішаючи, розбила виліпок об камінь на дрібні шматки.

— Пам'ятаєш, як той виліпок зроблено? — спитав Нільс, аби що сказати.

— Пам'ятаю, що довелося натерти руку зеленим милом, аби гіпс не прилипав. Ти це маєш на думці?

— Ні, я пригадав, як за чаєм Ерік пустив по руках цей виліпок, пам'ятаєш? І коли дійшла черга до твоєї старої тітки, в неї виступили сльози на очах, вона пригорнула тебе й поцілувала в чоло так співчутливо, наче тебе хтось тяжко скривдив.

— Еге ж, люди бувають такі чулі.

— О ні, ми тоді сміялися з неї, та все ж її чулість була якась дуже зворушлива, хоч, власне, вона не мала чого тебе жаліти.

— Авжеж, буває багато безглуздої чулості.

— Мені здається, що ти прагнеш посваритися зі мною.

— Ні, не прагну. Я тільки хотіла б тобі сказати одне. Не гнівайся за таку

відвертість! Ну, от як ти гадаєш, коли, наприклад, чоловік у присутності дружини почне розповідати щось не дуже пристойне або взагалі, на твою думку, не дуже з нею церемониться, — як ти гадаєш, чи не буде зайвим протестувати проти такої його поведінки, хай навіть дуже чемно й страшенно по-лицарському? Адже чоловік, мабуть, найкраще знає свою власну дружину й свідомий, що не може її тим образити чи скривдити; бо якби міг, то не робив би так. Правда?

— Ні, взагалі неправда, але в цьому випадку покладаюсь на твій авторитет і залюбки погоджуюсь, що так.

— Ну й добре, мушу тебе запевнити, що жінки не такі надхмарні істоти, як деякі молодики уявляють собі. Власне, ми не делікатніші за чоловіків і нічим від них не різнимся. Повір мені, глина, що з неї виліплено і вас, і нас, була бруднувата.

— Люба Фенімор, ти, хвалити бога, не знаєш, що кажеш, але ти дуже несправедлива до жінок і до себе самої. Я вірю в жіночу чистоту.

— В жіночу чистоту? А що ж ти розумієш під жіночою чистотою?

— Я розумію... ну...

— Нічого ти не розумієш, бо це теж така сама безглузда чулість. Жінка *не може* бути чиста й не повинна бути, та й як би вона була чиста? Що це за ненормальність? Хіба ж бог на це її призначив, га? Ні, тисячу разів ні. Що за безглуздя, навіщо ви одною рукою підносите нас до зірок, коли другою стягаєте на землю? Ми не годні впевнено ступати серед прози, коли ви засліплюєте нас блудними вогниками поезії. Дайте нам жити, на бога, дайте нам жити!

Вона сіла на землю й заплакала.

Нільс зрозумів багато чого. Фенімора була б не рада, якби знала, скільки він зрозумів. Адже то почасти була давня історія про святкову страву кохання, що не хоче стати щоденним хлібом, але й далі залишається святковою стравою і робиться все несмачніша, з кожним днем нудніша, майже нетривна. І ні одне, ні друге не може dokonати чуда, отож вони сидять у шлюбних шатах, намагаються всміхатись одне одному, промовляють урочисті слова, а тим часом їх долає голод і спрага, і вони бояться зустрітись очима, бо в серцях їхніх росте ненависть. Хіба не так усе почалося? А далі інша історія, така сама журна: про розпач жінки, яка не може повернути все назад, переконавшись, що напівбог, якому вона так радісно була нареченою, — тільки звичайний смертний. Спершу розпач, надаремний розпач, а потім рятівне отупіння — хіба не так було? Він певен був, що так, і збагнув усе — її запеклість, гірку покору й брутальність, що стали найгіршими краплями в її чаші. А потім помалу збагнув також, якими важкими мали бути його уважність і його шанобливе обожнювання, як вони мали дратувати її, бо жінка, яку стягнено з пурпурового ложа мрій на брук, майже ненавидить кожного, хто хоче підстелити їй килим на камінні. В першій гіркоті вона хоче сповна відчувати гостроту каміння. Їй мало йти пішки, треба здолати шлях навколішки, і то саме з того боку, де він найстрімкіший і де найдужче збиваються коліна. Вона не хоче допомоги, не приймає нічиєї руки і не підведе голови, нехай давить, що має давити; хоче похилити обличчя в куряву й злизувати її язиком.

Нільс так жалів її, але дав їй спокій, як вона бажала.

Так тяжко було дивитися на її муку й не мати на неї ніякої ради; сидіти собі осторонь і в безглузких мріях бачити її щасливою чи холодно, розважно, як лікар, чекати й вираховувати, казати собі так мудро й сумно, що полегші не буде, аж поки давня надія на багате, огнисте життя стече кров'ю і по всіх її жилах уторує собі дорогу млявіший потік буття, притупить її так, що вона обважніє, вдовольниться тим, що є, і нарешті, нарешті згрубіє настільки, що тішитиметься розкішшю сірості, на ціле небо нижчої за те, чого вона сподівалася, на що так несміливо й благально просила крил. Нільса сповнювала відраза до світу на думку, що ту, перед якою він колись у серці своєму покійно й молитовно стояв навколішках, так гірко скарала доля, наклала на неї кайдани і вона мусила тепер як рабиня стояти біля хвіртки й мерзнути, коли він проїжджав повз неї на стрункому румакові, з великою, дзвінкою монетою життя в кишені.

Якось у неділю в кінці серпня Нільс по обіді переплив на цей бік фіорду. Фенімору він застав дома саму; вона лежала на канапі в наріжній кімнаті, і з кожним віддихом з її вуст злітав короткий стогін, що, як нам здається, полегшує біль, коли ми хворі. Вона сказала, що в неї страшенно болить голова, а дома нема кому допомогти їй; служниця відпросилася до батьків у Гадсунд, а як її вже не було, хтось зайшов і забрав Еріка; вона собі не уявляє, куди можна було поїхати в таку сльоту. Вона вже кілька годин лежить і пробує заснути, але ж хіба заснеш, як голова аж луска. Їй ще ніколи такого не було, і так раптом усе почалося. В полудень вона ще почувалася здорова, тоді заболіло в скронях, а далі глибше й глибше, десь наче поза очима. Аби тільки не було чогось гіршого! Вона не звикла хворіти й тепер була така налякана та нещасна.

Нільс заспокоїв її, як тільки міг, сказав, що вона повинна лежати спокійно, заплющити очі й не розмовляти. Він знайшов грубий шаль і загорнув її, пошукав у буфеті оцту, зробив компрес і приклав їй до чола. Потім тихенько сів біля вікна й став дивитися на дощ.

Час від часу він скрадався навшпиньки до неї і міняв компрес, мовчки, тільки киваючи їй, як вона вдячно позирала на нього крізь руки. Кілька разів вона хотіла озватися, але він хитав головою — мовляв, не можна. Тоді знову сідав біля вікна.

Нарешті Фенімора заснула.

Минула година, друга, а вона все спала. Повільно спливала одна чверть, починалася друга, гасло понуре денне світло й поволі росли хатні тіні, витягалися від меблів і стін. А надворі рівно сіявся дощ, і в його шепоті тонули всі інші згуки.

Фенімора спала.

Запах оцту й ванілі від геліотропів на підвіконні змішувався в кислуватий дух вина і сповнював повітря; підігріте їхнім віддихом, воно осідало на посірілих шибках дедалі густішою росою, що холодніший ставав вечір.

Нільс поринув у мрії та спогади, але частина його свідомості весь час була тут, біля хворої, оберігаючи її сон. У покої дедалі густішав морок. Поступово уява Нільсова стомилася жити мрії, що весь час спалахували й зникали, як земля стомлюється

родити весь час той самий засів; мрії стали блякліші, бідніші, лінивіші, втратили багато пишних подробиць, забракло їм довгих, химерно покручених пагонів. Душа покинула далину й вернулася додому. Як тут було тихо! Чи не опинилися вони вдвох на острові тиші, що здіймався серед одноманітного шуму дощового моря? І їхні душі були тихі, такі тихі й спокійні, а майбутнє теж наче спало в колисці спокою.

Якби те майбутнє ніколи й не прокинулося і все залишилось так, як тепер, бо немає більшого щастя, ніж спокій — ніякого тобі клопоту, ніякого гомінкого руху. Нехай би ця мить згорнулася в собі, як пуп'янок, і нехай би ніколи не надходила весна, що той пуп'янок розів'є.

Фенімора щось сказала: вона прокинулася вже давно, але їй було так гарно, що біль минувся, аж не хотілось озиватися. Тепер вона намірилась устати й засвітити світло, та Нільс, і далі в своїй ролі, присилював її лежати. Мовляв, як вона встане, то все може початись наново, а в нього є сірники, й він сам знайде лампу.

Засвітивши лампу, він поставив її в кутку на поличку з вазонами так, що дрібне сонне листя акації наполовину затуляло круглий білий дашок і в кімнаті було видно якраз стільки, щоб вони могли бачити обличчя одне одного.

Нільс сів навпроти Фенімори, і вони завели мову про дощ і про те, як добре, що Ерік узяв із собою дощовика, і як змокне сердешна Тріна. Тоді знову замовкли.

Фенімора ще була сонна, млява, і їй приємно було лежати мовчки, майже не думаючи, та й Нільса не дуже вабила розмова, він і досі перебував під враженням довгої надвечірньої тиші.

— Тобі подобається цей дім? — нарешті спитала Фенімора.

О так, він йому подобався.

— Справді? А пам'ятаєш наші меблі?

— У Фіордбю? Дуже добре пам'ятаю.

— Як я їх люблю і як часом мені їх бракує! Бо ці меблі, що тут, — не наші, ми їх тільки наймаємо, і вони нас не обходять; жадна річ ні про що нам не нагадує, і ми для них існуємо лиш доти, доки живемо тут. Не знаю, може, тобі дивно буде, але повір мені: я відчуваюся страшенно самотня серед цих чужих меблів, що стоять тут такі байдужі й такі безглузді, що полишають мене такою, як я є, й зовсім про мене не дбають. А якщо вони не підуть зі мною далі в життя, тільки чекатимуть, поки хтось інший прийде та їх найме, то й я не можу прихилитися до них, не цікавлять вони мене, як цікавили б, коли б я знала, що мій дім завше буде їхнім домом, і хоч що мене спіткає, добре чи зле, то спіткає серед них. Може, це по-дитячому, як ти гадаєш? Певне, по-дитячому, але що я можу вдіяти.

— Не знаю, по-якому це, але й зі мною таке було раз, як я залишився сам на чужині. Мій годинник був став, і коли я забрав його назад від майстра й почув, як він цокає, то мені стало... стало так, як ти кажеш. Так якось приємно, такий він був мені рідний, свій...

— От бачиш! О, я б поцілувала того годинника, тобою будши.

— Справді?

— Скажи мені, — раптом мовила вона, — ти ніколи не розповідав, який Ерік був хлопцем. Скажи, який він був?

— В ньому було все, що є найдобрішого і найкращого, Фенімор. Чудовий, сміливий, ідеал хлопця, але не для матері чи для вчителя — ні, для інших хлопців, а це набагато краще.

— А як ви жили між собою? Дуже любили один одного?

— Так. Бачиш, я був просто закоханий у нього, а він не противився. Десь так. Річ у тім, що ми були дуже різні. Я весь час мріяв стати поетом і зажити слави, а він знаєш, що сказав, як я спитав його якимось, ким він хоче бути? Індіанином, правдивим червоношкірим індіанином, розмальованим і таке інше! Я, пригадую, ніяк не міг його зрозуміти, не міг уявити собі, щоб хтось захотів стати дикуном, такий я був цивілізований.

— І тебе не дивує, що він потім надумав стати митцем? — холодно спитала Фенімора, і в її голосі забриніла ворожість.

Нільс помітив це й затнувся.

— Та ні. Властиво, рідко трапляється, щоб людина була всією своєю натурою митець. І саме такі бадьорі, життєрадісні люди, як Ерік, часто відчувають безмежну тугу до всього тендітного, й вишуканого, цнотливо-холодного, принадно-величного, чи не знаю, як його назвати. Зовні вони можуть бути дужі й повнокровні, навіть грубуваті, й ніхто не здогадується, які чудові, романтичні, надивовижу чутливі таємниці сховані в них, тому що вони дуже соромливі, соромливі душею — мені здається, що навіть жадне бліде дівчисько не буває таке соромливе, як ті сильні чоловіки з важкою ступою. Розумієш, Фенімор, така таємниця, яку годі виповісти звичайними словами в буденному оточенні, може зробити з людини митця. Вони не можуть її виповісти, чуєш, не можуть, треба тільки вірити, що вона є в них, десь причаїлася всередині, як цибулька квітки в землі, що колись таки проросте й покаже світові своє запашне, барвисте личко. І не вимагай для себе сили, що має піти на той квіт, розумієш, вір у нього, радій, що живиш його і знаєш, що він є. Не гнівайся, Фенімор, але я боюсь, що ви з Еріком не дуже добре ставитесь одне до одного. Хіба не можна цього змінити? Не думай про те, хто з вас має слухність, а хто ні, й на скільки; не треба бути справедливим до нього, бо куди б зайшли навіть найкращі з нас із своєю справедливістю? Ні, уявляй його собі таким, як у ті години, коли ти найдужче його кохала, повір мені: він цього варт. Не треба міряти, зважувати — я знаю, в коханні є осяйні величні хвилини екстазу, коли можна життя віддати за того, кого любиш. Правда? Пам'ятай про них, Фенімор, не забувай їх і задля нього, і задля себе самої.

Нільс замовк.

Вона теж не озивалася, лежала тихо й сумно всміхалася, бліда, мов квітка.

Тоді трохи підвелася, простягнула Нільсові руку й мовила:

— Хочеш бути моїм приятелем?

— Я давно твій приятель, Фенімор, — відповів Нільс, беручи її руку.

— Хочеш, Нільсе?

— Назавжди, — відповів він і шанобливо підніс її руку до своїх уст.

Тоді встав, і ту мить він видався Феніморі набагато ставніший, ніж будь-коли.

Невдовзі по тому зайшла Тріна й заявила, що вона вже вернулась, потім пили чай, і нарешті Нільс поплив назад у похмурий дощ.

Аж як розвиднілось, повернувся додому Ерік, і коли Фенімора в холодному, правдивому ранковому світлі побачила, як він укладається спати, обважнілий, ледь стоячи на ногах після пиятики, з осклілими очима від довгої гри і блідий від безсонної ночі, то всі прекрасні слова, що їх сказав Нільс, здалися їй чистою фантазією, і чим дужче дніло, то світлі обіцянки, що їх вона нишком давала собі в душі, блякли й розвіювалися, мов омана сну, порожня гра думки, купа гнилої брехні.

Нащо боротися, коли на них обох лежить важкий тягар безнадійності? Не треба легковажно дурити себе — їхнє життя вже не полине на крилах. На них упав мороз, шелестке гілля, віття з китицями троянд, вся та краса, що спліталася навколо них і зв'язувала їх до купи, — все згубило останнє листя й останню квітку, і лишилося тільки голе тверде пруття, що міцно тримає їх разом.

Що з того, як вона теплом своїх спогадів штучно оживить почуття минулих днів і знову здійме свого ідола на п'єдестал, як на очі собі накладе блиск захвату, на уста — слова обожування, а на щоки — рум'янець щастя, що з того, скоро він не хоче стати жерцем того ідола й допомогти їй у побожній омані! Він! Він уже не впізнає її кохання, в нього у вухах не лишилося жадного її слова, він не заховав у своєму серці жадного дня із їхніх спільних днів.

Ні, мертве й нерухоме було кохання, що раніш переповнювало їм серця; розвіявся його запах, його світло, його тремтливі згуки, хоч за давньою звичкою вони могли сидіти разом: він — обнявши її за стан, а вона — припавши головою до його плеча; так вони сиділи, важко поринувши в мовчанку й забувши одне про одного; вона згадувала того прекрасного Еріка, що ним він ніколи не був, а він мріяв, щоб Фенімора була тим ідеалом, який тепер сяяв йому в небі, високо над її головою.

Так вони жили далі, і дні наставали й минали, не приносячи ніяких змін, день по дні вдивлялися вони в пустелю життя й казали собі, що то пустеля, що там немає квітів, немає навіть жадної надії на квіти, джерело й зелені пальми.

Що ближче хилилося до осені, то частіше Ерік їздив розважатися. Яка з того користь, казав він Нільсові, що він сидітиме вдома й марно чекатиме на ідею, аж поки голова піде обертом? Крім того, Нільсове товариство не дуже втішало його, він тягся до людей, повних життя, до людей із м'яса й крові, а не з павутиною тендітних нервів. Тому Нільс і Фенімора часто лишалися самі, бо Нільс тепер щодня приїздив до Марієнелунда.

Від того недільного ранку, як вони поговорили й склали між собою умову, стосунки їхні стали невимушені, вони вже не остерігалися одне одного; обоє самотні, вони щиро заприятелювали, і приязнь їхня невдовзі стала така велика й так їх заповонила, що обоє, байдуже, чи були вони разом, чи в розлуці, тільки про неї й думали, немов пташки, що будують спільне гніздо: хоч що б ті пташки збирали, хоч що б викидали, а

завше мають перед собою одну мету — спорудити одне для одного й для самих себе справді тепле та м'яке кубельце.

Як Нільс приходив і Еріка не було вдома, то вони майже щоразу, чи в дощ, чи у вітер, довго гуляли в лісі, що прилягав до саду. Вони закохалися в той ліс, і що дужче в ньому вигасало літнє життя, то він ставав їм дорожчий. Скільки-бо там усього можна було побачити! Спершу — як листя робилося жовте, червоне й брунатне, тоді — як воно почало опадати: вітряного дня — жовтим роєм, а тихого — по листочкові, що ледь шелестіли поміж застиглого гілля та тоненьких темних галузок. А коли вже листя опало з дерев і кущів, то скільки ж тоді найглибших таємниць повідкривалося очам, скільки гнізд, скільки навкруги лежало й висіло гарного насіння, барвистих ягід, брунатних горіхів, блискучих жолудів і зграбних мисочок від них, пучків барбарисових коралів, чорного блискучого терну і глечичків яскраво-червоної шипшини. Безлисті буки були всіяні колючими горішками, а горобина хилилася від важких червоних китиць, що пахли терпко, мов яблуковий сік. Пізня ожина світила по узбіччях чорними та брунатними ягодами в мокрому листі, серед ялівцю визирали брусниці, а дика малина вдруге тьмяно зачервоніла на кущах. Папороть, в'янучи, набувала тисячі барв, а мох виявився правдивим відкриттям: не тільки той цупкий, великий, що ріс у виярках та на узбіччях, схожий на смереки, пальми й струсеві пера, але й дрібненький, що вкривав пеньки і скидався на ельфів лани із збіжжям: він вистрілював угору тоненькими стебельцями з темно-брунатними пучечками на кінцях, подібними до колосків.

Вони завзято никали по лісі, немов діти, вишукуючи собі скарби й дивовижі, і так само, як діти, поділили його між собою: те, що було по один бік стежки, належало Феніморі, а те, що по другий, — Нільсові; часто вони порівнювали свої володіння й сперечалися, чиє краще. І все там мало свої наймення, урвища й пагорби, стежки й камені, рівчаки й саджавки; а як подекуди траплялося дуже велике, розлоге дерево, то вони теж давали йому ім'я. Так вони займали ліс на всі лади й створили собі маленьке королівство, що його більше ніхто не знав і не вмів у нього так увійти, як вони, а все ж не мали такої таємниці, що її не міг би чути весь світ.

Ще не мали.

Однак у серцях їхніх було вже кохання, чи, властиво, його ще не було, наче кришталі в насиченому розчині — вони і є, і їх нема, аж поки в розчин той зануриться шматочок чи лиш крихта відповідної речовини — тоді, мов на помах чарівної палички, прокидаються атоми, що досі дрімали, рушають один одному назустріч, за незбагненними законами ліпляться до купи, стінка до стінки, і ось уже є кристал... кристал.

Така, власне, дрібниця й допомогла їм відчути, що вони кохають одне одного.

Навіть нема про що розповідати; був звичайнісінький день, такий, як і всі, і вони сиділи самі в світлиці, як сотні разів досі, і розмовляли вони про звичайнісінькі речі, і те, що діялося навколо них, теж було найзвичайніше і найбуденніше; нічого, властиво, не сталося — тільки те, що Нільс стояв біля вікна й визирав надвір, а Фенімора

підійшла й теж почала дивитися, оце й усе; проте його було досить. Нільса Люне мов блискавка засліпила, минуле, теперішнє й прийдешнє змішалось в нього перед очима: він нагло усвідомив, що кохає жінку, яка стоїть побіч нього, але то було не світле, солодке, щасливе й прекрасне почуття, що несе раювання й захват, — ні, він кохав її так, наче без неї не міг жити, як без повітря; наче потопельник, що хапається за все навколо, схопив він її руку й притиснув до серця.

І вона його зрозуміла. З відчаєм і розпукою вона майже крикнула йому у відповідь:

— О так, Нільсе!

І висмикнула руку.

Якусь мить вона стояла бліда, ладна втекти, тоді опустилася коліном на м'який стілець, сховала обличчя в оксамитову спинку й голосно захлипала.

Кілька секунд Нільс був наче сліпий і шукав рукою серед вазонів, на що б спертися.

Але недовго; за хвилину він підійшов до стільця, на який упала Фенімора, схилився, не торкаючись до неї, і одною рукою тримався за спинку.

— Не побивайся так, Феніморо. Підведи голову й поговоримо. Добре? Не хочеш? Не лякайся, кохана, будемо разом нести цей тягар. Спробуй заспокоїтись.

Вона ледь підвела голову й глянула на нього.

— О боже, що ми робитимем! Хіба це не жах, Нільсе? Чого мені так повелося в житті? А як гарно могло скластися... так щасливо! — І вона знову захлипала.

— Бідна Феніморо, краще б я мовчав, — сумно сказав він. — Ти воліла б ніколи не дізнатися?

Вона знову підвела голову й схопила його за руку.

— Я воліла б дізнатися і вмерти. Якби я лежала в могилі й знала про наше кохання, мені було б так гарно, ох як гарно!..

— Як прикро, Феніморо, що кохання насамперед принесло нам страх і сльози. Правда?

— Не будь до мене суворий, Нільсе, але я не можу інакше. Ти не бачиш того, що я. Це мені треба снаги, бо я ж зв'язана. Якби я могла опанувати своє кохання й заховати в найпотаємнішу глибину душі, стати глухою до всіх його скарг та благань, а тобі сказати, щоб ти виїхав, виїхав якнайдалі! Та я не можу, я стільки намучилась, що цієї муки вже не знесу, не знесу, Нільсе. Я не можу без тебе жити, сам бачиш, що не можу! Чи гадаєш, що змогла б? — Вона підвелася й припала йому до грудей. — Ось я вся, і я тебе не пущу, *не дозволю* тобі відійти, не залишусь сама в колишній темряві. То наче бездонна глибина відрази й болю, я *не хочу* кидатися в неї, спершу стрибну на мілке, Нільсе; і якщо нове життя також завдасть мені муки, то це буде нова мука, що не матиме такого тупого вістря, як давня, і не влучатиме так непомильно. Бо та давня немилосердно точно знала, де моє серце. Я говорю не до ладу? Ну, звісно, але так гарно, що я можу розмовляти з тобою по ширості, не остерігаючись, щоб не сказати більше, аніж ти маєш право знати. Адже тепер ніхто не має такого права, як ти! Якби ти міг забрати мене всю, щоб я була тільки твоя, ані на крихту не належала іншому, якби ти міг вирвати мене з обставин, що мене обплутали!

— Ми повинні зламати їх, Фенімор. Я все влаштую, тільки не бійся, і одного дня, коли ще ніхто й гадки не матиме ні про що, ми будемо вже далеко звідси.

— Ні, ні, нам не можна тікати, що завгодно, тільки не це. Аби мої батьки довідались, що їхня дочка втекла? Ні, я такого ніколи не зроблю. Бог свідок, Нільсе, що не зроблю!

— Але ж ти мусиш, серденько, мусиш! Хіба ти не бачиш, яка навколо нас підніметься бридота й ницість, коли ми залишимося, які нас обплутають хитрощі, облуда й лукавство, як вони тягтимуть нас униз і які ми будемо нещасні. Я не дозволю, щоб на тебе лягав той бруд, ядуchoю іржею підточував наше кохання.

Та вона була непохитна.

— Ти сама не знаєш, на що прирікаєш нас, — пригнічено мовив він. — Було б куди краще розтоптати залізним підбором усе, що стоїть нам на дорозі. Повір мені, Фенімор, коли ми не зробимо так, щоб кохання було для нас усім, єдиним і найважливішим у житті, тим, що найперше треба рятувати, то ми завдамо удару тому, що мали б гоїти, і вкриємо смутком те, до чого б мали не підпускати навіть тіні смутку, — якщо ми так не зробимо, то ти побачиш, як усе, чому тепер ми скоряємось, ляже нам на плечі й поставить навколішки, немилосердно й невблаганно. А коли б ти знала, як тяжко боротись навколішки! Не плач. Ми все одно боротимемося, серденько, пліч-о-пліч і проти всього!

Перший час Нільс іще гаряче намовляв Фенімору до втечі, але далі почав уявляти собі, який би то був жорстокий удар для Еріка, коли б одного дня він вернувся додому й довідався, що його приятель та дружина вкупі виїхали, і помалу така втеча робилася в його очах неприродною, трагічною неможливістю; він звивав дивитися на їхні з Феніморою стосунки так, як на багато інших речей, що їх би хотів змінити, і всім серцем віддавався обставинам, таким, які вони були, навіть не пробуючи опoетизувати їх чи позатулювати їхні вади вигаданими фестонами й гірляндами. Зате як солодко було кохати, кохати нарешті живим коханням; бо ж те, що він досі брав за кохання, насправді ним не було — ані та важка, набрякла туга саmітника, ані палюча жага мрійника чи повна передчуттів дитяча вразливість; то були течії у великому океані кохання, поодинокі відблиски його правдивого світла, уламки кохання, як метеори, що мчать у просторі, є уламками небесних тіл; аж *оце* було кохання: *цілий* світ, повний, великий, упорядкований. Не заплутана, позбавлена змісту гонитва почуттів і настроїв, а кохання, схоже на природу, завше мінливе, завше життєдайне; в ньому не вмирає жадний настрій, не в'яне жадне почуття, не давши життя паросткові чогось іще довершенішого. Яке гарне було це кохання — спокійне, здорове, на повні груди, кохання з цілого серця. А дні спадали з неба нові, блискучі, не тяглися один за одним, як притерті образи в калейдоскопі; кожен із них був відкриттям, бо кожен додавав йому величі, сили і зросту. Ніколи ще він не зазнавав почуття такого щирого й потужного, і бували хвилини, коли він здавався собі титаном, куди більшим за людину, — таке невичерпне було його нутро, така крилата ніжність тиснулася йому з серця, такий далекоглядний був його зір, і ласкавість велетня була в кожному його присуді.

Такий був початок, і то було щастя, і щастя їхнє тривало довго.

Щоденна фальш і прикидання, атмосфера безчестя, в якій вони жили, все ще не мала над ними сили, не могла досягти їх у екстатичній високості, на яку Нільс підніс свої з Фенімором стосунки і разом самих себе; бо ж він був не просто той, хто звів дружину свого приятеля, чи, радше, він уперто твердив собі, що таки був ним, так, був, але водночас був і тим, хто визволив невинну жінку, яку життя зранило, каменувало й осквернило, жінку, що вже впала була, лишила свою душу вмирати, — а він повернув їй довіру до життя, дав їй надію на перемогу добра, підніс її дух до вершин шляхетності, зробив щасливою. Що було краще — чи мучитись невинній, чи осягти те, що дав їй він? Він не питав про це, бо вже доконав вибору.

Щоправда, він думав не зовсім так. Людина будує собі так часто теорії, серед яких, однак, не відчувається вільно, думки так часто сягають надто далеко, аби почуття справедливості й провини мало бажання йти за ними слідом. Але уявлення про це було в нього, і воно весь час гамувало пекучу отруту такого необхідного лукавства, облуди, ницості й жалюгідності.

Та врешті вона таки почала даватися взнаки, бо ж з'їдала насамперед надто делікатні нерви, щоб потім діяти непомітно й безболісно; гірку хвилину наближувало ще й те, що невдовзі після Нового року Ерікові здалося, ніби йому сяйнула ідея, щось ніби в зеленій сорочці, оповідав він Нільсові, і в грізній поставі. Чи пригадує він зелень у Йони Сальватора Рози? Щось таке й у нього буде.

Хоч Ерікова робота здебільшого полягала в тому, що він лежав на канапі в майстерні, кутив люльку й читав Мерієта, проте вона тримала його якийсь час дома, і їм доводилося бути ще обережнішими, вдаватися до нових хитрощів і нової брехні.

Фенімора виявилася на таке дуже винахідлива, і це нагнало першу хмаринку на небо. Спочатку майже нічого й не було, тільки легенький, хвиловий сумнів у Нільсовій душі, чи його кохання часом не шляхетніше за ту, кого він кохав. Не певна, ясна думка, а лиш невиразний здогад, що показав напромак, маленьке коливання почуттів, що хитнулися в той бік.

Але все те поверталось й дедалі з більшими наслідками, спершу тихо, невпевнено, потім чимраз навальніше. І дивно — як же страшенно прудко воно могло підкопувати, принижувати й стирати блиск! їхнє кохання не зменшилося, навпаки, що нижче опускалося, то ставало палкіше, жагучіше, але те стискання руки нишком під скатертиною, ті поцілунки в сінях і за дверима, ті довгі погляди на очах у того, кого вони обдурювали, — все те позбавило його величі. Щастя вже не стояло тихо над їхніми головами, доводилося ловити його усміх і його блиск, де тільки можна було; хитрощі й вигадки не були вже сумною необхідністю, а стали їхньою радісною перемогою, фальш стала їхньою правдивою натурою, зробила їх дрібними й жалюгідними. Були в них і принизливі таємниці, що гризли їх раніше кожного окремо і що їх вони ховали одне від одного; тепер ті таємниці вийшли на світло, бо Ерік не соромився й часто пестив свою дружину в Нільсовій присутності, цілував її, садив на коліна, обіймав, а Фенімора не сміла відштовхнути його чи вважала, що не має на те права, як раніше, бо, відчуваючи свою провину, стала невпевнена й боязка.

Так поступово западався високий замок їхнього кохання, що з його верху вони так гордовито споглядали на світ, почуваячись дужими й величними.

Однак вони раділи й серед його руїн.

Тепер вони ходили по лісі здебільшого в похмурі дні, коли на брунатне гілля налягав туман, осідаючи поміж мокрими стовбурами, і ніхто не міг помітити, як вони там цілувались, а там обіймалися, ніхто не чув, як їхнім легковажним розмовам вторував грайливий сміх.

Тавро одвічного смутку, що його колись мало їхнє кохання, стерлося; тепер між ними панував сміх і жарт, і так гарячково, так жадібно ловили вони торопкі хвилини щастя, наче поспішали накохатися, наче не мали перед собою цілого життя.

Не змінило їхніх стосунків і те, що Ерік через місяць змудився своєю ідеєю і знову почав відлучатися так заповзято, що рідко бував дома дві доби поспіль. Вони залишилися там, де впали. Може, часом, у хвилини самотності, вони з жалем споглядали на височінь, з якої впали, а може, тільки здивовано думали, як треба було напружуватися, щоб утриматись там, нагорі, і почували, як зручно їм сидіти тут, де вони опинились тепер. Ніщо не змінилося. Принаймні не вернулося давнє, але вони дедалі більше усвідомлювали, що прирекли себе на мляву ницість, лишившись жити так, як вони жили, і не знайшовши сили на втечу, і та свідомість з'єднувала їх чимраз тісніше й принизливіше в спільному почутті вини, бо вже жадне з них не бажало ніякої зміни. І цього вони не приховували одне від одного, бо між ними дійшло до цинічної відвертості, що легко виникає між спільниками, і в їхніх стосунках нічого вже не було такого, що б вони боялися порушити словом. Із сумною відвертістю вони називали речі правдивими іменами й казали, що дивляться їм просто в вічі, хоч які там вони є.

У лютому здавалося, що зима вже минає, та ось прийшов березневий туман у білому хутрі, що губило вовну, і хуртовина по хуртовині стали встеляти землю товстим шаром снігу. Далі втишилося, й пішли люті морози, фіорд скувало кригою на чверть метра завтовшки, що довго трималася на ньому.

Одного вечора в кінці місяця Фенімора, напившись чаю, сиділа сама в світлиці й чекала на Нільса.

У кімнаті було дуже ясно. Рояль стояв відчинений, із засвіченими свічками, з лампи знято дашок, і позолочені лиштви та все, що висіло на стінах, вимальовувалося чітко й якимось насторожено. Гіацинти з вікна переставлено на письмовий стіл, і тепер вони яскріли там барвистими пучками, сповнюючи повітря чистим, міцним, прохолодним запахом. У кахляній грубі горів вогонь, приємно, глухо потріскуючи.

Фенімора ходила по кімнаті туди й назад, намагаючись ступати тільки по одній темно-червоній смузі на килимі. Одягнена вона була в трохи старомодну чорну шовкову сукню, обтяжену оздобами, що волочилася за нею, лягаючи згортками в такт її ходи то в один, то в другий бік.

Вона мугикала собі щось і трималася обома руками за блідо-жовтий разок бурштинового намиста на шиї, а коли втрачала рівновагу на червоній смузі, то переставала співати, але не відпускала рук від намиста. Може, вона ворожила своєю

ходою — коли перейде скількись разів, не сходячи зі смуги і не відпускаючи рук від намиста, то Нільс прийде.

Він уже приходив перед полуднем, коли Ерік від'їздив, і сидів аж до вечора, але обіцяв заглянути ще, як зійде місяць і стане видно обминати ополонки на фіорді.

Фенімора скінчила ворожіння, не цікавлячись наслідком, і підійшла до вікна.

Не скидалося на те, що цього вечора вигляне місяць, таке було темне небо, а на сірій кризі було ще темніше, ніж на суходолі, де лежав сніг. Уже нехай би краще не приходив. Вона сіла за рояль, покійно зітхнувши, але знову підвелася й глянула на годинника. Тоді вернулася, рішуче поклала перед собою великого грубого зошита з нотами, проте не грала, а, задумавшись, неуважно перегортала сторінки.

А що, як він усе-таки стоїть на тому березі, й припасовує ковзани, і за мить уже буде тут? Вона так чітко уявила собі його: як він, трохи задиханий, мружить очі на світло після півдня надворі. Він приніс із собою холод, борода в нього вся у маленьких блискучих краплинках. І він каже... що ж би він сказав?

Вона усміхнулася й опустила очі.

А місяць усе не сходив.

Вона знову підійшла до вікна й спинилася, вдивляючись у темряву, аж поки в очах їй замаячили білі іскорки та барвисті, мов веселка, кола. Проте такі непевні. А їй хотілося б, щоб надворі був фейерверк: ракети, що довжелезними стрічками здійсмаються вгору, тоді стають маленькими гадючками, пробивають собі шлях у небо й зникають, востаннє сяйнувши, або ще величезна тьмяна куля, що тремтить у повітрі, тоді повільно спадає вниз дощем різнобарвних зірок: дивись, дивись! Так м'яко й граційно, наче вклоняючись, золотий дощ кланяється — прощайте! Прощайте! І вже по всьому. О боже, чому ж він не прийшов? І грати не хочеться. І відразу ж обернулася до рояля, вдарила голосну октаву й не відпустила клавішів, аж поки згук цілком стих, тоді почала вдаряти знову й знову. Їй не хотілося грати, ні, не хотілося, не хотілося... зате хотілося танцювати! На хвилю вона заплющила очі й подумки полинула в танці величезною залю червоних, білих і золотих кольорів. Як гарно було б натанцюватися, зігрітись, відчутти спрагу, випити шампанського! І Фенімора згадала, як одного разу, коли ще ходила до школи, наробила собі з приятелькою шампанського з газованої води й одеколону і як вони послабли, напившись того трунку.

Фенімора випросталась і пройшлася по кімнаті, мимохіть поправляючи сукню, немов після танцю.

— Ну, а тепер будемо розважні, — стиха мовила вона, взяла шитво й примостилася у великому фотелі біля лампи.

Та робота їй не йшла. Скоро вона опустила руки на коліна, помалу залізла вся в фотель і скрутилася в клубочок, підперши рукою щоку й загорнувши сукнею ноги.

Цікаво було б знати, чи інші жінки теж так само, як і вона, помилялися, були нещасні, а тоді закохувалися в іншого. Вона перебрала одну по одній усіх жінок у Фіордбю. Тоді згадала про пані Боє. Нільс розповідав їй про ту жінку, що завше була для неї незрозумілою загадкою, — вона її ненавиділа й немов через те почувала себе

приниженою.

Ерік теж якось сказав, що був нестямно закоханий у пані Бое.

Та хіба це все, що вони про неї знають!

Фенімора засміялася, згадавши нового чоловіка пані Бое.

І весь час, міркуючи про це, вона нудьгувала за Нільсом, наслухала, чи він не йде, уявляла собі ненастанно, як він перебирається через кригу. І зовсім не передчувала, що вже дві години маленька чорна цятка з цілком іншого боку пробивається до неї крізь засніжене поле і з цілком іншою звісткою, аніж та, що її вона очікувала з-за фіорду. То був усього лише чоловік у сукняній куртці й намащених чоботях — ось він уже постукав у кухонне вікно й налякав служницю.

— Тут вам лист, — сказала Тріна, зайшовши до господині.

Фенімора взяла його. То була депеша. Вона спокійно віддала дівчині квитанцію й відпустила її. Вона анітрохи не хвилювалася: останнім часом Ерік не раз попереджав її депешою, що приїде завтра з друзями.

Тоді стала читати.

І враз похолола, схопилася з фотеля і втупилася в двері, ніби очікуючи на щось жахливе.

Вона не хотіла, не сміла його впустити; одним стрибком вона опинилась коло дверей, підперла їх плечем і стала крутити ключа, аж скалічила собі руку. Та ключ не подавався, хоч як вона натужувалася. Тоді вона опустила руки. Бо ж правда — той жах був не тут, а далеко звідси, в чужому домі.

Вона затремтіла, коліна їй підігнулися, і вона зсунулася по дверях на підлогу.

Еріка немає живого. Коні схарапудилися, перекинули воза на розі вулиці, і Ерік ударився головою об мур. Голова розкололася, і він лежить мертвий в Ольборзі. Ось що сталося, і найважливіше сказано в депеші. З ним разом їхав тільки білошій домашній учитель, араб; він, власне, й послав депешу.

Фенімора лежала на підлозі, впершись долонями в килим, і тихо стогнала; очі її бездумно, скам'яніло втупилися в одне місце, а верхня частина тіла безсило хиталася з боку на бік.

Ще хвилину тому навколо неї було так ясно й духмяно, і вона не могла відразу затерти ті картини чорною ніччю смутку та скрухи, хоч як хотіла. Мимоволі в її свідомості зринали ще непевні, сліпучі спалахи любосного щастя й любосного світла, і могутні, нестямні бажання намагались пробитися нагору, прагнули благодатного забуття або ж судомно хапали гримуче колесо подій, щоб стримати його.

Але скоро все те минулося.

Чорними зграями, немов круки, налетіли з усіх боків темні думки, приваблені трупом її щастя, й заходилися роздзьобувати його, поки в ньому ще не остигло тепло життя. Вони шарпали, дерли, спотворювали його, кожну рису споганювали й викривляли, аж поки з нього лишилася купа стерва, огидного й жахливого.

Вона підвелася й почала ходити по кімнаті, спираючись, мов хвора, на стільці та на стіл, і шукала у відчаї бодай крихти якоїсь допомоги, хоч би втішного погляду, хоч

співчутливого дотику — та очі її натрапляли тільки на ясно освітлені родинні портрети, чужі портрети, що були свідками її падіння, її злочину, на тих сонних старих добродіїв, запишнених матрон і неодмінної на кожному портреті дитини, вічного гномика, дівчинки з великими круглими очима й опуклим чолом. Тепер цей чужий дім набрався доволі спогадів: і той стіл, і цей стілець, і ослінчик із чорним пуделем, і завіси з такого краму, як шиють халати; всіх їх вона наситила спогадами, розпусними спогадами, що їх вони тепер випльовували з себе й шпурляли в неї, — о, як страшно бути замкнений із усіма цими свідками гріха і з самою собою; вона бридила собою, погрожувала їй, тій безсоромній Феніморі, що плазувала біля її ніг, вона дерла одіжку з її благальних рук. Милосердя! Ні, милосердя немає, хто може змилосердитися перед мертвими очима там, у чужому місті, що тепер, заплющені, бачать, як вона кинула його честь у лайно, брехала його вустам і зраджувала його серцю.

Вона відчувала, як на неї дивилися ті мертві очі, хтозна-звідки, але пильно дивилися, — і корчилася під їхнім поглядом, прагнула сховатися від них, та вони переслідували її, пронизували наскрізь, як два гострі промені; втупивши очі вниз, де на килимі кожна нитка, а на ослінчику кожний стібок були неприродно чіткі в ясному, різкому світлі, вона враз помітила, як щось ходило навколо неї ступою її мертвого чоловіка, аж зачіпаючи її сукню, — вона скрикнула, пойнята жахом, і відскочила; тоді перед нею з'явилися наче руки і все ж не руки, щось таке, що повільно хапало її, глузливо й переможно хапало її серце, ту потвору фальші, жовту перлину невірності! І вона відхилялася, аж поки вдарилася об стіл, але воно все одно не зникло, і груди не були йому перепорою, воно добувалося крізь шкіру, крізь м'ясо, немов... Вона кам'яніла з ляку, стоячи й безпорадно тиснучись до столу, нерви її стискалися в напруженому очікуванні, а очі вирячилися так, наче ладні були вискочити з орбіт.

Потім усе минулося.

Вона непевним поглядом озирнулася, впала навколішки й довго молилась. Вона каялася, сповідалась шалено й нещадно, дедалі більше запалюючись, з такою самою фанатичною ненавистю до самої себе, як та, що спонукає шмагати своє голе тіло. Вона палко шукала бридких слів, упивалася самозневагою і покорою, бажаючи якнайдужче себе споганити.

Нарешті підвелася. Груди її тяжко, неспокійно здіймалися, а бліді щоки, що наче підпухли за час молитви, ледь поблискували.

Вона озирнулася по кімнаті так, ніби в чомусь мовчки заприсягалася, тоді вийшла до темної сусідньої кімнати, причинила за собою двері, якусь хвилину постояла, щоб звикнути до півми, далі навпомацки подалася до заскленої веранди.

Там було не так темно. Місяць, що вже зійшов, світив крізь намерзлий шар кришталіків на вікнах — жовтаво на самих шибках і червоняво та синяво на прямокутниках кольорового скла, що обрамляло їх.

Вона зішкрябала рукою в одному місці паморозь і старанно витерла хусточкою вологу.

На фіорді ще нікого не було.

Тоді вона почала ходити з кутка в куток по своїй скляній клітці. Там не було ніяких меблів, крім заплетеної очеретом канапи з гнутого дерева, а на ній лежало повно сухого листя з плюща, який вився під дахом. Щоразу, як вона проходила повз канапу, листя тихо шелестіло, а подеколи її сукня зачіпала листок на підлозі, й він, тягнучись за нею, шурхотів по мостинах.

Вона все несла свою сумну варту, згорнувши руки на грудях, не зважаючи на холод.

Надійшов Нільс.

Вона одним поштовхом розчахнула двері й ступила в тонких черевичках на пришерхлий сніг.

Вона хотіла такого, могла навіть вийти боса на цю зустріч.

Угледівши чорну постать на білому снігу, Нільс трохи сповільнив біг і тепер наближався до берега нерішуче, невпевнено.

Та скрадлива постать немов пекла їй очі. Кожний порух, кожна риса, що їх вона пізнавала, шмагали її, наче нахабний глум, наче вихвалялися своїми ганебними таємницями. Вона тремтіла з ненависті, серце набухало прокльонами, їй важко було стримуватися.

— Це я! — глузливо крикнула вона йому назустріч. — Сука Фенімора!

— На бога, кохана, що сталося? — вражено спитав Нільс, що був уже за кілька ступнів від неї.

— Ерік помер.

— Помер? Коли? — він став ковзанами в сніг, щоб не впасти. — Кажі ж бо! — І він ступив ближче до неї.

Тепер вони стояли віч-на-віч, і вона насилу стрималася, щоб не вдарити кулаком у його бліде, розгублене обличчя.

— О, я скажу! — мовила вона. — Ерік помер, чув? Коні схарапудилися в Ольборзі, і він розстроїв собі голову, а ми тут ошукували його!

— Який жах! — простогнав Нільс і схопився за скроні. — Хто б сподівався... О, якби ми були йому вірні, Феніморо! Еріку, сердешний Еріку! Краще б зі мною таке сталося! — він захлипав і аж скорчився з муки.

— Я ненавиджу тебе, Нільсе Люне!

— Ет, що там *ми*! — нетерпляче застогнав Нільс. — Якби тільки *він* був з нами! Бідна Феніморо, — схаменувся він, — не зважай на мене. Кажеш, що ненавидиш мене? Маєш підставу ненавидіти, так, маєш. — Він раптом випростався. — Зайдімо до хати. Я й сам не знаю, що кажу. То хто прислав депешу?

— До хати! — закричала Фенімора, скипівши, що він так мало зважає на її ворожість. — До хати! Ніколи більше там не буде твоєї боягузливої, нечесної ноги! Як ти можеш думати про таке, нікчемо, брехливий собако, що заповз сюди і вкрав честь свого товариша, тому що її погано стережено! Що, може, не вкрав у нього на очах? Бо він вірив, що ти чесний, злодюго!

— Годі тобі! Ти що, збожеволіла? Що з тобою сталося? Яких ти слів уживаєш? — Він

міцно схопив її, притяг ближче і вражено заглянув їй в обличчя. — Заспокойся, — додав він уже лагідніше. — Легше від того не стане, серденько, що ти шмагатимеш себе бридкими словами.

Вона вирвалася, аж він заточився на ковзанах.

— Ти не чув, що я ненавиджу тебе? — завершала вона. — Чи в тебе так *мало* честі, що не можеш цього збагнути? Яка ж я була сліпа, що кохала тебе, облуднику, коли мала біля себе його, в тисячі разів кращого за тебе! Я ненавидітиму й зневажатиму тебе до кінця життя. Поки ти не з'явився, я була чесна, нікому ніколи не заподіяла зла, та ось ти прийшов із своєю поезією та своїм брудом і заманув мене до себе в болото. Що я тобі зробила, що ти не лишив мене в спокої, мене, яка мала б бути для тебе найсвятіша? Тепер день у день доведеться носити в серці сором, і хоч би яку нікчому стріла я на шляху своєму, то завше подумаю, що я ще нікчемніша. Ти отруїв мені всі спогади молодості. Чи ж можу я тепер згадати щось чисте, добре? Ти геть усе запламував. Помер не тільки він, усе, що було між нами, ясне й гарне, теж померло, зітліло. О боже, дай мені сили! Чи ж справедливо, що я не можу помститися за те, що ти вчинив мені? Зроби мене знову чесною й доброю, Нільсе Люне, зніми з мене ганьбу! Ні, ні — ти повинен каратися, аж поки спокутуєш зло, мені вчинене! Можеш ти, можеш направити всю ту брехню? Не стій, як пень, і не прикривайся своєю безпорадністю, страждай у мене на очах, корчя з муки й відчаю, стань нещасний! Зроби його, господи, нещасним, не дай йому вкрати ще й мою помсту! Геть звідси, мерзотнику, я жену тебе від себе, але потягну через усі муки, що їх накличе на тебе моя зненависть, так і знай!

Вона погрозово звела руки, тоді обернулася й пішла до хати; двері на веранді тихо рипнули за нею.

Нільс вражено дивився їй услід, майже не вірячи, що вона пішла. Йому здавалося, ніби перед ним і досі стоїть те бліде, спрагле помсти обличчя, таке навдивовижу посполите й простацьке в своїй знавіснілості, вилущене з своєї звичайної поправної краси, наче чиясь нещадна варварська рука переорала всі його риси.

Він обережно пошкандибав назад на кригу й повільно рушив у глиб фіорду. В обличчя йому світив місяць, а в спину віяв вітер. Поринувши в свої думки, він перестав зважати на дорогу й побіг швидше; крижинки відскакували з-під ковзанів і дзеленчали на блискучій поверхні, гнані морозяним вітром, що дедалі дужчав.

Оце такий кінець! Отак він урятував жіночу душу, підніс її і дав їй щастя! Як же він гарно повівся з мертвим приятелем дитинства, що йому хотів офірувати своє прийдешнє, своє життя, геть усе! Ось його офіра і порятунок! Нехай дивляться небо й земля, коли хочуть побачити людину, що втримувала своє життя на вершині честі незаплямованим, непохибним, аби не впала тінь на ідею, якій вона слугувала і яку була покликана провіщати.

Він біг далі.

Ну, хіба ж не хвалько він був, думаючи, що його мізерне життя може кинути тінь на сонце ідеї. Господи боже, завше він міряє так високо! Це в нього в крові. Коли вже він

не може бути чимось кращим, то хай би принаймні був Юдою і в своїй зловісній величі був гідний наймення Іскаріота. Принаймні воно б про щось нагадувало. Завше він поводитьсь так, немов він — відповідальний міністр ідеї і член її таємничої ради, який усе, що стосується людства, знає з першої руки! Невже він ніколи не навчиться скромно прагнути одного: виконувати свій обов'язок у гарнізоні ідеї, як простий вояк?

На кризі горіли червоні бакени, і він так близько пробігав повз них, що з-під його ніг на хвилю виростала велетенська тінь, ковзала вперед і зникала.

Він думав про Еріка й про те, який він був Ерікові приятель. Він! Спогади дитинства заламували над ним руки, мрії молодості затуляли обличчя й плакали над ним, усе його минуле дивилось на нього довгим докірливим поглядом. Він зрадив усе те задля кохання, такого нищого й мізерного, як і він сам. А все ж у їхньому коханні була велич, він її теж зрадив. Куди йому втекти від того розгону, що завше кінчається в ямі? Адже він ціле своє життя тільки розганявся, і надалі буде те саме; він знав, що буде, відчував, такий був упевнений, що йому аж боляче ставало на думку про те непотрібне зусилля; він усім серцем хотів би втекти, звільнитися від такої безглуздої долі. Якби оце під ним тріснула крига, то було б по всьому — він захлинувся б і втонув у крижаній воді.

Він спинився, стомлений бігом, і озирнувся. Місяць зайшов за хмару, і фіорд лежав темний поміж білими пагорбами суходолу. Нільс повернувся й рушив проти вітру. Вітер брав добрий, а його змагала втома. Він спробував пошукати затишнішої дороги під високим берегом, та зразу ж наскочив на вир, утворений потоком з пагорбів, і тонка крига під ним почала тріщати й осідати.

Як же йому стало легко на серці, коли він знову опинився на міцній кризі! Страх майже цілком уйняв його утому, і він прудко побіг далі.

Поки Нільс долав фіорд, Фенімора сиділа в тій самій ясно освітленій кімнаті, виснажена й розчарована. Вона відчувала, що помста не вдалася їй; вона не знала, чого сподівалася, але то мало бути щось цілком інше; їй уявлялося щось величне, могутнє, щось схоже на меч і червоне полум'я. Або ще інше: таке, що піднесло б її й посадило на трон; а тим часом усе вийшло так по-дріб'язковому, буденно, вона здавалася собі радше сварливою бабою, аніж зневаженою жінкою, що шле прокляття...

Чогось вона все-таки навчилася від Нільса.

Рано-вранці, поки стомлений Нільс іще спав, вона виїхала з садиби.

XII

Наступні два роки Нільс переважно тинявся по чужих краях.

Він був страшенно самотній: не мав ані родини, ні приятеля, близького своєму серцю. Та над ним тяжіла ще більша самотина, ніж ця, бо тільки той може нарікати на свою долю й почуватися цілком самотнім, хто на всій неосяжній землі не має жадного місця, яке б він благословив і якому бажав би добра, до якого б звертався своїм серцем, коли воно рветься з грудей, за яким би тужив, коли туга розгортає крила; та як йому світить ясна, постійна зірка життєвої мети, то не буває такої самотньої ночі, щоб він був цілком сам. Але Нільс Люне не мав такої зірки. Він не знав, що йому робити з собою і своїм хистом. Звісно, добре мати хист, та він не бачив, на що його зужити, блукав без

діла й почувався, як маляр без рук. Як він заздри́в іншим: і малим, і великим, що, хоч би де жили, завше знаходили, за що вчепитися, — а він не міг знайти аніякісінької зачіпки. Міг тільки, здавалося йому, переспівувати давні романтичні пісні, нічого іншого він ніколи не створив. Його хист був немов чимось стороннім, тихою Помпеею чи арфою, що її він міг дістати з кутка. Той хист не бував із ним скрізь, не ходив разом вулицями, не сидів йому в очах, не лоскотав йому кінчиків пальців, не опановував його, зовсім ні. Часом Нільсові здавалось, що він на півсторіччя спізнився народитись, а то знову, що народився завчасно. Хист його мав корінь десь у минулому, тільки там черпав натхнення, не знаходив поживи в його думках, його переконаннях та уподобаннях, не міг увібрати їх у себе й вилити в певну форму; його хист і його духовний світ текли одне побіч одного, як вода й олія, що змішувалися разом, але не зливалися, ніколи не ставали чимось одним.

Поступово він спостеріг це й дуже засмутився, почав дивитися на себе та на своє минуле глузлигим, недовірливим поглядом. Певне, в ньому є якась вада, казав він сам собі, якась невеличкова вада в найглибшому куточку його ества, бо ж він вірив, що в людині *повинне* все зливатися в одне.

В такому душевному стані перебував Нільс, коли останнього року свого життя за кордоном, на початку вересня, спинився в Ріві, невеличкому містечку на березі озера Гарда.

Відразу після його приїзду місцевість ту оточили валом перешкод і обмежень для мандрівників, що стримав приплив чужинців. Саме спалахнула холера в околицях Венеції, на півдні в Десенцано та на півночі в Трієсті. Через те в Ріві не було дуже людно, готелі, тільки-но пішла поголоска, спорожніли, і мандрівники стали обминати ті околиці.

Натомість нечисленні пожильці, що лишилися там, заприязнилися одне з одним ще дужче.

Найцікавіша серед них була відома оперова співачка. Звалася вона мадам Одеро, та набагато відоміше було її театральне ім'я. Вона з своєю товаришкою, Нільс і глухий лікар з Відня були єдині пожильці в готелі "Золоте сонце" — першорядному в тому містечку.

Нільс близько заприязнився з нею; їй сподобалась його ширість, так часто притаманна людям, що живуть у незгоді з самим собою і шукають упевненості в інших.

Пані Одеро мешкала там сьомий місяць, аби в цілковитому спокої вилікувати недугу горла, що загрожувала її голосові; лікар заборонив їй цілий рік співати, а щоб не кортіло, то не дозволив навіть слухати музику. І аж після року вона мала заспівати на пробу: коли виявиться, що в голосі не відчутно буде ані знаку втоми, то це означатиме, що вона цілком здорова.

Нільс мав своєрідний вплив на пані Одеро; натура в неї була бурхлива, запальна, не багата на відтінки, і Нільс якимось злагіднював її. Для неї то був страшний вирок — почути, що цілий рік вона має прожити серед тиші, далеко від подиву й обожування, і спочатку вона дивилася на ті майбутні дванадцять місяців розпачливо й злякано, немов

то була глибока чорна могила, куди її хотіли покласти живою; та оскільки всі друзі сходилися на тому, що іншої ради немає, то одного ранку вона несподівано сховалася в Ріві. Вона могла спинитися в люднішому місці, але саме цього не хотіла. Вона соромилася й почувала себе так, наче мала якусь помітну зовні тілесну ваду, і їй ввижалося, що люди співчують її каліцтву й балакають про нього між собою. Тому, оселившись у готелі, вона уникала товариства й здебільшого сиділа в своїх покоях, від чого найдужче перепадало дверям, бо їй несла вже було витримувати таке добровільне ув'язнення. Тепер, коли всі гості виїхали, пані Одеро вигулькнула на світ і таким чином зазнайомилася з Нільсом, бо поодиноких людей вона нітрохи не боялася.

Не треба було довго стрічатися з нею, щоб помітити, чи хтось їй подобається, чи ні, бо вона відразу виявляла своє почуття досить ясно. Те, що бачив Нільс, вельми його підбадьорювало, і не перебули вони й кілька день разом у чудовому готельному саду з гранатами й миртами, з альтанками з квітучих олеандрів і з прекрасними краєвидами, як між ними зродилася щира приязнь.

Не було й мови про те, щоб вони закохалися одне в одного, принаймні, щоб дуже закохалися; між ними склалися ті невизначені, приємні стосунки, що складаються між чоловіком і жінкою, які перебули вже першу молодість з її бурхливими бажаннями й прагненнями незнаного щастя. То було наче бабине літо, коли так гарно гуляти руч-об-руч, складати себе самих у китицю квітів, гладити себе чиеюсь рукою і подивляти чиймись очима. Всі приємні таємниці, які ти маєш, всі милі, байдужі речі, що їх збережено в пам'яті, весь душевний дріб'язок витягаєш на світ, пускаєш по руках — обережно, порівнюючи й пояснюючи, як митець, вишукуючи для нього якнайкращого освітлення.

Звісно, такі святкові стосунки можуть зайти тільки в спокої, коли є багато часу, та Нільс і мадам Одеро там, біля прекрасного озера, всього того мали доволі. Саме Нільс надавав їм тону, одягаючи мадам Одеро і словами, й виразом обличчя в шати меланхолії. Спершу вона не раз хотіла зірвати з себе той убір і показатися варваркою, якою вона й була насправді, та коли впевнилась, що ті шати личать їй, то визнала меланхолію за гарну роль і не обмежилась тим, що перестала грюкати дверима, а сама вже вишукувала в собі настрої і почуття, які пасували до нових шат, і страшенно здивувалася, коли врешті помітила, як мало знає вона саму себе. Адже життя її плинуло завше в русі, завше мінялося, і досі в неї не було часу заглибитися в себе; властиво, вона аж тепер наближалася до тієї пори, коли жінки, що спізнали життя і весь час були на видноті, починають збирати спогади, оглядатися назад і ліпити своє минуле.

На таких засадах стосунки їхні розвивалися швидко й певно — і вони стали необхідні одне одному: кожному здавалося, що він жив тільки наполовину, коли залишався сам.

Та одного ранку Нільс вплив вітрильником на озеро і раптом почув, що мадам Одеро співає в саду. Перша його думка була вернутися й насварити її, та поки він вагався, то відплив так далеко, що голосу вже не стало чути; до того ж надто гарний

був вітер, якраз плисти до Лімоне, та й опівдні все одно він мав вернутися. Отож він поплив далі.

Мадам Одеро вийшла в сад незвично рано. Свіжий подих вітру, лагідні хвилі, блискучі й чисті, мов скло, що хлюпали під муром саду, пишнота навколишніх барв — голубого озера й випалених сонцем гір, білих вітрил, що маяли на воді, й червоних квіток, що спліталися в неї над головою, — все те, а ще сон, який і досі озивався в її серці і якого вона ніяк не годна була забути, все те захопило її, вона не могла більше мовчати, ні, не могла; мусила й собі прилучитися до того життя.

І вона заспівала.

Голос її дедалі більше наливався радістю, вона впивалася його мелодійністю, тремтіла з приємного відчуття його сили і співала далі, не могла спинитися, до того ж у ньому так гарно виливалися мрії про майбутні успіхи.

І не було в ньому втоми, їй можна їхати відразу, їхати, струсити з себе порожнечу всіх цих місяців, знову виступати, знову жити.

До полудня все було готове в дорогу. І вже як перед двері під'їхали повози, мадам Одеро згадала про Нільса Люне. Вона вихопила з кишені маленького пошарпаного записника і всього його списала словами прощання Нільсові, бо аркушки були такі дрібні, що на них заледве вміщалося три-чотири слова; вона вклала його в конверт і поїхала.

Коли Нільс повернувся аж після обіду — його затримала санітарна служба в Лімоне, — мадам Одеро давно вже була на станції в Морі.

Він не здивувався, не розгнівався, лиш засмутився, навіть покірно всміхнувся на ту нову неласку долі. Та коли ввечері, сидючи в порожньому саду, він розповідав господаревому синові казку про принцесу, що знайшла свої крила й полетіла від коханого назад до країни фей, то відчув безмежну тугу за Ленборгором, запрагнув, аби щось схоже на домівку огорнуло його, притягло до себе й міцно тримало, байдуже, яким способом. Він не міг більше зносити байдужості буття, де його звідусіль виштовхувано й завше кидано назад, самому собі. Він не мав на землі домівки, не мав у небі бога, не мав мети в прийдешньому. Але ні, принаймні домівку він матиме, він полюбить його, те місце, чи велике воно буде, чи мале, полюбить кожний камінь, кожне дерево, всі річчї і все живе, між усім поділить своє серце, так, що звідти вже ніхто ніколи його не виштовхне.

XIII

Уже майже рік Нільс Люне мешкав у Ленборгорі, провадив господарство, як умів і наскільки йому дозволяв управитель. Він відставив щит, стер з нього своє гасло й скорився. Нехай людство обходиться без нього, він навчився втішатися щастям чисто фізичної праці, коли видно, що робота росте в твоїх руках, що ти годен її скінчити й нарешті скінчив, коли, відходячи стомлений, бачиш, що сила, яку ти зужив, перейшла в твою роботу і та робота залишиться, її не сточать сумніви ночі, не розвіє гризья критика ранку. В сільському господарстві немає сізифових каменів[31].

А коли стомиться працею тіло, з якою втіхою ти йдеш на спочинок і зі сну

зачерпуєш сили, аби знову вкласти її в працю, так стало, як стало чергується день із ніччю, і не перешкоджають тобі ніякі настрої, не треба так вважати на себе, як на гітару, що в неї вже стерлися гвинти.

Він справді був щасливий, і часто можна було бачити, що він сидів, як, бувало, його батько, на брамі або на межовому камені і з дивним бездумним захопленням споглядав на золотаву пшеницю чи на важке волоття вівса.

Він ще не почав ближче знайомитися з навколишніми мешканцями, єдине місце, куди він їздив досить часто, була садиба Скінерупа, канцелярського радника у Варде. Ця родина оселилася тут ще за життя Нільсового батька, а що радник був давній університетський товариш старого Люне, то вони підтримували близькі стосунки. Скінеруп, лагідний, лисий чоловік з чіткими рисами обличчя й ласкавими очима, тепер був уже вдівець, зате мав аж чотири дочки; найстаршій було сімнадцять років, а найменшій — дванадцять.

Нільс любив поговорити з дуже начитаним радником на різні мистецькі теми, бо хоч він і став працювати на землі, але не зробився ще селянином. Тішила його також трохи смішна обережність, до якої йому доводилось удаватися, коли вони порівнювали данську літературу з якоюсь чужою чи щось інше данське з неданським; а обережність була вкрай потрібна, бо лагідний радник належав до тих щирих, заповзятих давніх патріотів, які ще могли сердито визнати, що Данія — не наймогутніша велика держава, але далі вже не поступалися: все інше данське було тільки найліпше. А ще мимохіть, не надаючи тому ніякої ваги, Нільс тішився, коли бачив радісний подив в очах сімнадцятирічної Герди, що стежили за ним під час розмови. Вона завше намагалася бути поблизу, як Нільс приходив, і так брала до серця його мову, що часто аж червоніла з захвату, почувши з його вуст щось, на її думку, особливо вдале.

Так, зовсім не прагнучи того, він став ідеалом тієї молоді дами; найперше тому, що як їхав верхи до міста, то одягав сірий закордонний плащ дуже романтичного крою. Певне, ще й через те, що, наприклад, казав "Мілано" замість "Мілан" та що був самотин на світі і на обличчі в нього проступав смуток. Багато що відрізняло його від інших людей і у Варде, і в Рінгчєбінзі.

Одного гарячого літнього дня Нільс ішов вуличкою поза радниковим садом. Сонце пражило невеличкі цегляні будинки; далі на річці стояли човни, позавішувані матами, аби не розтопилася у шпугах смола, і навколо все було зачинене, щоб хоч трохи затримати всередині прохолоди, якої не було надворі. У відчинених хвіртках сиділи діти й голосно вчили уроки — гули навперейми з бджолами в саду; згряя горобців мовчки літала з дерева на дерево — всі разом сідаючи на одне, а тоді всі разом на інше.

Нільс зайшов до невеличкого будинку, що припирав до саду, і господиня побігла до сусідів шукати чоловіка, залишивши його самого в чистій кімнатці, де пахло накрохмаленою білизною та жовтофіолем.

Оглянувши картини, двох собак на шаховці й мушлі на невеличкому столику, він підійшов до відчиненого вікна й почув десь близько Гердин голос — усі чотири сестри Скінеруп стояли неподалік будинку на радниковому бліху.

Бальзаміни та інші вазони на вікні затуляли його: зате йому було добре все чутно й видно.

Очевидно, сестри сперечалися, і три молодші виступали разом проти Герди. Всі вони тримали в руках жовті палиці до гри в кільця, а найменша наклала на голову трое чи четверо смугастих червоних кілець, немов чалму.

Саме вона тепер і говорила.

— Герда каже, ніби він схожий на *Фемістокла*, що стоїть на грубці в канцелярії, — звернулася вона до тих двох, що були на її боці, і, вдаючи замріяну, звела очі вгору.

— Пхе! — мовила середуща, єхидне дівчисько, що тільки весною перейшло конфірмацію. — Хіба Фемістокл мав похилу спину? — Вона натякала на те, що Нільс трохи горбився. — Гарний мені Фемістокл!

— У нього в погляді стільки мужності, він правдивий чоловік, — передражнила Герду дванадцятирічна.

— Аякже! — знову озвалася середуща. — Хіба правдивий чоловік парфумиться? Недавно там лежали його рукавички, і за кілометр чути було парфуми.

— *Сама* досконалість! — вигукнула дванадцятирічна, немов мліючи з захвату, й поточилася назад.

Усе це вони говорили між собою, а не до Герди, що стояла трохи осторонь, зашарівшись, і длубала жовтою палицею землю. Раптом вона підвела голову й сказала:

— Як вам не соромно казати таке про нього! Та ви навіть погляду його не варті!

— Хіба він не такий, як інші? — лагідно втрутилась найстарша з трьох спільниць, наче хотіла стати за посередницю.

— Ні, *зовсім* не такий, — мовила Герда.

— Він же теж має якісь *свої* вади, — вела далі сестра, наче не чула Гердиних слів.

— Ні, не має.

— Люба Гердо, адже ти *знаєш*, що він не ходить до церкви.

— А чого йому туди ходити? Він *набагаторозумніший* за священика.

— Так, але він і в бога *зовсім* не вірить.

— О, будь певна, що як не вірить, то має на *цедосить* підстав.

— Пхе, Гердо, як ти можеш таке казати!

— Можна навіть подумати, що... — перебила та, що перебула конфірмацію.

— Що можна навіть подумати? — запально спитала Герда.

— Нічого, ти ще вкусиш мене! — відповіла сестра і раптом стала дуже примирлива.

— Кажи, що можна навіть подумати?

— Ні, не скажу. Маю ж я право мовчати, коли хочу.

Вона з дванадцятирічною рушили геть, взявшись під руку, як правдиві спільниці.

За ними пішла й третя, аж почервонівши з обурення.

Герда залишилась сама, уперто дивлячись перед себе й вимахуючи жовтою палицею.

За деякий час із другого кінця саду почувся хрипкий спів дванадцятирічної:

Не питай мене, коханий,

Що для мене цей зів'ялий лист...

Нільс добре зрозумів дошкульний натяк: він недавно подарував Герді книжку із засушеним виноградним листком із того саду у Вероні, де міститься могила Джульєтти. Він насилу стримав сміх. Тим часом господиня привела чоловіка, якого врешті таки знайшла, і Нільс замовив йому столярську роботу, що задля неї, власне, й прийшов.

Від того дня Нільс почав пильніше приглядатися до Герди й дедалі більше помічав, яка вона гарна й довірлива, дедалі частіше звертався до неї думками.

І вона таки справді була гарна — тією лагідною, зворушливою красою, що майже викликає сльози на очі. Її рано розвинена постать була по-жіночому пишна, а все ж видавалася невинною, бо була ще пухка, як у дитини. Такі самі невинні були маленькі зграбні руки, що тільки-но втратили рожевий колір перехідного віку; в них не було й знаку нервової тремтячої цікавості, властивої дівчатам у такі роки. Вона мала таку гарну міцну шию, такі круглі щоки, такий низенький, мрійливий, чисто жіночий лоб, де великим думкам аж тісно, аж вони болять, аж густі брови насуплюються, а очі! Які ж вони були сині та глибокі. Але такі глибокі, як вода, що в ній видно дно. Вони визирали з-поміж примружених, здивованих повік, що в їхніх куточках лагідно спочивав сміх.

Отака була Герда, біла, рум'яна, русава, з короткими золотавими косами, гарно зібраними докупі.

Нільс і Герда часто розмовляли, і він дедалі більше цікавився нею: спочатку спокійно, приязно, відверто, аж поки одного дня зайшла зміна — пробігла між ними якась іскорка; назвати її чулістю було б надто сміливо, а все ж саме вона змушує руки, вуста, очі шукати того, без чого серцеві завше брак того другого серця. І скоро після того Нільс пішов до Гердиного батька — бо Герда була така молода, а він був такий упевнений у її коханні. Батько дав свою згоду, а Герда свою.

На весну вони побралися.

Нільсові Люне здавалося, що буття його стало таке безмежно ясне й просте, життя таке рівне, а щастя таке досяжне, так легко було його вхопити, як повітря, що його він у себе вдихав.

Він кохав молоду дружину, яку здобув собі, вкладав у своє кохання всю делікатність думок і серця, всю ту велику, ніжну турботу, на яку здатен чоловік, що знає, як любовна жага вигасає, але й вірить, що кохання може міцніти. Він був такий чуйний до тієї молоді душі, що прихилилась до нього з невимовною довірою, пригорнулася з такою самою лагідною надією, з такою самою спокійною впевненістю, що він бажає їй тільки добра, як оте ягня з приповіді до свого господаря, коли їло з його рук і пило з його келиха. Він не важився відбирати від неї бога, виганяти хор білих янголів, що, співаючи, цілий день витають у небі, а у вечірню годину сходять на землю і стають на сторожі біля кожного ліжка, сповнюючи нічну темряву невидимими охоронними вогниками. Йому так не хотілося, щоб його важкий, позбавлений образів світогляд став між нею та лагідною блакиттю неба й огорнув її неспокоєм і самотою. Та вона захотіла інакше, захотіла ділити з ним усе: мовляв, не повинно бути місця ні на небі, ні на землі, де б їхні шляхи розходилися, і хоч як він стримував її, вона відповідала словами

біблійної моавітянки чи принаймні мала те саме на гадці: твій народ повинен стати моїм народом, а твій бог — моїм богом. Тому Нільс поважно взявся навчати її, пояснював, що богів створили собі люди і що вони, як і все інше людське, не можуть бути вічні, одне покоління богів заступає інше, бо ж людство весь час розвивається й змінюється, постійно переростає свої ідеали. І бог, який дістає свій духовний зміст не від того, що є найбільшого і найшляхетнішого в людському поколінні, не отримує своє світло від людей, а осяває сам себе, не розвивається, а тужавіє в історичному розчині догматів, уже не бог, а ідол, тому іудеї мали слухність, як боролися з Ваалом та Астартою, а християнство — як боролосся з Юпітером та Одіном[32], бо ж ідол — просто ніщо. Людство йшло від бога до бога, тому Христос і заявив, що, з одного боку, він прийшов на землю не касувати закон, а виконати його, сповнити волю давнього бога, а з другого боку, своїми містичними словами про гріх, що його не можна простити, гріх супроти духа святого, вже вказував на ідеал вищого за себе бога.

А ще він її вчив, що віра в свого особистого бога, який усе робить на краще і на тому світі карає чи винагороджує, — просто втеча від бруталної дійсності, безсила спроба вирвати жало безнадійній сваволі буття; показував, як притупилося в людей співчуття до нещасних і як мало тепер у них бажання докласти всіх зусиль, аби тим нещасним допомогти, бо вони втішають себе думкою, що злигодні, які випали комусь у короткому земному житті, торують йому шлях до вічного раювання на тому світі.

Він наголошував, яку силу й самостійність здобуде рід людський, коли, вірячи в самого себе, будуватиме своє життя відповідно до того, що людська одиниця в найкращі хвилини ставитиме найвище, а не здаватиметься на волю якогось стороннього бога. Він виставляв свою віру якомога кращою і благодатнішою, але й не приховував від Герди, яка страшенно тяжка й невтішна буває правда атеїзму в годину горя, не те що ясний, щасливий сон про вітця небесного, керманича й володаря. Та вона була мужня; звісно, не одне з його вчення вражало найглибші струни її душі, і часто саме такі, що ніхто б і не сподівався, але її довіра до Нільса не знала меж, задля його кохання вона полишила разом з ним усі небеса й тішилася, що її переконано. А коли з часом цілком засвоїла те нове вчення, то стала понад усяку міру нетолерантна й фанатична, як завше буває з молодими учнями, всією душею закоханими в свого вчителя. Нільс часто ганив її, але цього вона ніяк не могла збагнути: коли вони мають слухність, то хіба переконання інших не заслуговують погорди й осуду?

Три роки прожили вони вкупі щасливо, і найбільше того щастя променіло з личка їхнього маленького сина, що знайшовся в них другого року після одруження.

Щастя взагалі робить людей добрими, і Нільс щиро намагався всіма способами згараздити своє життя таким шляхетним, гарним і корисним, аби їхні душі ніколи не перестали прагнути до вселюдського ідеалу, що в нього вони обоє вірили. Та Нільсові уже й на думку не спадало нести прапор ідеї між люди: йому вистачало йти за ним. Часом, бувало, він брав свої давні поетичні спроби і дивувався, що то справді він написав такі гарні, по-мистецькому викінчені речі, і коли читав їх, на очі йому набігали сльози. Та все одно він нізащо в світі не помінявся б місцем із тим сердегою, що їх

написав.

Несподівано напровесні Герда захворіла. Стан її був безнадійний.

Якось уранці — то був останній ранок — Нільс сидів коло неї. Сходило сонце й кидало червоне проміння на білі завіси, а тим часом світло нового дня, що пробивалося побіч фіранок, було ще блакитне й забарвлювало насиньо тіні між згортками білої постелі й під блідими, худими Гердиними руками, що їх вона склала перед собою на простирадлі. Очіпок ізсунувся, і вона лежала, відкинувши голову, цілком інакша, з загостреними хворобою рисами, дивно ошляхетнена. Вона ворухнула губами, немов хотіла зволожити їх, і Нільс ухопив шклянку з темно-червоним напоєм. Але Герда похитала головою — мовляв, не треба. Тоді враз повернулася до нього й напружено втупила очі в його зажурене обличчя. І що більше добачала на ньому глибокий смуток і безнадію, то дужче її боязке передчуття оберталось в жахливу впевненість.

Вона спробувала підвестися, але не змогла.

Нільс квапливо схилився до неї, і вона схопила його за руку.

— Це смерть? — мовила вона, стихивши свій і так уже кволий голос, наче не хотіла зужити його весь до кінця.

Він тільки поглянув на неї і тяжко зітхнув.

Герда вчепилася йому в руку й злякано припала до нього.

— Я не маю відваги, — сказала вона.

Він ізсунувся на коліна біля її ліжка, підклав руку під подушку й тепер тримав її майже коло своїх грудей. Він не бачив її: сльози застеляли йому очі й одна за одною стікали по щоках. Він підніс до очей її руку разом з простирадлом і нарешті спромігся озватись:

— Скажи мені все, кохана Гердо. Не бійся. Покликати священика?

Він не був упевнений, що вгадав, тому в голосі його чулося вагання.

Вона не відповіла, заплющила очі й відкинула назад голову, наче хотіла побути сама з своїми думками.

Так тривало якусь хвилину. З-за вікна долинув лагідний, протяглий посвист чорного дрозда, потім ще раз і ще; вони ринули в тишу кімнати й затопили її.

Нарешті Герда розплющила очі.

— Якби ти був зі мною! — І дужче налягла на подушку, яку він тримав. То були пестоші, і він їх відчув... — Якби й ти був, але самій!.. — Вона легенько смикнула його руку й відпустила її. — Я не маю відваги. — В очах її світився страх. — Приведи його, Нільсе, я боюся йти туди так сама. Ми ж ніколи не думали, що я перша помру, ти завше був попереду. Я не знаю... але як ми помилилися... *може* таке бути, Нільсе, чи ні? Тобі здається, що ні, але дивно, невже всі люди помилялися і всі ті великі церкви анічогісінько не важать... і дзвони на похороні... я завше любила дзвони... — Вона замовкла, наче дослухалася до дзвонів і чула їх. — Не може бути, Нільсе, щоб із смертю все кінчалось, ти цього не годен відчути, бо ти здоровий, тобі здається, що смерть геть усе вбиває, бо людина стає така немічна і все наче зникає, але це тільки збоку так здається, а всередині залишається стільки душі, як і перше було. Атож, Нільсе, у мені

все те лишилося, що я мала, той самий безмежний світ, тільки трохи тихіший, осамітненіший — такий, як буває, коли заплющиш очі. Як світло, що відходить від тебе в темряву і стає тьмяніше й тьмяніше, і ти вже його не можеш бачити, але воно так само ясно світить, там, десь далеко. Далеко-далеко... Я завше думала, що буду стара-старезна баба, залишуся з вами всіма, а виходить, ні, мене забирають з дому і посилають у дорогу зовсім саму. І я боюся, Нільсе, — а що, як там, куди я маю йти, є бог, що всім керує, і йому байдуже до нашої земної мудрості, він тільки хоче того, що йому належить, а я так далеко відступила від усього божого. Я не вчинила великого зла, правда? Та все одно... приведи мені священика, я так хотіла б його побачити.

Нільс підвівся й пішов по священика, вдячний, що це не сталося в останню мить.

Священик прийшов і лишився з Гердою на самоті.

То був гарний чоловік середніх років з правильними рисами обличчя й великими карими очима. Звісно, він знав, як Нільс і Герда ставляться до церкви, і не раз йому переказувано про різні ворожі прояви фанатизму молодій жінці, але він і гадки не мав потрактувати її як поганку чи відступницю, бо дуже добре розумів, що то велике кохання штовхнуло її на манівці, і так само розумів те почуття, що тепер, коли кохання не могло більше йти за нею, привело її в страхів до поєднання з богом, якого вона раніше знала. Тому в своїй розмові він намагався збудити її заснулі спогади й читав ті місця з Біблії і ті псалми, які, йому здавалося, вона мала найкраще знати.

І не помилився.

Як же врочисто й рідно бриніли ті слова, немов гомін дзвонів різдвяного ранку; як же осяжно поставав перед її очима край, що з ним найперше зживається наша уява, край, де мріяв Йосиф і співав Давид, де стоїть драбина, що веде з землі аж до неба! Той край спочивав у фігових деревах і морвах, і Йордан блищав, як срібло, в ранковому тумані, Єрусалим лежав зажурений, червоний у надвечір'ї, а на Віфлеєм сходила чудова ніч із великими зірками на оксамитовому небі. Як забило джерело її дитячої віри! Вона знову була маленька дівчинка, що йшла до церкви з матір'ю, тримаючись за руку, і сиділа там, мерзнучи, й дивувалася, чому люди так багато грішать. Потім знову виростала під гучні слова казання й лежала, мов немічна грішниця, коли священик говорив про святі таїнства — про хрещення й причастя. Тоді в її серці прокинулася правдива потреба стати навколішки перед всемогутнім суддею, гіркими слізьми покаятись перед ним, зрадженим, осміяним і зраним; покійно зухвале прагнення знову з'єднатися з таємничим богом через хліб і вино.

Священик пішов, а перед полуднем повернувся й висповідав її.

Сила швидко покидала її дивними спалахами, але ще смерком, коли Нільс востаннє взяв її в обійми, щоб попрощатися, поки тінь смерті не підступить до самої неї, вона була при повній пам'яті. Проте кохання, що було найбільшим щастям його життя, згасло в її очах, вона вже належала не йому, в неї вже починали рости крила, і вона прагнула тільки до свого бога.

Опівночі вона померла.

Для Нільса настала тяжка пора. Години сповнювалися чимось страхітливим і

ворожим, кожний день був безмежною пустелею порожнечі, а кожна ніч — пеклом спогадів. І аж після кількох місяців, коли вже кінчалось літо, бурхливий, пінявий потік смутку вирив собі річище в його душі, яким міг котити стиха важкі хвилі втрати і туги.

І тоді одного дня, вернувшись із поля, Нільс застав свою дитину тяжко хворою. Останнім часом хлопчик трохи нездужав, а минулої ночі погано спав, та ніхто й на думці не покладав, що то якась страшна хвороба; тепер його кидало то в жар, то в холод, і він лежав у своєму ліжечку, стогнучи з болю.

Відразу ж послали підводу по якогось лікаря до Барде, але жадного не виявилось дома, й довелося довго чекати. Навіть пізно ввечері підвода ще не повернулася.

Нільс сидів коло сина й принаймні щопівгодини посилав когось подивитися, чи не їде лікар. Навіть вирядив посланця верхи на коні напроти підводи, але той, не зустрівши нікого, поїхав аж до Барде.

Від того, що очікувана допомога не надходила, було ще важче дивитися на муки дитини. А хвороба швидко наступала. Десь біля одинадцятої почалися перші корчі, а потім уже напад ішов за нападом дедалі частіше.

Після першої повернувся посланець із звісткою, що допомоги не можна чекати найближчими годинами, бо жадного лікаря ще не було, як він виїздив із міста.

Тоді Нільс зламався; він не піддавався відчаєві, поки була ще хоч якась надія, а тепер уже не витримав. Він пішов до темного покою, сусіднього з тим, де лежала дитина, і втупив погляд у темні шибки, впираючись нігтями в раму. Очі його наче в'їдалися в темряву, шукаючи надії, мозок зіщулювався до стрибка назустріч чудові; тоді на мить у ньому стало тихо й ясно, і та ясність відірвала його від вікна, він кинувся на стіл, що стояв серед покою, і заривав без сліз.

Коли він знову зайшов до покою хворої дитини, в неї були корчі. І наче щоб добити себе до кінця, він дивився на ті рученята, що сплелися до купи, білі, з синіми нігтями, на застигли очі, що вискакували з орбіт, на перекривлений рот, у якому зуби цокотіли, ніби залізо об камінь, — то було жахливе, але не найгірше. Найгірше було, — після того, як корчі минали й тіло знову ставало м'яке й гнучке, щасливе, що біль полегшав, — бачити страх, що з'являвся в погляді дитини, коли вона відчувала, як корчі знову надходять, дедалі жалісливіше благаючи допомогти їй, як мука от-от мала вже її посісти, — бачити те й не могли нічого зарадити ні кров'ю свого серця, ні геть усім, що ти маєш. Він погрозово підняв руки до неба, схопив дитину з божевільною думкою втекти, а тоді кинувся навколішки й став молитися богові в небі, тому, що тримає людей під страхом випробувань і кари, що шле на них нужду, хвороби, муку й смерть, що хоче, аби всі зігнули коліна перед долею, і що від нього не втечеш ані за найдаліше море, ані в найглибшу прірву; він бог, і коли йому захочеться, він розтопче те, що тобі найдорожче на землі, розчавить своєю ступою в порошок, з якого він сам сотворив його.

З такими думками молився Нільс богові, безсило валявся біля його трону, визнаючи, що снага тільки в божих руках, у божих.

Але дитина мучилася далі.

Перед світанком, коли до садиби заїздив старий військовий лікар, у якого вони

лікувалися, Нільс уже був сам на світі.

XIV

Тепер уже осінь; на могилах на цвинтарі немає квітів, брунатне мокре листя гние під деревами у саду в Ленборгорі.

А в порожніх покоях ходить Нільс Люне, пригнічений гіркою журою. Щось зламалося в ньому тієї ночі, коли померла дитина, він зневірився в самому собі, втратив віру, що люди мають силу жити таким життям, яке їм дано. Розсохлася оболонка існування, і те, що в ній містилося, без сенсу розтеклося на всі боки.

Йому не легшало від того, що свою молитву тієї ночі він називав батьковим відчайдушним воанням порятувати його дитину, хоч і знав, що ніхто не міг учути того крику. Він свідомий був, що вчинив так у відчаї. То було випробування, і він його не витримав. То було гріхопадіння, зрада самого себе і своєї ідеї. Видно, традиції ще міцно гніздилися в його крові; адже люди вповодж тисяч років завше волали до бога в потребі, і він теж уляг тому спадковому потягові, а мав би опертися йому, як лихому інстинктові, бо ж знав, до останньої клітини свого мозку знав, що боги — просто мрії і що, молячись, він тікав у мрію, так само як колись кидався в обійми уяви, знаючи, що то уява. Він не годен був зносити життя таким, як воно було, тому брав участь у боротьбі за найвищий ідеал і тепер, у розпалі бою, опустив прапор, якому склав присягу; бо що ж, властиво, було оте все нове — атеїзм, свята істина, — як не позолочена вівіска простої речі: зносити життя такими як воно є, і полишити його формуватися за своїми власними законами.

Йому здавалось, що життя скінчилося тієї страшної ночі; далі вже будуть нецікаві сцени, приточені до п'ятої дії, коли все вже зіграно до кінця. Він міг вернутися до давнього світогляду, якби захотів, та після першого падіння йому стало байдуже, чи таке з ним ще трапиться, чи ні.

В такому настрої жив тепер здебільшого Нільс Люне.

Аж ось настав той листопадовий день, коли помер король, і почало дедалі дужче заповідатися на війну.

Невдовзі Нільс упорядкував свої справи в Ленборгорі і зголосився в добровольці.

Нудне навчання він зносив на диво легко — адже для нього вельми багато важило вже те, що він нарешті не почував себе зайвою людиною; до того ж, коли він потім прибув до війська, постійна боротьба з холодом, нужею та всілякими іншими нестатками забирала всю його увагу, і йому доводилось думати лише про найнеобхідніші речі; від усього того він майже повеселішав, і його здоров'я, що було підупало після турбот останнього року, цілком поправилось.

Одного похмурого березневого дня його поранено в груди.

Єрільд, що був лікарем у лазареті, подбав, щоб його поклали в невелику палату, де стояло тільки чотири ліжка. В одного з Нільсових сусідів був прострелений хребет, і він лежав цілком тихо, другий, що його привезено вже кілька днів тому, був поранений у груди і весь час марив, хапливо вимовляючи якісь уривчасті слова, а останній, найближчий до Нільса, високий, дужий сільський хлопець із круглими щоками, якого

уламок гранати вдарив у голову, зачепивши мозок, раз у раз, приблизно через кожні півхвилини, підносив угору праву руку й праву ногу і зразу ж опускав, глухо, але чутно приказуючи: "Гей-гоп", завше те саме й завше однаково: коли підносив руку й ногу — "гей", а коли опускав — "гоп".

І серед них лежав Нільс Люне. Куля прошила йому праву легеню, проте не вийшла назовні. На війні не дуже панькаються з людьми, і йому сказали, що він навряд чи виживе.

Він здивувався, бо не відчував, що помирає, і рана йому не дуже боліла. Та невдовзі прийшла кволість, яка впевнила його, що лікар не помилявся.

Отже, надходив кінець. Нільс думав про Герду, багато думав про неї першого дня, та йому весь час заважав той дивний холодний погляд, яким вона дивилась на нього, коли він востаннє взяв її в свої обійми. Як би було гарно, болісно гарно, коли б вона до кінця трималася за нього, не зводила з нього очей, аж поки їх погасила б смерть, коли б прагнула прожити своє життя до останнього віддиху біля його серця, якому була така дорога, а не відвернулася від нього наприкінці, аби врятуватися для якогось іншого, подальшого життя.

Другого дня тяжкий дух у палаті наганяв на Нільса дедалі більший смуток, і туга за свіжим повітрям дивно спліталася в його думках із бажанням жити. Адже в житті так багато було гарного, міркував він, згадуючи свіжий подих вітру біля рідних берегів, прохолодний шум букового лісу в Зеландії, чисте повітря в Кларенсі і лагідний вечірній легіт на озері Гарде. Та коли він згадував людей, йому знову ставало боляче. Вони зринали в пам'яті один по одному, і всі проходили, покидаючи його самого, ніхто не залишився з ним. Але ж хіба сам він тримався їх, був їм вірний? Може, тільки не так швидко кидав їх. Ні, річ *не в тім*. Найтяжче, що душа завше лишається самотня. То брехня, що вона зливається з іншою душею. Ні з ким ти не буваєш злитий в одне — ні з матір'ю, що породила тебе, ні з приятелем, ні з дружиною, що спочивала біля твого серця...

Надвечір рана почала ятритися, і біль чимраз дужчав.

Прийшов Єрільд і хвилюк посидів, потім десь опівночі прийшов знову й посидів довше. Нільс дуже мучився й стогнав з болю.

— Одне слово в поважній справі, Люне, — мовив Єрільд. — Покликати священика?

— Мене священики не більше обходять, ніж вас, — гірко прошепотів Нільс.

— Про мене нічого говорити, я живий і здоровий. Не мучте ви себе своїми переконаннями, люди на смертному ложі переконань не мають, а як і мають, то байдуже які, переконання тільки на те й існують, щоб за ними жити; в житті вони мають іще якийсь сенс. А чи одній людині стане легше від того, що вона помре з тими переконаннями, а не з іншими? Повірте — ми всі маємо ясні, приємні спогади з дитинства; я бачив десятки смертей, і спогади завше втішали. Будьмо щирі: хоч ким би ми стали, але ніколи не пощастить нам цілком вигнати бога з неба, надто часто наш розум уявляв собі його там, надто багато нам дзвонили й співали про нього, як ми ще були маленькі.

Нільс кивнув головою.

Єрільд схилювався над ним, аби почути, чи не хоче він щось сказати.

— Ви гарно говорите, — прошепотів Нільс, — але... — і рішуче похитав головою.

Запала довга мовчанка; тільки сільський парубійко повільно кришив час на шматки своїм невпинним "гей-гоп".

Єрільд підвівся.

— Прощайте, Люне, — мовив він, — усе ж таки гарна доля померти за свою нещасну батьківщину.

— Так, — відповів Нільс, — але не в такий спосіб ми мріяли виконати свій обов'язок колись давно, давно...

Єрільд пішов; у своїй кімнатці він ще довго стояв коло вікна й дивився на зорі.

— Якби я був бог, — прошепотів він і подумки докінчив: "Я б найперше простив тому, хто в останню хвилину не покався".

Біль дедалі дужчав, ненастанно роздирав Нільсові груди жорсткими пазурами. Так добре було б мати бога, щоб жалітися йому та молитися.

Над ранок він почав марити, груди його немов пойняло полум'я.

Так тривало ще дві доби.

Коли Єрільд востаннє заглянув до Нільса Люне, той лежав і марив щось про свій обладунок і про те, що хоче вмерти стоячи.

І нарешті помер — тяжкою, лютою смертю.

Примітки

[1] *Ольгер (Гольгер) Донський* — герой данських саг і пісень, що вчинив багато подвигів, перебуваючи на службі у французького короля Карла Великого, зокрема переміг у двобої мавританського велетня Бурмана, коли той із своїм військом загрожував Карловій державі. За народними переказами, Ольгер Данський не помер, а спить у підземеллі Кронборзького замка і встане, тільки-но Данії загрожуватиме смертельна небезпека.

[2] *Король Вальдемар і дівчина Тове* — герої народних балад про короля Вальдемара I, що нібито щасливо жив у замку Гуре зі своєю коханою Тове, аж поки з політичних міркувань його одружили з жорстокою принцесою Софією. Зустріч двох жінок скінчилася смертю Тове, яку мстива королева замкнула в лазні, наказавши гаряче палити грубу.

[3] *Акселеве місто* — так називають ще місто Копенгаген на честь архієпископа Аксея (1128-1201), що 1167 р., збудувавши фортецю Аксельгус на захист від піратів, тим самим заклав нинішню данську столицю. Доти на місці Копенгагена був рибальський виселок.

[4] *Беатріче* (Беатріче Портінарі) — кохана великого італійського поета Дайте Алігієрі (1265-1320), оспівана в його "Божественній комедії" та "Новому житті". У світовій літературі стала символом жіночності.

[5] *Лаура* (Лаура де Новес) — кохана великого італійського поета доби Відродження Франческо Петрарки (1304-1374); до неї звернені всі сонети, канцони й мадригали його

славнозвісної "Книги пісень".

[6] *Колонна Вітторія* (1492-1547) — італійська поетка. Походила із значного роду. Серед її друзів був Мікеланджело, що оспівав її в сонетах. У своїх творах наслідувала Петрарку.

[7] *Рені Гвідо* (1575-1642) — славетний італійський маляр болонської школи, один із найбільших представників академічного живопису.

[8] *Дель Сарто Андреа* (1487-1531) — італійський маляр, майстер композиції та колористики, вплинув на багатьох малярів.

[9] *Парміджаніно* (справжнє ім'я Франческо Маццола, 1503-1540) — італійський маляр і гравер, один із головних представників манеризму. Його мистецтво, характерне підкресленою витонченістю й елегантністю, втілює аристократичний ідеал краси, що склався на ґрунті патриціанської культури Італії XVI ст.

[10] *Луїні Бернардіно* (біля 1480/90-1532) — італійський маляр, один із визначних послідовників Леонардо да Вінчі. Його фрески примітні надзвичайною красою облич і теплим колоритом.

[11] *Тінторетто* (справжнє ім'я Якопо Робусті, 1518-1594) — один із першорядних малярів венеціанської школи, учень Тіціана. Прізвисько дістав по своєму батькові фарб'яреві (tintore).

[12] *Роза Сальватор* (1615-1673) — італійський маляр, гравер, поет і композитор, речник барокко в італійському мистецтві; відомий своїми портретами, романтичними пейзажами і баталістичними сценами.

[13] *Караваджо* (справжнє ім'я Полідор Кальдара; помер 1543) — італійський маляр. Малювати почав під впливом Рафаеля. Прикрасив багато римських палаців. Ті прикраси, що дійшли до нас у ритинах, вражають археологічною докладністю деталей, життєвістю й витонченістю.

[14] "...героя другого квітня" — 2 квітня 1801 року англійські кораблі підступно напали на данський флот біля Копенгагена і майже цілком знищили його.

[15] *Еленшлегер Адам-Готліб* (1779-1850) — видатний данський письменник; очолював романтичний напрямок у дамській літературі. В своїй творчості звертався до народної поезії.

[16] *Давид і Голіаф*. — *Давид* — іудейський цар (XI — X ст. ст. до н. е.); згідно з біблійними переказами з'єднав єврейські племена на боротьбу з філістимлянами та деякими семітськими народами в Палестині. В двобої з ватажком філістимлян, велетнем *Голіафом*, Давид переміг і забив його.

[17] "... дозволила себе вирізьбити в позі *Поліни Боргезе*..." — Мається на увазі скульптурний портрет сестри Наполеона Бонапарта *Поліни Боргезе* в постаті Венери (1780-1825), роботи відомого італійського скульптора *Антоніо Канови* (1757-1822). Зберігається в палаці *Боргезе* в Римі.

[18] *Корде Шарлотта* (1768-1793) — жірондистка, 1793 р. вбила *Марата*, за що страчена на гільйотині.

[19] *Гейберг Йоган-Людвіг* (1791-1860) — данський письменник і критик; у своїх

критичних творах запекло поборював романтичний напрям у данській літературі.

[20] *Стафельд* Вільгельм (1769–1826) — данський поет; творчість його, просякнута пантеїзмом, поклала початок данському романтизмові.

[21] *Евальд* Поганес (1743–1781) — данський поет і драматург; писав сатиричні драми й вірші, трагедії на національно-історичні та міфологічні сюжети.

Новаліс (справжнє ім'я Фрідріх-Леопольд фон Гарденберг, 1772–1801) — німецький письменник, визначний представник раннього романтизму.

[22] "*Едда*" — назва двох пам'яток давньоскандинавської літератури; "Едда Старша" — збірка міфологічних і героїчних пісень VII–XIII ст., записаних в Ісландії в середині XIII ст.; "Едда Молодша" — своєрідний підручник теорії поезії давньоісландських скальдів (співців).

[23] *Saги* — пам'ятки ісландського епосу у формі прозових творів із віршованими вставками; в них переплітаються родові, історичні й фантастичні мотиви.

[24] *Багесен* Єнс (1764–1826) — данський письменник і філософ-просвітител, автор лірико-сатиричних оповідань, віршів, поем, полемічних трактатів. Деякі твори писав німецькою мовою. Виступав проти А. Еленшлегера, проводаря данського романтизму.

[25] *Процесія Вакха*. — *Вакх* (Діоніс) — бог рослинного світу, виноградарства та виноробства — один із найпопулярніших богів стародавньої Греції. Міфи оповідають, що Вакх повертався до Греції з острова Наксоса веселою галасливою процесією, в якій були різні тварини, вакханки, прикрашені вінками з плюща і вбрані в шкури тварин. Сам Вакх теж прибирав подобу бика, лева, пантери тощо.

[26] *Ерос* (Ерот) — у грецькій міфології бог кохання.

[27] *Дафна* — німфа, дочка фесалійського річкового бога Пенея, що її переслідував закоханий Аполлон. Дафна звернулась по допомогу до богів, і ті обернули її на лаврове дерево — священне дерево Аполлона. *Арахна* — лідійська дівчина, майстерна ткаля, що зважилась викликати на змагання саму Афіну. Богиня обернула її за це в павука. *Нарцис* — вродливий юнак, син річкового бога Кефіса. Побачивши в річці своє віддзеркалення, закохався в нього й помер з кохання. Боги обернули його на квітку. Всі ці образи римський поет Овідій використав у своїх "Метаморфозах".

[28] *Компанія "Ллойд"* — найбільша англійська страхова компанія. Проводить страхові операції всіх видів, але основну увагу приділяє морському й транспортному страхуванню.

[29] *Брауер* Адріан (1605–1638) — фламандський маляр; у невеликих жанрових картинах із гумором зображав сцени з життя селян та міського простолюду.

Ван Остаде Адріан (1610–1685) — голландський маляр; тема його картин, офортів та малюнків — селянський побут, а також сцени з життя дрібної буржуазії.

[30] *Росінант* — кінь Дон-Кіхота, героя славетного роману М. Сервантеса (1547–1616) "Дон-Кіхот Ламанчський".

[31] *Сізіфові камені*. — За грецькою міфологією, Сізіф, цар Корінфу, закував у кайдани смерть, що її послали по нього; через це на землі перестали помирати люди. За це на тому світі мусив відбувати тяжку кару — викочувати на високу гору

величезний камінь, який з вершини щоразу спадав донизу.

[32] *Ваал* — в релігії багатьох народів Стародавнього Сходу бог сонця, плодючості та землеробства.

Астарта — у міфології семітських народів богиня плодючості, материнства й кохання; у деяких племен — богиня місяця, шлюбу, війни.

Юпітер — у римській міфології найвищий бог-громовержець; бог неба, світла, дощу.

Одін — у скандінавській міфології найвищий бог. За найдавніших часів — бог вітру й бурі, творець всесвіту, богів і людей; пізніше — бог війни, торгівлі й мореплавства, батько поезії та всіляких знань.